

Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü

Museyib Shiraliyev

Osmanlı- Erken Dönem Türkiye Tarihinde ve Edebiyatında Kalpak İmgisine Yönelik Bir Söylem Çözümlemesi

Kerem B. Topçu

Çerkeslerin Vatana Dönüş Sürecinin Uzun Öyküsü

Ömer Aytek Kurmeli

Defining Contexts of the Postcolonial, the Post-Soviet, and the Peripheral – The Case of Georgia

Ketevan Grdzeldze & Aleksandre Ebralidze

Applicative Constructions in Abzakh – a West Circassian Dialect

Mezane Konuk

Генезис эгалитарных обществ («соприсяжных братств», «псухо») в Западной Черкесии в XVIII — первой трети XIX в.: факторы развития, вопросы типологии

Хотко С.Х. (Khotko S.M.)

About Genesis of Nart Democracy and the Old Testament Pastoralism

Aslan Shazzo

Review of Religious Revival and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan by Dobrosława Wiktor-Mach

Eva Lennartz

Review of Ethno-Cultural Diversity in the Balkans and the Caucasus by Ioana Aminian Jazi, Thede Kahl (eds.)

Kerem B. Topçu

KAFKASYA ÇALIŞMALARI

Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl:8 • Sayı:14 • Mayıs 2023

JOCAS

Vol:8 • Number:14 • May 2023

JOURNAL OF CAUCASIAN STUDIES

ISSN 2149-9527 • E-ISSN 2149-9101

KAFKASYA
ÇALIŞMALARI
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Caucasian Studies
Журнал «Кавказоведческие
исследования»

CİLT/ VOLUME 8 • SAYI/ ISSUE 14
MAYIS / MAY 2023

Kafkasya alışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Caucasian Studies (JOCAS)
Журнал «Кавказоведческие исследования»

Yıllık Uluslararası Hakemli Dergi / Peer-Reviewed Annual International Academic Journal / Международный рецензируемый научный журнал

ISSN 2149-9527 • E-ISSN 2149-9101

Cilt/Volume/Год 8 • Sayı/Issue/Вып. 14 • Mayıs/May/Май 2023

<http://www.dergipark.gov.tr/jocas>

E-mail: jocasdergi@gmail.com

Kafkasya alışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda bir kez mayıs ayında yayınlanır. Yayın dili Türkçe, İngilizce ve Rusçadır. Makale yazım ve yayın ilkeleri internet sayfasında yer almaktadır.

The Journal of Caucasian Studies (JOCAS) is a peer-reviewed annual international academic journal, published in May. The publication languages are Turkish, English and Russian. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the website.

Научный журнал «Кавказоведческие исследования» выходит раз в год в мае месяце. Языки журнала – турецкий, английский и русский. Порядок опубликования статей изложен на веб-странице журнала.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner and Editor in Chief / Отв. редактор

Murat Topçu-Papşu

Editörler / Editors / Редакторы

Murat Topçu-Papşu, Jade Cemre Erciyes

Kapak Resmi / Frontispiece / На переплете:

Murdered Abrech Zelimhan and the troops that killed him.

Baskı-Cilt / Printed by / Типография

Depoprint Dijital Bas. ve Renk San. ve Tic. Ltd. şti
Huzur Mh., Seyrantepe Oto Sanayii, Ahmet Bayman Cd., No 5, Sarıyer,
İstanbul

Papirüs Yayınları

Caferağa Mh., Albay Faik Sözdener Cd., İskele İş Hanı No 7/15. Kadıköy,
İstanbul

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / JOCAS IS INDEXED IN /
ИНДЕКСЫ НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi

Scientific Publication Index

Idealonline

Scientific Indexing Services

Scientific Indexing Services

Eurasian Scientific Journal Index

Türk Eğitim İndeksi

Türk Eğitim İndeksi

ResearchBib

Academic Researches Index

INTERNATIONAL
Index Copernicus

J-Gate

Open Academic Journals Index

International Institute of Organized
Research (I2OR)

Directory of Research Journals
Indexing

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакционная коллегия

Cahit ASLAN, Assoc. Prof, Çukurova University, Turkey

Zeynel Abidin BESLENEY, Dr, JOCAS, UK

Georgy CHOCHIEV, Dr, V.I. Abaev North-Ossetian Institute for Humanitarian and Social Studies of VSC of RAS and the Government of North Ossetia-Alania, Russian Federation

Jade Cemre ERCİYES, Dr, Asst. Prof, Istanbul Aydın University, Turkey

Lars Funch HANSEN, Dr, Malmö University, Sweden & University of Copenhagen, Denmark Center for Caucasus Studies at Øresund Un.

B. George HEWITT, Prof, School of Oriental and African Studies, University of London, UK

Anzor KUSHHABIEV, Dr, Russian Academy of Sciences Socio-Political Research Center, Russian Federation

Madina PASHTOVA, Asst. Prof, Erciyes University, Turkey

Seteney SHAMI, Prof, Arab Council for the Social Sciences, Lebanon

Madina TLOSTANOVA, Prof, Linköping University, Sweden

Murat TOPÇU-PAPŞU, Asst. Prof, Istanbul Okan University, Turkey

Sufian ZHEMUKHOV, Dr, George Washington University, USA

Danışma Kurulu / Board of Advisers / Научный совет

Ayla BOZKURT APPLEBAUM, Dr, University of California, USA

Vladimir BOBROVNİKOV, Prof, Institut of Oriental Studies, Russian Federation

Chen BRAM, Dr, Hebrew University, Israel

Önder DUMAN, Assoc. Prof, Ondokuz Mayıs University, Turkey

Marat GUBZHOKOV, Assoc. Prof, Republican Institute of Humanitarian Studies of Adyghea, Russian Federation

Madina HAKUASHEVA, Prof, Institute For Humanitarian Studies Of The Kabardino-Balkarian Republic

Samir KHOTKO, Assoc. Prof, Adygean Republican Institute of
Humanitarian Researches Named after Kerashev, Russian
Federation

Ayhan KAYA, Prof, Istanbul Bilgi University, Turkey

Bekir KOÇ, Prof, University of Ankara, Turkey

Margarita KOLEVA DOBREVA, Asst. Prof, Institute of Balkan
Studies at the Centre of Thracology, Bulgaria

Sergey PAZOV, Prof, U.D. Aliev Karachaevo-Cherkessk State
University, Russian Federation

Valery SOKUROV, Candidate of Historical Sciences, Psychological
Institute Russian Academy of Education, Russian Federation

Alexandre TOUMARKINE, Prof, Institut National des Langues et
Civilisations Orientales (INALCO), France

Ömer TURAN, Prof, Middle Eastern Technical University, Turkey

Karina VAMLING, Prof, Malmö University, Sweden

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

- 1-24 Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü [Security Factor in the South Caucasian Policy of the United States in the South Caucasus under Obama and Trump]
Museyib Shiraliyev
- 25-42 Osmanlı-Erken Dönem Türkiye Tarihinde ve Edebiyatında Kalpak İmgesine Yönelik Bir Söylem Çözümlemesi [A Discourse Analysis on the Image of Kalpak in Ottoman and Early Turkish History & Literature]
Kerem B. Topçu
- 43-56 Çerkeslerin Vatana Dönüş Sürecinin Uzun Öyküsü [İdeolojik Devletin Pragmatizmi: İran'ın Ermenistan Politikasının Ana Hatları]
Ömer Aytek Kurmel
- 57-82 Defining contexts of the Postcolonial, the post-Soviet, and the Peripheral – The Case of Georgia [Postkolonyal, Post-Sovyet ve Periferik Kavramlarının Çerçevesi: Gürcistan Örneği]
Ketevan Grdzelidze & Aleksandre Ebraldidze
- 83-108 Applicative Constructions in Abzakh - a West Circassian Dialect [Batı Çerkesçesinin Abzakh Lehçesinde Aplikatif Yapılar]
Mezane Konuk
- 109-140 Генезис эгалитарных обществ («соприсяжных братств», «псухо») в Западной Черкесии в XVIII — первой трети XIX в.: факторы развития, вопросы типологии [The Genesis of Egalitarian Societies (“Sworn Brotherhood”, “Psukho”) in Western Circassia in The 18th — First Third of The 19th Centuries: Development Factors, Issues of Typology]
Хотко С.Х. /Samir Khotko
- 141-156 About Genesis of Nart Democracy and the Old Testament Pastoralism [Nart Demokrasisinin Kökenleri ve Eski Ahit Pastoralizmi]
Aslan Shazzo
- 157-164 Kitap İncelemesi / Book Review
Review of Religious Revival and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan by Dobrosława Wiktor-Mach [Dobrosława Wiktor-Mach'ın Sovyet Sonrası Azerbaycan'da Dini Uyanış ve Laiklik Üzerine İncelemesi]
Eva Lennartz

- 165-168 Kitap İncelemesi / Book Review
Review of Ethno-Cultural Diversity in the Balkans and the
Caucasus by Ioana Aminian Jazi, Thede Kahl (*eds.*)
Kerem B. Topçu
- 169-190 Kitap Tanıtımları

Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü

Museyib Shiraliyev*

Özet

Bu makalede, Güney Kafkasya'ya yönelik Barack Obama ve Donald Trump dönemi Amerikan dış politikasının güvenlik boyutu sistematik olarak gözden geçirilmektedir. Araştırma, bu politikanın temel itici güçlerinin tartışılmasıyla başlamakta ve ABD'nin bölgedeki politikasının tutarsız olduğunu, ideolojik mülahazaları, ekonomik çıkarları ve kendine özgü liderlik tercihlerini yansıttığını savunmaktadır. Bu amalgam, stratejik itici güçlerin zayıflığını, özellikle de Rusya'nın bölgedeki hegemonik özlemlerine göre hareket edememesini yansıtmıştır. 2016'dan beri Gürcistan ile askeri iş birliğini güçlendiren Amerika, Trump'ın başkanlığı sırasında da benzer bir yol izlemiş ve Obama döneminin aksine, Güney Kafkasya'da Rusya ile rekabet daha agresif hale gelmiştir. Aynı zamanda, Washington, yeni bir Rus egemenliğini veya yeni bir savaşı önlemeye yardımcı olmak için kendi başına hareket etmeyi reddetmiş ve İkinci Karabağ Savaşı'nın arka planında Batı ve Rusya bölgedeki çatışmaları çözmeye odaklanmıştır. Rusya'nın gücü ve Güney Kafkasya'daki etkisini yeniden inşa etme çabaları arttıkça, ABD politikasının stratejik çerçevesinin de güçlenmesi beklenebilir. Bölgenin İran ve Türkiye'ye yakınlığı da ABD'nin güvenlik çıkarlarında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda çalışma, Obama ve Trump yönetimlerinin Güney Kafkasya'ya uzanan güvenlik rotasındaki jeopolitik çıkarları ve jeoekonomik fırsatları yorumlamayı, Güney Kafkasya ülkeleri, özellikle Azerbaycan ile ikili ilişkiler bağlamında bölgesel çatışmalara yönelik Amerikan dış politikasını incelemeyi ve İkinci Karabağ Savaşı'nın ABD'nin bölgedeki konumuna etkilerini değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, ABD, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan.

---

* Museyib Shiraliyev, Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü. E-posta: msirliyev@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7407-194X.

(Received/Gönderim: 20.06.2022; Accepted/Kabul: 15.11.2022)

Security Factor in the South Caucasian Policy of the United States in the South Caucasus under Obama and Trump

Abstract

This article systematically reviews the security dimension of American foreign policy towards the South Caucasus during The Obama and Trump administrations. The research begins with a discussion of the key drivers of this policy, arguing that U.S. policy has been inconsistent during their presidency, reflecting ideological considerations, economic interests, and idiosyncratic leadership preferences. In addition, this amalgam shows the weakness of the strategic drivers, particularly Russia's inability to act according to its hegemonic aspirations in the region. The United States, which has been advancing military cooperation with Georgia since 2016, followed a similar path during Trump's presidency, and unlike the Obama era, rivalry with Russia in the South Caucasus became more aggressive. At the same time, Washington refused solely to prevent the domination of the Russian Federation as well as a new war, and in the background of the Second Karabakh War, the West and Russia focused on resolving conflicts in the region. As Russia's power as well as its efforts to rebuild an influence in the South Caucasus increase, one can expect the strategic framework of U.S. policy to be strengthened accordingly. The region's proximity to Iran and Turkey also plays a vital role in the security interests of the United States. In this thread, the main goals of this study are to interpret the geopolitical interests and geo-economic opportunities of the Obama and Trump administrations on the security route to the South Caucasus, as well as to examine the American foreign policy towards regional conflicts in the context of bilateral relations with the South Caucasus countries, especially Azerbaijan, and finally, to assess the effects of the Second Karabakh War on the US position in the region.

Keywords: South Caucasus, The USA, Azerbaijan, Georgia, Armenia.

GİRİŞ

Dünyanın stratejik açıdan önemli bölgelerinden biri olan Güney Kafkasya bölgesi, Rusya, İran ve Türkiye gibi bölgesel güçlerle çevrili olup, Avrupa'nın Asya'ya erişimini ve güvenliğini sağlamaktadır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği'nin dağılması zemininde bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte siyasi arenada iktidar mücadelesi için yeni boşluklar oluşmaya başlamıştır. 1990'ların başında, bölgesel ülkelerin temel amaçlarından biri, askeri çatışmaları çözmenin yanı sıra, yeni kurulan devletlerde ekonomik güvenliği serbest iktisadi koşullar altında sağlamak ve küreselleşen dünyada sağlıklı karşılıklı ilişkiler kurmak olmuştur. İki kutuplu dünya düzeninin çöküşü ve çok kutuplu dünya düzenine entegrasyon, siyaset sahnesinde yeni bağımsız devletlerin ve jeostratejik açıdan önemli bölgelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 20. yüzyılın sonlarına doğru dünyada yaşanan siyasi süreçler Güney Kafkasya'nın siyasi konjonktürünü değiştirmiş ve aynı zamanda bölgeyi de aktif bölgeler arasına dahil etmiştir. Güney Kafkasya ile küresel güçler arasındaki karşılıklı ilişkiler, bölge ülkelerinin bağımsızlığı ile yeni bir aşamaya girmiştir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ABD siyasi seçkinlerinin ilgi alanına giren Güney Kafkasya, bölgede Rus etkisinin önlenmesi ve Avrupa Birliği'nin (AB) enerji güvenliğinin sağlanması açısından stratejik öneme sahip bir bölge olarak görülmüştür.

Bilindiği üzere ABD ve Güney Kafkasya cumhuriyetleri de dahil olmak üzere küresel etkiye sahip ülkelerin ikili ilişkilerinin incelenmesi her zaman önemlidir. ABD uzun süre bölgeyi Ortadoğu politikasının ayrılmaz bir parçası olarak görmüş ve Güney Kafkasya'yı İran ve Rusya'nın bölgesel gücünü zayıflatma bağlamında değerlendirmiştir. Bölge ülkelerinin ekonomik ve siyasi tercihleri ilişkilere yeni bir yön vermiş ve sonuç olarak üç ülkenin de siyasi tercihleri dış politika stratejilerini belirlemiştir.

Bölgede aktif olarak çıkarları için mücadele eden başlıca devletler arasında yer alan ABD esas olarak küresel jeopolitik güç iddiaları ve ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir. ABD'nin Güney Kafkasya politikasının temelini bölgesel istikrarın korunması, donmuş çatışmaların yeniden canlanmasının önlenmesi, demokratik değişimlerin desteklenmesinin yanı sıra

İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönemde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında bölgesel iş birliği ve bütünleşmenin teşvik edilmesi gibi yönelimler oluşturmaktadır.

ABD'nin Güney Kafkasya politikasının şekillenmesinde etkili olan unsurlara gelince, birinci faktör Rusya'nın bu bölgedeki dış politikasıdır. Bu politika rotası, NATO'nun genişlemesini içeren eylemleri engellemektedir. İkinci önemli faktör, İran'ın bölgesel bir jeopolitik oyuncu olarak bölgeyi etkileme kabiliyetidir. Üçüncüsü, Amerika Birleşik Devletleri'nin kontrolü dışında – Güney Kafkasya bölgesinde ayrılıkçı çatışmaların varlığı, ABD'nin jeopolitik rakipleri için manevra alanı yaratmaktadır. Bütün bunlara ek olarak, uluslararası terörle mücadelede önemli bir stratejik konuma sahip olması, ABD'nin dış güvenlik politikasında Güney Kafkasya istikametinin önceliğini belirlemektedir.

Rusya-Gürcistan Savaşı ile Güney Kafkasya'da Değişen Dengeler ve Obama Yönetiminin Yaklaşımı

Son otuz yılda ABD'nin Güney Kafkasya'daki süreçlere katılımı, bölgede özellikle Gürcistan'da önemli olumlu değişikliklere yol açmıştır. Bununla birlikte, ABD destekli bazı girişimler, Güney Kafkasya devletlerinin karşı karşıya olduğu zorlukları hafife aldıkları ve gerekli kaynaklara sahip olmadıkları için fazla iddialı olmuştur. Takip eden yıllarda ABD'nin Güney Kafkasya politikası, bölgedeki sınırlı kaynaklar ve dezavantajlı koşullardan etkilenmeye devam etmiştir. Washington, Güney Kafkasya devletlerinin kendi iç sorunlarıyla başa çıkmalarına yardımcı olma çabalarını sürdürmektedir. Ancak ABD'nin bölgedeki politikası jeopolitik konumunu değiştiremeyecek ve bu durumda ABD, Rusya'nın baskın pozisyonu ve Güney Kafkasya'ya müdahalesine karşı mücadele etmek zorunda kalacaktır. Aynı zamanda, Washington'un başarısı, bir yandan taahhütlerine ve reel fırsatlarına dengeli bir yaklaşıma, öte yandan teşvik edebileceği yapısal dönüşüm kısıtlamalarının doğru bir şekilde değerlendirmesine bağlı olacaktır.

ABD'nin Güney Kafkasya bölgesine yönelik uzun vadeli yaklaşımı beş temel ilkeye dayanmaktadır:

1) Çatışmanın önlenmesine odaklanarak bölgedeki donmuş çatışmaların hiçbirinin savaş operasyonlarına dönüşmemesi,

ABD'nin Güney Kafkasya politikası için asıl öncelik olmaktadır.

2) Amerikan değerlerini teşvik etmeye temkinli bir şekilde devam ederek demokratik geçişi desteklemektedir. Ancak, Güney Kafkasya devletlerinin farklı yörüngeleri göz önüne alındığında, tek bir bölgesel yaklaşımın etkili olması pek olası değildir. En umut verici olanı, her ülkenin ilerici gelişiminin özelliklerini dikkate alan farklı bir yaklaşımın uygulanmasıdır.

3) Yüksek beklentileri riske atmayan ABD'nin bölgede Rusya'ya karşı ciddi bir jeopolitik dezavantajı mevcuttur. Washington, Moskova'nın etkisine karşı denge sağlayabilmeyeceği destek sözü vermemelidir. Bu özellikle Gürcistan'ın NATO'ya üye olma isteği için geçerlidir.

4) Avrupa Birliği'nin (AB) katılımı için koşullar sağlamaktadır. Ekonomik kalkınma, hukukun üstünlüğü ve diğer iç reformlar ABD'nin Güney Kafkasya politikası için bir öncelik olarak kalmalı, ancak Washington çabalarını AB ile karşılıklı bir şekilde koordine etmelidir.

5) Hazar Denizi enerji kaynaklarının bölge ülkeleri için önemi, kontrol altında tutulması önemli olan gerçekçi olmayan beklentiler yaratmıştır (Rumer vd., 3-4).

İki kutuplu sistemden çok kutuplu sisteme geçiş sürecinde, eski Sovyet coğrafyasının bir parçası olan Güney Kafkasya'da çıkarlarını gerçekleştirmek de dahil olmak üzere tüm dünyada hegemonyasını kurmaya çalışan ABD'nin bölgedeki çatışmalara yaklaşımının analiz edilmesi hem bilimsel hem de politik açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu, Güney Kafkasya bölgesindeki çatışmaların barışçıl çözümü sürecinde ABD'nin rolünü anlamamıza ve konumunu hangi faktörlerin etkilediğini belirlememize yardımcı olabilir. ABD'nin bölgedeki çatışmalara ilişkin tutumu ve açıklamaları, çatışmaya katılan devletlerle ilişkilerde de önemli bir etkiye sahiptir. Bu noktadan hareketle konunun incelenmesi, bölge devletlerinin ABD ile gelecekteki ilişkilerinin tahmin edilmesi için koşullar yaratacaktır.

Hazar ve Karadeniz arasındaki konumu, başta zengin doğal kaynakları olmak üzere su ve hidrokarbon kaynaklarının varlığı, Güney Kafkasya'nın her karşı için verilen mücadeleyi motive eden etkenlerden biri olmuştur. Güney Kafkasya'da çatışmaların ortaya

çıkmasında ve çözüm süreçlerinin karmaşıklığında tarihsel faktörlerin de önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle tarihin belirli bir aşamasında meydana gelen veya “uydurulmuş” olaylarla oluşan “tarihsel hafıza”, bölgedeki etnik gruplar arası çatışmaların ortadan kaldırılması sürecini yavaşlatmaktadır. Milli-etnik yapının çeşitliliği ve kültürel zenginlik açısından dünyanın ender heterojen bölgelerinden biri olarak kabul edilen ve sınırları içerisinde 60’tan fazla Müslüman ve gayrimüslim etnik grubu barındıran Güney Kafkasya’daki çatışmaların ortaya çıkmasında etno-demografik, dini ve kültürel unsurlar da belirli bir rol oynamıştır. Özellikle Ermenistan-Azerbaycan ve Rus-Çeçen ihtilaflarının temelinde tarafların farklı dinlere mensup olması faktörü belirtilen hipotezin geçerliliğini desteklemektedir. Bölgedeki çatışma potansiyelinin artması, eski çağlardan beri bu bölgenin Asya’dan Avrupa’ya ve Orta Doğu’ya göç eden halklar için bir tür köprü görevi görmüş olmasından kaynaklanmaktadır.

İdeolojik faktörler de çatışmaların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, 20. Yüzyılın sonlarından itibaren Gürcistan’da Abhazya ve Güney Osetya bölgesinde görülen ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkmasında, etnik azınlıklara karşı hoşgörüsüz bir yaklaşımda bulunan dönemin Gürcistan Cumhurbaşkanı Zviad Gamsahurdia’nın milliyetçi-ideolojik çağrıları ve yönetici seçkinlerin içinde Gürcü milliyetçiliğinin yükselişi etkin bir rol oynamıştır (Shiraliyev, *Language...* 153). Aynı zamanda Ermenistan’ın Azerbaycan Türklerine yönelik kanlı terör ve soykırım eylemlerinin sebepleri arasında “Büyük Ermenistan”, “Miatsum”, sözde “Ermeni soykırımı” gibi Ermenilerin kafasında temele oturtulmuş ideolojik meydan okumalardan bahsetmek gerekir.¹

Ağustos 2008’deki Rusya-Gürcistan savaşı, ABD politikasının sadece Gürcistan’a değil, aynı zamanda Güney Kafkasya’ya yönelik evriminde de bir dönüm noktası olmuştur. Eylül 2008 tarihinde, NATO-Gürcistan ilişkilerini koordine etmek ve ayrıca Gürcistan ordusunun hazırlık ve teçhizatını artırmak için bir yapısal eylem

---

¹ Bkz: Abbasov, Eldar. “Armenian Irredentist Nationalism and Its Transformation into the Mass Karabakh Movement “MIATSUM” (1965–1988).” *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Ed. M. Hakan Yavuz ve Michael Gunter. London: Routledge, 2022. 59-87.

planı uygulamak üzere Washington DC'de NATO-Gürcistan Komisyonu kurulmuş, ancak İttifak'ın aynı yılın Nisan ayında yaptığı Bükreş zirvesinin sonuçlarına göre, Gürcistan'a bir Üyelik Eylem Planı (*Membership Action Plan – MAP*) sunulmamıştır (Nichol, 3, 7). 2007 yılında Münih Güvenlik Konferansı'nda Putin, NATO'nun doğuya doğru genişlemesi ve Rusya sınırlarına ilerlemesi hakkında açık bir uyarıda bulunmuştur (Başaran, 50). Kremlin'in askerî harekâtı ABD ve müttefiklerinin kendi topraklarında artan etkisine müsamaha göstermeyeceğini ve bu genişlemenin önemli bir aracı olan NATO üyeliğinin herhangi bir post-Sovyet ülkesine yasak olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Kısa bir süre sonra, eski Rusya Devlet Başkanı Dmitry Medvedev, Rusya'nın çevresinde "ayrıcılık çıkar alanlarına" sahip olduğunu iddia etmiş ve bölgenin NATO ve AB sınırlarının dışında kalacağını sinyalini vermiştir. Bununla birlikte, Kremlin komşularının Rusya'nın yörüngesinden çıkmasını önlemek için güç kullanmaya hazır olduğunu açıklamıştır (Cornell, 184). Bu noktada, ABD ve müttefikleri, NATO'nun eski Sovyet devletlerine genişlemesi söz konusu olduğunda Rusya ile savaşa hazır değildi. Aynı zamanda, her iki taraf da beyan ettiği retorik pozisyonundan geri adım atma niyetinde olmamıştır.

Sonuç olarak, Gürcistan kendisini belirsizlik içinde bulmuştur. Bir yandan NATO'ya katılma ve AB ile yakınlaşma hedefine bağlı kalmış ve NATO üyeliğine adaylığının halen gözden geçirilmekte olduğu konusunda güvence alırken, diğer yandan yakın gelecekte İttifak'a katılma ihtimali neredeyse sıfıra inmiştir. Bu bariz durgunluğun ışığında, ABD'nin Güney Kafkasya'ya yönelik politikası, aslında sadık taraftarını ve bölgesel şampiyonunu fiilen kaybetmiştir. ABD ve müttefikleri, Gürcistan'ın ihlal edilen toprak bütünlüğünü yeniden tesis etme ilkesine olan bağlılıklarını vurgulamaya devam etseler de dengeyi kendi lehlerine değiştirmeye çalışmamaktadırlar. Rusya-Gürcistan savaşından sonra, ABD'nin Güney Kafkasya'daki politikası, ilerlemek için daha fazla yol aramak veya yeni girişimleri teşvik etmek yerine statükoyu koruma girişimi olarak nitelendirilebilir. Bundan sonra ABD politikası, Rusya ile Gürcistan arasında yeni bir çatışmayı önlemeye, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki müzakere sürecini sürdürmeye, Gürcistan'ın Saakaşvili sonrası aşamaya potansiyel

olarak zor bir siyasi geçişi yönetmesine yardımcı olmaya ve Afganistan cephesine açılan bir kapı olan Güney Kafkasya bölgesine erişimi koruma çabalarına odaklanmıştır.

Barack Obama'nın Beyaz Saray'da iktidara gelişini takip eden dönemde, ABD'nin Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde önemli değişiklikler olmuş ve ABD, Hazar-Karadeniz bölgesi, Orta Asya ve Güney Kafkasya gibi bölgelerden vazgeçerek uluslararası ve bölgesel güvenlik politikalarında temel düzenlemeler yapmış, İran, Kuzey Kore, Afganistan ve Pakistan da dahil olmak üzere Güneydoğu Asya ve Afrika'nın Arap ülkelerine odaklanmıştır (The White House 3-4). Amerikan siyasetinde yeni bir dönem olarak nitelendirilen bu güvenlik stratejisinde ABD, ülkenin dinamik gelişimine yönelirken, öte yandan dış jeopolitik ortamda koordineli bir güvenlik politikası izlemeyi, ilişkilerini diyalog, diplomatik müzakereler ve ortak çıkarların uzlaştırılması yoluyla düzenlemeyi hedeflemiştir. Bu stratejide ABD'nin jeopolitik dünya görüşü, etki politikası, kullanacağı yöntem ve araçlar köklü biçimde değişmiş, ulusal güvenliği sağlamaya yönelik önceki yaklaşımlar güncellenmiştir.

Bu süre zarfında, Amerikan liderliği Güney Kafkasya bölgesine ikinci derecede önem vermeye başlamış ve Washington bölgedeki aktif rolünden geçici olarak çekilmiştir. Küresel mali kriz bağlamında, Obama yönetimi iç siyasi ve her şeyden önce ekonomik sorunları çözmeye odaklanmak zorunda kalmıştır. Daha seçim kampanyaları sırasında Obama'nın Amerikan dış politikasına yönelik söylemleri, Avrasya, özellikle de Kafkasya bağlamında kendisinden önceki yönetimden farklı olarak yapıcı bir strateji benimseyeceğini öngörmekteydi. Güney Kafkasya devletleri, Amerika Birleşik Devletleri'nin bir bütün olarak Güney Kafkasya'daki güvenlik politikalarından, bölgedeki ihtilafların çözümündeki pasif faaliyetlerinden, ikili iş birliği ve stratejik ortaklık yönünde atılan pratik adımlarından da memnun değildi.

Obama yönetiminin Rusya'ya yönelik politikasının kilit bir özelliği, Moskova'nın küresel entegrasyon sürecine katılımını sağlamak için ABD tarafından Rusya'nın en büyük güç merkezlerinden biri olarak tanınması ve desteklenmesi olmuştur. Bu, önceki tüm yönetimlerin politikalarından farklı olmasına

rağmen, mevcut ABD liderliğinin Rusya'ya karşı eşi görülmemiş bir "yakınlaşma" eylemiydi. Bunu yaparken, Amerikan başkanı Rusya'nın izolasyonuna karşı çıkmış ve onu çok taraflı ilişkiler sürecine dahil etmeye çalışmıştır.

Gürcü birliklerinin 7 Ağustos 2008 akşamı Güney Osetya'nın başkenti Tshinvali'ye saldırısıyla başlayan ve beş gün süren Rusya-Gürcistan Savaşı, bölgesel sorunlara ilişkin Obama yönetiminin karşılaştığı en önemli dış politika sınavlarından biri olarak nitelendirilmektedir. Sonuç olarak bu savaş, Rusya'nın ABD'nin önemli bir bölgesel müttefiki olan Gürcistan'a rahatlıkla girebileceğini ve ABD'nin Rus kuvvetlerini durdurmak için önemli imkânlara sahip olmadığını ortaya koymuştur. Bu nedenle yeni yönetimin dört temel soruna dayalı Gürcistan politikası, bölgede Rusya'ya karşı alacağı tutum ve politika tercihlerini de içermek zorundaydı. Birincisi, Abhazya ve Güney Osetya sorunu Cumhuriyetçi Parti ve muhafazakâr çevreler tarafından ABD'nin Kafkasya'daki çıkarlarına karşı tehdit olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla, Obama yönetiminin dış politika ilkelerinin belirlenmesinde Kafkasya'ya verilecek dikkatin artırılması kaçınılmaz olarak gündeme gelmiştir. İkincisi, Obama seçim kampanyaları esnasında dış politikada daha liberal bir yaklaşım izleneceğine dair söz vermiş ve Rusya ile ilişkilerde yeni bir sayfa açılacağını kaydetmiştir. Üçüncüsü, Gürcistan'a yönelik herhangi bir açık ve somut destek Rusya tarafından tepkiyle karşılanacaktı. Son olarak, Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazya'ya müdahalesine yol açan gelişmeler tarihsel bir arka plana sahip olsa da olayları körükleyen Gül Devrimi ile iktidara gelen Saakaşvili yönetiminin ciddi hataları olmuştur (Öztürk, 8-9). Örneğin, Temmuz 2006 tarihinde Gürcistan tarafından Abhazya'daki yukarı Kodor Vadisi'nin kontrolünün yeniden ele geçirilmesi ve aynı yılın eylül ayında casuslukla suçlanan dört Rus subayının tutuklanması, zaten gergin olan Rusya ile ilişkilerde krizin tırmanmasına neden olmuştur (Cornell vd., 57).

Dönemin ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, 2010 yılının temmuz ayı başlarında Doğu Avrupa gezisi kapsamında Güney Kafkasya'daki üç ülkeyi de ziyaret etmiştir. Ziyaretin asıl amacı, Rusya-Amerika ilişkilerinde ilan edilen sıfırlama (*reset*) politikası

bağlamında Obama yönetimine karşı neo-muhafazakarların acımasız eleştirilerini bir şekilde yumuşatmak için Washington'un bölgeye yönelik dış politika taahhüdünü vurgulamak ve yeniden teyit etmek olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları ile yaptığı görüşmelerde Clinton, Dağlık Karabağ sorununun AGİT Minsk Grubu tarafından kabul edilen Madrid İlkeleri² temelinde mümkün olan en kısa sürede çözülmesinin önemini vurgulamış ve son olarak Gürcistan'a giderek Rusya'nın işgal altındaki bölgelerden çekilmesini ve Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasını talep etmiştir (Caşın, 380-381).

4 Kasım 2010 tarihinde Kongre'de yapılan seçimlerden sonra, Washington'un Cumhuriyetçilerin Güney Kafkasya'da kaybedilen pozisyonun geri kazanılmasına yönelik çağrılarını görmezden gelemeyeceği ortaya çıkmıştır. Bölgenin ABD için stratejik önemi, özellikle ulaşım ve iletişimdeki rolü göz önüne alındığında, Washington'un bölgede kazandığı pozisyonları da asla terk etmeyeceği en başından beri belli olmuştur. Görünen o ki, Barack Obama yönetimi Güney Kafkasya'da biriken sorunların karmaşıklığını ve bir an önce çözülmesinin önemini tam olarak anlamıştır. Bu sorunlar, büyük olasılıkla eski bölgesel çatışmaların yeniden başlamasını ve Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili artan gerilimin bir sonucu olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin kötüleşmesini içermektedir. Ayrıca Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleşmesine ilişkin müzakerelerin sonuçsuz kalması bu gerginliğin tırmanmasına yol açmıştır.

Kırım'ın İlhakından Sonra Güney Kafkasya

ABD'nin Güney Kafkasya politikasındaki bir diğer önemli değişiklik, Rusya'nın Kırım'ı ilhak ettiği ve eski Sovyet komşularının NATO'ya katılma veya Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşmaları imzalama konusunda sessiz kalmayacaklarını açıkça belirttiği 2014 yılında Ukrayna'da yaşanan olaylarla tetiklenmiştir. Moskova'nın baskısı altında Ermenistan, AB ile önceden düzenlenmiş bir Ortaklık

---

² Minsk Grubu eş başkanları tarafından Kasım 2007'de Madrid'de AGİT bakanlar Konferansında Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarına sunulmuş ve 2009 yılında güncellenmiş anlaşma. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Özsoy ve Aydemir Baş 150).

Anlaşması imzalama planından vazgeçmek zorunda kalmış ve bunun yerine Rusya önderliğindeki Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) katılmıştır. Erivan'ın Moskova ile yakın güvenlik bağları göz önüne alındığında, Rusya'nın baskısı altında Ortaklık Anlaşması'ndan çekilme kararı, siyasi ve ekonomik rotadaki radikal değişiklik halk tarafından desteklenmese de Ukrayna'da olduğu gibi Ermenistan'da protestolara neden olmamıştır. Ancak Gürcistan, Rus baskısını görmezden gelerek 2014 yılında Avrupa Birliği ile bu belgeyi imzalamıştır (Alım ve Aksu, 12-13; Fix 2).

Ukrayna krizi, Avrupa'nın güvenlik eğilimlerinde önemli bir kilometre taşı olmuştur. Rusya karşıtı politikasında ABD ve müttefikleri, dış politikada ve ulusal güvenlikte köklü bir değişiklik olmadan artık iş birliğini sürdüremez duruma gelmiştir. Ukrayna'daki krizin hemen ardından, Güney Kafkasya devletleri jeopolitik anlamda kendilerini Rusya ile Batı arasında bir "tarafsız bölge" içinde bulmuşturlar. Aynı zamanda, her iki taraf da diğerine taviz vermek istemektedir. Rusya kendi etki alanı olarak Güney Kafkasya'yı iddia ederken, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa bu düşünceye karşı çıkmaktadır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, ABD ve Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya ile ilişkileri, bölgede değişen stratejik duruma tepki olarak alınan kararlardan oluşan bir kompleks gibi değil, geliştirilen önceki politikaların ve ataletin bir ürünü olarak görülmektedir. Bunun da ötesinde, bu stratejik ortamdaki değişiklikler, Doğu ile Batı arasındaki Soğuk Savaş ruhunda yeniden ortaya çıkan gerilimlerle sınırlı değildir. Güney Kafkasya'da Rusya ile Batı arasındaki ilişkilerin bozulması, bölgedeki üç devlet arasında bir bölünmeye sebep olmuştur.

Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının 2016 yılında Washington Nükleer Güvenlik Zirvesi'nden dönmesinin hemen ardından başlayan Nisan Savaşları, Dağlık Karabağ sorununun aslında donmuş olmadığını ve ciddi bir tehdit oluşturduğunu göstermiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile dönemin ABD Başkan Yardımcısı Joe Biden ve Dışişleri Bakanı John Kerry arasında 31 Mart 2016 tarihinde Washington Zirvesi'nde yapılan görüşme, ABD ile iş birliğini genişletmek ve ilişkileri yeni bir düzeye taşımak için atılmış büyük bir adım olmuştur. Aynı zamanda ABD yönetiminin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğine

verdiği güçlü destek, ABD'nin Bakü'deki büyükelçisi Robert Cekuta ve AGİT Minsk Grubu'nun ABD'li eş başkanı James Warlick'in Karabağ konusunda Azerbaycan'ı destekler açıklamaları ve ABD Kongresi'nin Karabağ'daki sözde hükümete yaptığı maddi yardımı kesme kararı, Bakü ve kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Tuncel, 314, 316). Bu da birçok siyasi analistin, ABD'nin Nisan savaşlarının başlatıcısı olarak hareket ettiğini öne süren yorumlarına yol açmıştır. Bu varsayımın Nisan savaşlarının ABD tarafından Rusya'yı Orta Doğu ve Ukrayna'daki krizlerden uzaklaştırma politikasının bir parçası olduğu belirtilmektedir. Ancak söylemek gerekir ki, 1992 yılında Ermeni lobi örgütlerinin desteğiyle Azerbaycan'a doğrudan devlet yardımını yasaklayan ABD Kongresi tarafından Özgürlük Destek Yasası'nda yapılan 907. değişikliğin kabul edilmesinde John Kerry münhasır bir rol oynamıştır. Öte yandan, Beş Günlük Savaş'ta Gürcistan'ı Rusya ile yalnız bırakan Washington'un vaatlerini yerine getirip getirmeyeceği ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim Dört Gün Savaşı sırasında da ABD'nin geleneksel tarafsızlığını koruması ve bu tutuma Azerbaycan'ın sert tepki vermemesi, böyle bir yaklaşımın temelsiz olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

Nisan savaşlarına farklı bir açıdan yaklaşan uzmanlara göre ise, savaş Rusya tarafından Azerbaycan'ı Moskova'nın taleplerine uymayan bir dış politika izleminden caydırmak için planlanmıştır. Bunun başlıca nedeni olarak, Azerbaycan'ın Batı'ya yönelik enerji projelerini sürdürmesi, söz konusu dönemde Rusya ile Türkiye arasındaki "Uçak Krizi"³ rağmen, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in her konuda Türkiye'nin yanında olduğunu söylemesi ve son olarak Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Rusya'nın boykot ettiği Nükleer Güvenlik Zirvesi'ne katılımının Moskova'yı rahatsız etmiş olması iddia edilmektedir (Tuncel, 314-316).

2016 yılındaki Dört Gün Savaşı, bazı Ermenilerin Rusya'nın bir müttefik olarak güvenilirliğini sorgulamasına neden olmuştur. Halkı Rusya'nın etkisinden giderek daha fazla bıkmış olan Ermenistan, ekonomisi, toplumu ve uluslararası durumu için kritik olan Avrupa

---

³ 24 Kasım 2015 tarihinde Rus Hava Kuvvetlerine ait bir uçağın Türkiye sınırlarını ihlal etmesi nedeniyle Türk Hava Kuvvetleri tarafından düşürülmesi olayı.

ve ABD ile geniş kapsamlı ilişkilerini sürdürmüştür. Bu da Ermenistan'ın imzalamadığı Ortaklık Anlaşması'na bir alternatif bulmak için AB ile müzakerelere neden devam ettiğini açıklamaktadır.

Mesele şu ki Ermenistan, komşularıyla sorunlarını çözmek için yapıcı adımlar atmak yerine, Azerbaycan ve Türkiye birliğinden duyduğu "panik" nedeniyle Rusya'ya olan bağımlılığını artırmıştır. Aslında böyle bir durum Ermenistan'ın devlet çıkarlarına tamamen aykırıdır. Çünkü "Büyük Ermenistan" ideolojisiyle yaşayan bir devlet, bağımsız kararlar alamayacak bir duruma gelmiştir. Bu, Ermenistan siyasetinin ütöpik hayallere dayandığını, Ermeni hükümetinin ülkenin dış politikasını yeterince kontrol edememesinden veya daha doğrusu büyük güçlerin emirlerine bağlı olmasından kaynaklandığını göstermektedir. Ermenistan'da son yıllarda yaşanan mevcut süreçlerin analizi, 2018 yılında kurulan yeni siyasi sistemin büyük güçlerin karşılıklı rızası temelinde oluştuğunu göstermektedir. Bu bağlamda ekonomik kalkınması ve askeri potansiyeli zayıf olan Ermenistan'ın bölgesel iddialarına uluslararası güçlerin ilgisi ve ülkedeki siyasi sürece etkisi açısından yaklaşılabilceği bir başka gerçeği ortaya koymaktadır.

Güney Kafkasya'da Trump Yönetiminin Güvenlik Politikası ve İkinci Karabağ Savaşı'nın Bölgesel Etkileri

Amerika'yı eski şöhretine ve ihtişamına kavuşturma arzusuna dayalı bir dış politika seyri izlerken, Trump yönetiminin sadece benmerkezciliğe dayalı fikirler ortaya attığı ve bu yönde hareket edeceği düşünülmüştür. Önceki tüm yönetimlerin aksine, Trump yönetimi belirli bir ülke için uzun vadeli stratejiler formüle etmemekte, sadece ani bakış açısı tarafından yönlendirilmekteydi. Bu nedenle, her ülkenin ABD için önemi hem Washington'un dış politika önceliklerine hem de karar alma sürecinin kendisine bağlı olarak sürekli değişmiştir. Bu, Trump yönetiminin son derece etkisiz olduğunu düşündüğü çok taraflı formatları terk ettiğinin ve nihayetinde bu veya başka bir ülke ile ikili ittifaklar kurulmasının en önemli göstergesidir.

Aynı zamanda Trump'a göre Amerika sürekli kendini yenilemek için tasarlanmış örnek bir demokrasi olarak kalacak ve politikasının

temel önceliği, her şeyden önce iç politikada sadece kendi çıkarlarının korunmasına geçiş olması gerekmektedir. Bu nedenle, Donald Trump'ın Amerika Birleşik Devletleri Başkanı olarak seçilmesi tek seferlik bir protestonun ifadesi değil, seçmenin ülkenin eski büyüklüğüne duyduğu özleme ve ülkeyi içeriden güçlendirerek ABD'nin küresel çıkarlarının bir kısmını feda etme istekliliğine dayanan yeni bir siyasi akımın başlangıcını temsil etmektedir.

Ukrayna krizi ve Suriye'deki olayların yol açtığı Rusya ile benzeri görülmemiş bir gerginlik bağlamında, Güney Kafkasya ABD için çok daha önemli hale gelmiştir. Trump yönetiminde Washington'un bu bölgeye ilgisinin hızla artması tartışılmaz bir gerçektir. Bu, aşağıdaki faktörlerden kaynaklanmaktadır:

1. Güney Kafkasya'nın her üç ülkesi de ABD'nin Ortadoğu politikası bağlamında "İran sorunu" ve Washington'un zorlu bir müttefiki olan Türkiye ile ilişkileri açısından önemli bir rol oynamaktadır;

2. Bölge, ABD'nin Afganistan ve Irak'taki operasyonları sırasında açıkça gösterilen önemli bir askeri-politik ve lojistik bileşene sahiptir;

3. Hazar enerji kaynaklarının Avrupa pazarlarına ulaştırılma yollarını ve kaynaklarını çeşitlendirmek için tasarlanmış enerji güvenliği;

4. Gürcistan, Ukrayna ve Moldova gibi eski Sovyet ülkeleri için uzun bir aradan sonra NATO'nun genişlemesinde yeni bir aşama başlatma fırsatı;

5. 2018 yılında Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'nin imzalanmasıyla birlikte, ABD'nin Hazar Denizi'ne erişimi en azından şimdilik engellenmiş, bu da Washington'un tüm Karadeniz bölgesini ilgilendiren ortak projeler kapsamında Gürcistan'a olan ilgisini artırmaktadır.

Güney Kafkasya'daki çok önemli bir aktör olan Azerbaycan'a ilişkin olarak ABD'nin ilgi alanlarından biri, ülkenin jeopolitik konumudur. Azerbaycan elverişli bir coğrafi konuma ve stratejik enerji kaynaklarına sahiptir. Bu, bölgedeki en etkili oyuncunun kendinden kararlı, azimli tutumunu tanımlamaktadır. Tanınmış Amerikalı siyaset bilimci Zbigniew Brzezinski'ye göre,

Azerbaycan, Hazar Denizi ve Orta Asya'nın zenginlikleriyle dolu bir cam şişeye girişi kontrol eden hayati bir mantar olarak adlandırılabilir. Petrol ve doğalgaz boru hatlarının geçtiği Türkiye'ye etnik ve siyasi olarak yakın olan Azerbaycan, Rusya'nın bölgeye erişim tekeli kullanmasını engelleyecek ve böylece Rusya'yı Orta Asya devletleri üzerindeki ana siyasi nüfuzundan mahrum bırakacaktır (83).

Birincisi, Azerbaycan'ın İran'a yakınlığı, "İran sorunu" bağlamında önemini artırmaktadır – Trump yönetiminin dış politika gündemindeki ana sorunlardan biri olan İran'ın rolünü sadece Ortadoğu'da değil, aynı zamanda Kafkasya'da da minimuma indirme arzusu. İkincisi, Azerbaycan'ın Türkiye ile müttefikliği Washington'u bölgeyi ön planda tutmaya zorlamaktadır. Bu durumda, ABD'nin, Türkiye ile ilişkilerin karmaşıklığına rağmen, NATO'nun güney kanadını temsil eden Ankara'yı, Kafkasya'daki ve özellikle de Azerbaycan'daki çıkarlarının ana iletkeni olarak görme eğiliminde olacağı değerlendirilmektedir.

ABD'nin İran'a yönelik yaptırımları, ABD ve Rusya arasındaki gerilimler ve bölgesel dengelerdeki değişimler göz önüne alındığında, Eski ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı John Bolton'un Ekim 2018'de Güney Kafkasya'ya yaptığı ziyaretin ABD'nin Kafkasya'daki politikasına ilişkin önemli ipuçları içerdiği söylenebilir. Bolton'un temasları ve mesajları incelendiğinde Gürcistan'ın ziyaret edilen ülkeler arasında arka planda olduğu görülmüştür.

Güney Kafkasya bölgesi, Rusya'nın Ortadoğu politikası, İran'ın Avrupa politikası ve Türkiye'nin Avrasya politikasının da ön saflarında yer almaktadır. Suriye krizindeki Astana süreci bağlamında ABD'ye karşı birleşen bu üç ülke, Güney Kafkasya'da iş birliğine çağrıda bulunmuştur. Dolayısıyla ABD'nin bölgeye nüfuzu, bahsi geçen aktörleri kapsayan bir politikanın oluşturulmasını gerektirmiştir. Azerbaycan hem Türkiye hem de Rusya ve İran ile yakın ilişkilere sahip olması nedeniyle Washington'un bölgede en çok önem verdiği ülke konumundadır.

Nükleer programa ilişkin Kapsamlı Ortak Eylem Planının imzalanmasının ardından Bakü, Tahran ile yakın ilişkilerini

güçlendirmiştir. Özellikle Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru kapsamında Azerbaycan, İran ve Rusya arasındaki ana konumunu kullanmıştır. 12 Ağustos 2018 tarihinde Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenmesinin ardından Azerbaycan'ın Hazar Havzası konusunda da Rusya ve İran ile iş birliği derinleşmiştir.

ABD, bölgesel rakiplerini – Rusya ve İran'ı zayıflatma politikasında Azerbaycan'ı kendi tarafına çekmek istemektedir. Beyaz Saray için en önemli konu İsrail ile Azerbaycan arasındaki iyi ilişkilerin devam etmesidir. Bu bağlar Washington tarafından Bakü ile ilişkileri kolaylaştıran bir unsur olarak algılanmaktadır. Buna ek olarak, ülkenin sıcak çatışma bölgelerine yakınlığı, ABD'nin yasadışı ulusötesi faaliyetler, kaçakçılık ve uluslararası suçla mücadele gibi birçok alanda Azerbaycan ile ilişkilerini güçlendirmesini tetiklemektedir.

Bakü'yü bir enerji ortağı olarak gören Washington, Hazar enerji piyasasını geliştirmek için önemli çabalar sarf etmektedir. Bugün, Washington'un gözünde Bakü, Avrupa Birliği'nin enerji güvenliğinde Rusya Federasyonu'na karşı denge sağlayabilecek bir aktör konumundadır.

2019 yılında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın Karabağ hakkındaki popülist açıklamaları ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarına art arda yaptığı yasa dışı seferler gibi kışkırtıcı eylemleri, Ermenistan'ın çatışmayı siyasi diyalog yoluyla çözmek ve sonuç olarak Azerbaycan'a karşı devam eden askeri saldırganlığı sona erdirerek birliklerini işgal altındaki topraklardan çekmekle ilgilenmediğini göstermiştir.

Provokatif eylemlerin devamı olarak eski Ermenistan Savunma Bakanı David Tonoyan, Mart 2019 tarihinde ABD'ye yaptığı bir ziyaret sırasında Ermeni diasporası ile bir araya gelerek Ermenistan'ın “statik savunma” doktrininden “aktif caydırıcılık” stratejisine geçtiğini açıklamıştır. Ermeni yetkili konuşmasında “saldırı fırsatlarının genişletilmesi” ifadesini kullanarak söz konusu stratejiyi “yeni topraklar için yeni bir savaş” olarak nitelendirmiştir (Shiraliyev, *Jeopolitik...*, 183). Bütün bunların barış görüşmeleri üzerinde olumsuz bir etkisi olmuş ve uzlaşma için siyasi arenayı tamamen kapatmıştır.

12 Temmuz 2020'den itibaren Ermenistan-Azerbaycan devlet

sınırındaki Tovuz bölgesi boyunca başlayan çatışmalar, bölgeye ABD ve müttefiklerinin bir kez daha dikkatini çekmiştir. Saldırıların bu noktada gerçekleşmesinin sebebi ile ilgili temel versiyon, Tovuz ilçesinin önemli uluslararası projelerin geçtiği "Gence Geçidi"⁴ isimli bölgeye yakın yerde bulunmasıdır. Uzmanlar, Erivan'ın Nisan 2016'daki savaşın psikolojik travmasından kurtulmak için Temmuz 2020 olaylarından yararlanmaya çalıştığını göz ardı etmemektedir. ABD'nin başlıca üyelerinden biri olduğu AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının pasif, taraflı tavırları ve somut olmayan davranışlarının bir sonucu olarak Karabağ sorununa yönelik barışçıl bir çözüm olasılığının ciddi şekilde sorgulanmaya devam ettiği söylenebilir. Bu durum Tovuz olaylarıyla bir kez daha teyit edilmiştir. Dört Gün Savaşları'nın devamı niteliğinde olan Tovuz çatışmaları, kelimenin tam anlamıyla diplomatik bir açmazdan aktif bir askeri aşamaya geçiş eylemi olarak değerlendirilebilir (Coffey, "Armenia-Azerbaijan clashes...").

Bu bağlamda, 2021 mali yılı için Ulusal Savunma Yetkilendirme Yasası (*National Defense Authorization Act-NDAA*) taslağında yapılan değişiklikleri görüşmek üzere 17 Temmuz 2020'de ABD Kongresi Temsilciler Meclisi'nin Kurallar Komitesi toplantısı düzenlenmiştir. Kongre üyeleri Shabot ve Cohen'in Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna ve Moldova'da işgal altındaki topraklarda yerlerinden edilmiş ve öldürülmüş insanlar hakkında Kongre'ye bir rapor sunmalarını gerektiren 296. Değişiklik Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Bu değişiklik, işgal altındaki topraklardan yerinden edilmiş ve öldürülen insanlar hakkında ortak bir raporun ABD Dışişleri ve Savunma Bakanlığı tarafından Kongre'ye sunulmasını öngörmektedir. Değişiklik ayrıca Azerbaycan dahil diğer üç ülkedeki toprakların yasadışı işgali gerçeğini de teyit etmektedir. Amerika tarihinde ilk kez, Kongre Ermenistan'a karşı değişiklikler kabul etmiş ve ABD, Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgal edildiğini resmen onaylamıştır ("Палата представителей Конгресса США...").

Ağustos ayında, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'ne bağlı bir keşif

---

⁴ Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Güney Gaz Koridoru, Bakü-Supsa petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, Bakü-Tiflis ulaşım altyapısı gibi önemli uluslararası projelerin yer aldığı bölge.

grubunun Goranboy bölgesindeki temas hattını sabote etme girişimi, uluslararası hukuk ilkelerine aykırı bir şekilde PKK/PYD/YPG teröristleri dahil olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki topraklarına Beyrut Limanı'nda meydana gelen patlamaların ardından Lübnan'daki Ermenilerin de göçürülmesi çatışmayı daha da alevlendirmiştir ("Hikmet Hacıyev'den çarpıcı..."). Bunun yanı sıra, 2020 yılının ağustos-eylül aylarında Ermenistan Başbakanı'nın eşi Anna Hakobyan'ın Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarında yasadışı bir askeri tatbikata katıldığını duyurmasıyla durumun gerginliği zirveye ulaşmıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan askeri saldırısına yanıt olarak, Azerbaycan işgal altındaki toprakları kurtarmak amacıyla Vatan Muharebesi'ne başlamıştır. Savaşın ilk günlerinde, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Stephen Biegun, her iki tarafın Dışişleri Bakanları ile temasa geçerek, taraflara derhal askerî harekâtı durdurmaları, daha fazla gerginlikten uzak olmak için aralarındaki mevcut doğrudan iletişimi kullanmaları ve bölgedeki gerilimi artıran söylem ve eylemlerden kaçınmaları çağrısında bulunmuştur.

ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, 23 Ekim'de Washington'da düzenlenen Dışişleri Bakanları toplantısında da şiddetin sona erdirilmesinin ve sivililerin korunmasının önemini vurgulamıştır. Ayrıca, çatışmanın Helsinki Nihai Senedinin güç kullanmama, toprak bütünlüğünün sağlanması, eşit haklar ve halkların kendi kaderini tayin hakkı ilkeleri temelinde çözülmesi için AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının arabuluculuğunda yürütülen görüşmelere katılmanın önemli olduğunu söylemiştir ("Secretary Pompeo's Meetings...").

Analistler, Dağlık Karabağ'da savaşın patlak vermesinden bu yana AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanı olmasına rağmen ABD'nin pasif rolünün, Washington toplantısından hiçbir ilerleme beklenmemesi gerektiğini gösterdiğini söylemişlerdir. Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanlarının üçlü bir formatta görüşmemeleri de Trump yönetiminin savaşan tarafların pozisyonlarındaki boşluğu doldurma konusunda büyük umutlarının olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, Washington toplantısı iki faktörle ilintili olabilir:

Birinci faktör, Moskova toplantısına yanıt olarak ABD'nin Minsk

Grubu eş başkanı olarak pasif faaliyetini telafi etme isteği olabilir.

İkinci faktöre gelince, ABD'nin çatışmaya odaklanması iç politikaya yönelik hesaplanmış bir adım olarak kabul edilebilir. Başka bir deyişle, ABD başkanlık seçimlerine iki haftadan az bir süre kala Trump yönetiminin amacı, Ermeni seçmenlerin ve lobinin desteğini kazanmak olabilir (Wilkinson, "In run-up to election...").

44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nın sonucunda Azerbaycan'ın askeri zaferleri, özellikle Şuşa'nın düşman esaretinden kurtarılması, savaşın kaderinde belirleyici bir rol oynamış ve 10 Kasım 2020'de Ermenistan yenilgisini kabul edip teslim olmuştur. Azerbaycan'ın zaferinin ardından ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, 17-18 Kasım tarihlerinde Tiflis'i ziyaret ederek Gürcü yetkililer ve sivil toplum üyeleriyle yaptığı görüşmelerde bölgedeki savunma ve güvenlik iş birliği ile ilgili konuşmuştur. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki yeni rolü konusunda son derece temkinli davranan Gürcü muhalefet politikacıları, Pompeo'ya güneyde-Dağlık Karabağ'daki Rus barış güçlerine karşın "Gürcistan'da ABD'nin askeri altyapısını konuşlandırma" çağrısında bulunmuştur ("Opposition Writes Secretary Pompeo...").

Görünen o ki, ABD, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya'daki istikrarsızlığın etkilerinin giderek daha fazla hissedildiği Kafkaslar ve Orta Asya ile ilişkilerinde güvenlik konularına odaklanmaya devam edecektir. Ülkenin pandemi, ekonomik sıkıntı ve bir dizi üst düzey uluslararası sorunla (Çin, İran, Rusya ve transatlantik ilişkiler gibi) karşı karşıya olduğu bir dönemde, başkan adaylarının hiçbiri Rusya sınırlarının güneyindeki bu bölgelere fazla ilgi göstermemiştir.

SONUÇ

On yılı aşkın süredir ABD'nin neredeyse her iki bölgeden de çekilmiş olması, Orta Asya ve Güney Kafkasya'ya bu denli dikkatsizliğini şaşırtıcı hale getirmemektedir. Bu, aynı zamanda ülkede hâkim olan ayrılıkçı ruh halinin ve kıtaya yakın acil sorunların ortaya çıktığının bir göstergesidir. Asıl ilginç nokta, Biden yönetiminin Rusya'yı Batı demokrasisine ve ABD çıkarlarına küresel bir tehdit olarak görmesinin Güney Kafkasya'yı nasıl etkileyeceği olacaktır. 2017 yılında Başkan Yardımcılığı görevinden ayrılan Biden, Avrasya da dahil olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde bir

dizi konuşma yaparak, devletlerin egemenliğini ve demokratik yörüngelerini güçlendirmeye yardımcı olmak için Rusya'yı devre dışı bırakmanın gerekli olduğunu vurgulamıştır. Öncelikle Ukrayna ile bağlar geliştirilecektir, ancak buna ek olarak Biden hükümeti Rusya sınırları boyunca diğer eski Sovyet ülkeleri ile ilişkileri güçlendirmenin yollarını da arayacaktır. Biden yönetimi, AB ile birlikte, Güney Kafkasya'daki üç ülkeyi de eskisinden daha fazla cezbetmek için adımlar atmaya ve gerçek motifler yaratmaya çalışacaktır. Amerikalı araştırmacı Blank'ın (2021) da kaydettiği gibi, özellikle Ermenistan'da demokratikleşme reformları ve ekonomik kalkınma için ABD'nin güçlü desteği yalnızca Rusya'nın değil, İran'ın da etkisini azaltmaya hizmet edebilir.

Genel olarak, Washington'un geleneksel siyasi araçlarının (demokrasiye destek, yolsuzlukla mücadele programları, uluslararası örgütlerle bağların güçlendirilmesi ve terörle mücadelede iş birliği) somut sonuçlar elde etmek için yeterli olup olmadığını söylemek zor. Gerçekten de geçmişte bölge ülkeleri ABD tarafından önerilen reformları uygulamaya isteksizdi ve diğer uluslararası sorunlar fonunda Amerikan dış politikasına giderek daha az ilgi duymaktadırlar. Şüphesiz Biden'ın Orta Asya ve Güney Kafkasya'ya verdiği retorik destek, Washington'un dikkatini kendi sorunlarına çekmeye yardımcı olacaktır. Ayrıca, Biden'ın bölgenin sorunlarına gereken önemi vermesi durumunda elinde yeterli kaynağa sahip olup olmayacağı akıllarda soru işareti bırakmaktadır.

Güney Kafkasya ve çevresinde meydana gelen tüm değişiklikler göz önüne alındığında, Washington'un bölgedeki risklerini değerlendirmekte fayda var. ABD'nin Güney Kafkasya'da önemli güvenlik ve ekonomik çıkarları vardır ve ABD'nin bölgedeki çıkarları Güney Kafkasya sınırlarının ötesine uzanmaktadır ve yakınlıktaki Türkiye, NATO açısından değerli bir müttefik olmaya devam etmektedir. Bölgenin diğer donmuş çatışması (bir yanda Gürcistan ile diğer yanda Güney Osetya, Abhazya arasında) daha az tehlikeli görünmektedir. Aslında neredeyse tüm askeri gücünü tüketmiş Gürcistan ile Rusya tarafından askeri ve siyasi olarak etkin bir şekilde desteklenen ikinci taraflar arasındaki askeri potansiyel eşitsizliği, askeri operasyonların yeniden başlatılmasını son derece imkânsız hale getirmiştir. Bununla beraber, söylemeliyiz ki, 2022

yılının şubat ayında başlayan Rusya-Ukrayna savaşında Kiev'e sağlanan uluslararası destek, askeri ve insani yardımlar ile Rusya'ya yönelik katı yaptırım politikası 2008 yılında Gürcistan'a sağlanamamış ve bu, Rusya-Gürcistan savaşının kaderini belirleyen etkenlerden biri olmuştur. Buna rağmen Washington, iletişim kanallarını korumak ve ateşkes hattındaki sorunları çözmek için diplomatik çabalarını sürdürmektedir.

Bütün bu gerçeklerin, Amerika Birleşik Devletleri tarafından Güney Kafkasya'daki gelecekteki politikasında dikkate alınması gerekmektedir. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın ortak çatışma deneyimi, çok zor bir jeopolitik durumun mirasıdır. ABD'nin Güney Kafkasya'daki politikasının bölge ülkelerinin zorluklarla başa çıkmasına yardımcı olmasında bir başka kısıtlayıcı faktör de Rusya'nın Güney Kafkasya'da etkisini sürdürme çabalarıdır. Askeri fırsatların, coğrafi üstünlüğün ve bunları kullanma iradesinin birleşimi sayesinde Rusya, Güney Kafkasya'da nüfuz için rekabet eden diğer tüm yabancı güçlerin savaşmak zorunda kaldığı en önemli aktör olmaya devam edecektir.

Bu, Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney Kafkasya'yı terk etmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. ABD'nin bölgedeki çıkarları ve son çeyrek yüzyılda verdiği taahhütler böyle bir yaklaşımın önüne geçmektedir. Güney Kafkasya'nın tartışmalı bir bölge olarak kalacağını kabul etmek, ABD'nin bölgesel meselelere karışmasının önünde başlı başına bir engel değildir. ABD'nin geri çekilmesi, Rusya'nın Güney Kafkasya'da istisnai nüfuz iddialarını tanımakla eşdeğer anlama gelecektir. Güney Kafkasya'nın bağımsızlığından bu yana, tüm ABD yönetimleri Rusya'nın bu tür iddialarını defalarca ve kararlılıkla reddetmiş, bu tutum ABD'nin bölgesel politikasının ana ilkelerinden biri haline gelmiştir.

Tarih göstermiştir ki, hiçbir güç, hatta Rusya bile bu bölge üzerinde kalıcı hegemonya kurmak iktidarında değildir. ABD'nin Güney Kafkasya'da önemli çıkarları ve bunları uygulama fırsatları var. Ama asıl başarı, çıkarlar ve kaynaklar arasında net bir dengeye, bölgedeki ve "çevre"deki durumun reel değerlendirmesine ve değişikliklerin devrimci olmaktan ziyade evrimsel olup olmayacağına bağlı olacaktır.

İlk olarak, ABD'nin Güney Kafkasya'ya yaklaşımı bağlamında,

Amerikan çıkarlarının bölgesel meselelere dahil olan diğer güçlerin çıkarlarıyla örtüşebileceği kabul edilmelidir. Amerika'nın Güney Kafkasya ülkelerinin bağımsızlığını ve ekonomik kalkınmasını destekleme politikasını güçlendirebilmesinin yollarından biri de uluslararası arenadaki varlığının genişlemesidir. Örneğin, Çin'in Güney Kafkasya'da ekonomik potansiyelini gerçekleştirme arzusu, ülkeler arasında uluslararası ticaret ve siyasi ilişkiler ağının geliştirilmesi açısından faydalı olabilir. Bu, Rusya'nın hırsını dengeleyebilir ve bu ülkelerin uluslararası entegrasyonuna Amerikan desteğini artırabilir, İran ile ilişkilerin güçlendirilmesi ise, Basra Körfezi'nde onlar için yeni ticari fırsatlar açabilir.

Bu üç ülke, bölgedeki büyük jeopolitik değişimler döneminde çok farklı dış politika rotaları izlemektedirler. Gürcistan, kendisini Rusya'dan mümkün olduğunca uzaklaştırmaya çalışarak kararlı bir şekilde Avro-Atlantik entegrasyon yolunu takip etmektedir. Rusya yanlısı güçlerin egemenliği ve Batı yanlısı hükümetin baskısı altında Ermenistan, her iki kampta da – Rusya ve Batı'da ilişkileri sürdürmeyi amaçlayan bir rotaya hizmet etmeye çalışmaktadır. Azerbaycan hem Rusya'yı hem de Batı'yı elinde tutmak istemekte ve aynı zamanda ikisiyle de mesafeyi korumaya çalışmaktadır. ABD'nin Güney Kafkasya devletlerinin jeopolitik durumunu değiştirebilmesi pek olası değildir. Ancak, çabalarını ve yardımını iç sorunların üstesinden gelmeye ve dış problemlere karşı direnci artırmaya yönlendirebilir.

Kaynakça

Abbasov, Eldar. "Armenian Irredentist Nationalism and Its Transformation into the Mass Karabakh Movement "MIATSUM" (1965–1988)." *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Ed. M. Hakan Yavuz ve Michael Gunter. London: Routledge, 2022. 59-87.

Alım, Eray ve Fuat Aksu. "Rusya Liderliğinde Bir Güç Merkezi Olarak Avrasya Ekonomi Birliği". *International Journal of Political Science and Urban Studies*, 7 (2019): 1-22.

Başaran, Ali. "Türkiye-ABD-Rusya İlişkilerinde Karadeniz, 2000-2010". *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 11.1 (2020): 43-64.

Bjezinski, Zbiqnev. *Böyük şahmat taxtası*. Bakı: Qanun, 2018.

Blank, Stephen. "What the Biden Administration Can and Should do in the South Caucasus". *The Central Asian-Caucasus Analyst*. 8 February

2021. <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13661-what-the-biden-administration-can-and-should-do-in-the-south-caucasus.html>. Erişim Tarihi: 05.06.2022.

Çaşın, Mesut Hakkı. "ABD'nin Kafkasya Politikasında Rusya ile Ortaklık ve Rekabet Paradoksunun Olası Gelişmelerini Anlamak". *Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine*. Tayyar Arı (der.). Bursa: MKM Yayıncılık, 2010. 325-383.

Coffey, Luke. "Armenia-Azerbaijan clashes put a squeeze on 'Ganja Gap'". *Arab News*. 02 July 2020. <https://arab.news/23pkv>. Erişim Tarihi: 12.04.2022.

Cornell, Svante E. ve diğ. *The Wider Black Sea Region: An Emerging Hub in European Security*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006.

Cornell, Svante E. "The European Union: Eastern Partnership vs. Eurasian Union". *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and its Discontents*. Ed. S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2014. 179-190.

Fix, Liana. *Georgia Knocking on Europe's Door: Russia, Georgia, and the EU Association Agreement*. Berlin: Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, 2014.

"Hikmet Hacıyev'den çarpıcı dikkat çeken PKK açıklaması: Karabağ'da ilk savunma hattında görevlendiriliyorlar". *Hürriyet*. 21 Ekim 2020. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/hikmet-haciyevden-carpici-dikkat-cekken-pkk-aciklamasi-karabagda-ilk-savunma-hattinda-govlendiriliyorlar-41642424>. Erişim Tarihi: 11.04.2022.

Nichol, Jim. *Georgia [Republic] and NATO Enlargement: Issues and Implications*. Washington DC: Congressional Research Service, 2009.

"Opposition Writes Secretary Pompeo Over 'Democratic Backsliding,' U.S. Military Infrastructure". *Civil Georgia*. 18 November 2020. <https://civil.ge/archives/382939>. Erişim Tarihi: 26.04.2022.

Özsoy, Bahar ve Fatma Betül Aydemir Baş. "Küresel çözümsüzlükten vatan muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun rolü üzerine bir değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13.33 (2022): 143-160.

Öztürk, Ahmet. "Obama Yönetiminin Gürcistan Politikası: 2008-2010". *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 5.9 (2010): 1-26.

"Palata predstaviteley Kongressa SŞA vstala na soronu Azerbaycana". *Vestnik Kavkaza*. 21 iyul 2020. <https://vestnikavkaza.ru/news/palata-predstavitelej-kongressa-ssa-vstala-na-storonu-azerbajdzana.html>. Erişim

Tarihi: 01.04.2022.

Rumer, Eugene, Richard Sokolsky, and Paul Stronski. *U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three*. Carnegie Endowment for International Peace, 2017.

“Secretary Pompeo’s Meetings with Armenian Foreign Minister Mnatsakanyan and Azerbaijani Foreign Minister Bayramov”. *U.S. Embassy in Azerbaijan*. 24 October 2020. <https://az.usembassy.gov/secretary-pompeos-meetings-with-azerbaijani-foreign-minister-bayramov-and-armenian-foreign-minister-mnatsakanyan/>. Erişim Tarihi: 10.05.2022.

Shiraliyev, Museyib. “Language Policies Directed At Borchali and South Azerbaijan Turks and Mother Tongue Problem.” *Turkish Journal of Diaspora Studies* 2.2 (2022): 145-164.

———. “Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı’nın Sonuçları: Zengezur Koridoru’nun Stratejik Önemi”. *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu*. Ege Üniversitesi, 12 -13 Mayıs 2022. Ed. Vefa Kurban vd., Ankara: İKSAD, 2022. 181-196.

The White House. *The National Security Strategy of the United States*. 2010.

https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf. Erişim Tarihi: 05.03.2022.

Tuncel, Turgut Kerem. “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”. *Ermeni Araştırmaları*, 53 (2016): 301-338.

Wilkinson, Tracy. “In run-up to election, Trump attempts mediation between Armenia and Azerbaijan, Israel and Sudan”. *Los Angeles Times*. 23 October 2020. <https://www.latimes.com/politics/story/2020-10-23/trump-mediation-armenia-azerbaijan-israel-sudan>. Erişim Tarihi: 14.05.2022.

Osmanlı-Erken Dönem Türkiye Tarihinde ve Edebiyatında Kalpak İmgesine Yönelik Bir Söylem Çözümlemesi

Kerem B. Topçu*

Özet

Kafkasya halkları, Türkî ve İranî halklar tarafından giyilen bir başlık olan kalpak, kökenine dair çok sayıda varsayımda bulunulmuş bir esvaptır. Türkçede 'papak' olarak da bilinen bu başlığın 'kalpak' şeklindeki isimlendirilmesinin etimolojik olarak bu dile ait olduğu söylenebilir; Türk leksikolog ve dilbilimci Hasan Eren'e göre kalpak, 'deri, kürk ya da kumaştan yapılmış bir başlık' (203) anlamına gelen Türkçe bir kelimedir. Bu esvabın Orta Asya'daki isimdaşı olan esvap ile Kafkasya'da yaygın olan esvabın arasındaki bu etimolojik ortaklık, bugüne kadar yapılmış belli başlı akademik çalışmalarda bu başlığın Türkî olarak kabul edilmesine yol açmış, söz konusu başlığın Osmanlı ordusunda ve Milli Mücadele döneminde kullanılması ise bu fikri güçlendirmiştir. Bu fikir, Türkçe edebiyat eserlerinde bu kalpağın milli bir imge olarak izinin sürülmesine yönelik girişimlerin önünü açmıştır. Bu çalışmanın amacı ise öncelikle Orta Asya'daki esvap ile Kafkasya'daki esvabın arasındaki farklılıkların çözümlenmesi ve belirginleştirilmesi, bunun sonrasında ise milli bir imge olarak kabul edilen Kafkasya kalpağının Foucault'un temellendirdiği bir hakikat rejiminin ürünü haline getirilerek, toplumdaki hakim söyleme eklenmesinin ideoloji ve iktidar/bilgi kavramının bağlamında analiz edilmesidir. Michel Foucault'nun, Anne Norton'ın ve Daniele Lorenzini'nin kuramlarının metodolojisine katkı sağladığı çalışma, Emine Bilgehan Türk'ün "Millî bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpak" isimli çalışmasını ve bu çalışmanın içerdiği belli başlı edebi eserleri çözümlemesinin merkezine alarak söz konusu metodolojiyi uygulamaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Söylem Çözümlemesi, Michel Foucault, Türkiye Edebiyatı, Osmanlı Tarihi, Erken Dönem Türkiye Tarihi

---

* Kerem B. Topçu - Araştırma Asistanı, İngiliz Edebiyatı, University of Southern Mississippi, ABD. E-mail: keremtopcu777@gmail.com. ORCID 0000-0001-9960-0484.

(Received/Gönderim Tarihi: 27.04.2023; Accepted/Kabul Tarihi: 31.05.2023)

A Discourse Analysis on the Image of Kalpak in Ottoman and Early Turkish History & Literature

Abstract

A cap worn by the peoples of the Caucasus, Turkic peoples, and the Iranian Peoples alike, the kalpak has been subjected to numerous debates regarding its origin. Also known as “papakha” in Turkish language, the denomination “kalpak” used to refer this cap is also etymologically Turkish; according to Turkish lexicologist and linguist Hasan Eren, ‘kalpak’ is a Turkic word which mean “a cap made of leather, fur or fabric.”(203) This etymological commonality shared between the namesake of this headgear used in Central Asia and the one common in the Caucasus, paved way to a presumption that the cap used in the Caucasus is originally Turkic, and the use of this cap in the Ottoman Army and the Turkish National Struggle served to enhance this presumption. This assumption, in turn, paved way to approaches that trace this symbol as a national image. The aim of this study is firstly the analysis and highlighting of the differences between the garment used in Central Asia and Caucasus and afterwards, an analysis of the Caucasian kalpak which is adopted as a national image in the context of its productisation of a regime of truth and its articulation to the prevailing discourse within the framework of the notion of power/knowledge. The methodology of this study is supported by the theories of Michel Foucault, Anne Norton and Daniele Lorenzini, while in its critical aspects; it is going to the centralize the study titled “Kalpak as A National Image in Turkish Novel” and the literary works used in that study in order to apply the methodology in question.

Keywords: Discourse Analysis, Michel Foucault, Turkish Literature, Ottoman History, Early Turkish History

Kafkasya halkları, Türkî ve İranî halklar tarafından giyilen bir başlık olan kalpak, kökenine dair çok sayıda varsayımda bulunulmuş bir esvaptır. Türkçede ‘papak’ olarak da bilinen bu başlığın ‘kalpak’ şeklindeki isimlendirilmesinin etimolojik olarak bu dile ait olduğu söylenebilir; Türk leksikolog ve dilbilimci Hasan Eren’e göre kalpak, “deri, kürk ya da kumaştan yapılmış bir başlık” olarak tanımlanır (Eren, 203). Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* isimli eserinde kelimenin kökeninin izini ‘kalıp’ sözcüğüne değin sürer (Eren, 203). Yine kendisinin bu eserine göre ‘kalıp’ sözcüğünün kökeni de bir takım Türkî diyalektlerdeki ‘kapak’ kelimesinden gelmektedir. Bu sözcük, Tatar ve Kazak Türkleri tarafından ‘örtmek’ anlamında kullanılmaktadır. Yine de bu çalışmada söz konusu olan ve kökeninin Türkçede yattığı Kaşgarlı Mahmud gibi figürler tarafından da ortaya konulan kalpağın, Kafkas halkları tarafından giyilen kalpak ile aynı kalpak olup olmadığı ya da bunun bir öncülü olduğu ihtimali dâhilinde kesin bir çıkarımdan söz edilmemiştir. Bu başlığın ulus inşasında kullanılan kültürel ve Türkî bir sembol olduğu iddiası ise Emine Bilgehan Türk’ün “Millî bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpak” isimli çalışmasında kendisine yer bulmuştur. Çalışmada Türk, kalpağın Türk dünyasındaki kullanımını ve Milli Mücadele sırasındaki öne çıkışını göz önüne almış, Attila İlhan, Cengiz Aytmatov ve Sevinç Çokum gibi yazarların eserlerinde kalpağın ‘bütünleştirici’ bir imge olarak tezahürü üzerinden ilerlemiştir.

Çalışmada, söz konusu tezahürü modernleşme öncesi Türkî kültürlerdeki başlık ile özdeşleştirme çabasında bulunulmuştur. Bu çaba dâhilinde Türk, kalpağın farklı grupları da etrafında toplayan bir imge olduğundan söz etmekten kaçınmamakla birlikte bu farklı grupları aynı millet ve topluluklar bağlamında değerlendirir: “Değişen ve artan demografik yapıyla insanlık aynı millet ve topluluklar içerisinde farklı düşünce birlikleri etrafında toplanırken bu farkı da bir imge arkasında ifade etme yolunu seçmişlerdir” (Türk, 160). Bu çıkarımdan hemen sonra Türk, şu söylemde bulunmayı da ihmâl etmeyerek, çalışmanın geneline hâkim olacak ulus-devletçi çizgiyi ortaya koyar: “Türk tarihinde de halkın ve devlet adamlarının kullandıkları başlıkların coğrafi, siyasi, iktisadî ve sosyal değişimlere göre farklılık gösterdiği gözlemlenebilir. Kullanılan başlıkların

içerisinde kayıtlarda geçen en eski başlıklardan biri “kalpak”tır (Türk, 160).

Bu savlar üzerine düşünüldüğü takdirde, Milli Mücadele döneminde ‘toplulukların’ bir gösterge olarak kullandıkları kalpağın, esasında Türkî bir kökene sahip olduğuna yönelik çıkarım yapılabilir. Söz konusu çıkarım, Türk’ün çalışmasından bir dizi örnekle de pekâlâ desteklenebilmektedir. Türk, *“Kalpağın Türk dünyasının birçok yerinde şekil, kumaş ya da deri çeşidini değiştirerek kullanıldığı bilinmektedir”* (Türk, 161) dedikten sonra, Metin Arıkan ve İsmail Turan Kallımcı’nın *Journal of Turkish Studies*’te yayımlanan “Kutsal Kırgız Kalpağı” isimli çalışmasından alıntı yapar:

Kalpak elbette sadece Kırgızlara has bir baş giyimi değildir. Kazak Çuvaş, Özbek, Kara kalpak gibi birçok Türk boyunda, şekilleri farklı olsa da kalpağı görmek mümkündür. Tarihte Kırgızlara Ak Kalpaklılar, günümüzde Özbekistan’ın içerisinde yaşayan Karakalpakistan halkına da Karakalpaklılar denildiği bilinmektedir (Arıkan, Kallımcı, 34).

Türk, kalpağın kökenine dair çıkarımları için bu gibi dayanaklar sunduktan sonra bu esvabın Milli Mücadele’nin çıkış noktasını işaret ederek, kalpağın kökenbilimsel ve ‘millî’ özünü çalışmasında bir araya getirir: *“Anadolu’ya yönelen asker, öğretmen birçok tipte Türklüğün Orta Asya’dan getirdiği Kalpak, birçok eserde Anadolu’yu işaret eden bir imge olarak kullanılacaktır.”* (Türk, 161)

Bu cümlede geçen ‘*Türklüğün Orta Asya’dan getirdiği*’ ibaresi dikkat çekicidir. Çünkü bu ibare sayesinde, Milli Mücadele’de ve öncesinde kullanılan kalpağın kökeni tamamıyla Türkleştirilir ve bu köken Orta Asya’ya dayandırılarak, bu sav üzerinden bir tarih yazımı oluşturulur. Dahası, bu tümceye yönelik yakın okuma yapıldığı takdirde, ‘getirdiği’ kelimesinin varlığı, kalpağın başka bir unsura ait olma ihtimalini de olumsuzlar. Söz konusu tümceyi inceleyince, Millî Mücadele’de ve öncesinde kullanılan kalpağın öncülünün, Türk’ün çalışmasına göre Orta Asya’da bulunabileceği düşüncesi dolayısı ile ortaya çıkmaktadır. Oysa Kırgızların kullandığı ve Türk’ün de altını çizdiği üzere Kırgız halkının farklı bir isimlendirilmesine de karşılık gelen ‘Ak-Kalpak’, motif, görsellik ve şekil açısından 1908 sonrası Meşrutiyet’te kullanılan ve Milli Mücadele sürecinde ‘Kemâlî Kalpak’

olarak adlandırılarak, Türk'ün çalışmasında kendisine yer bulan kalpak ile görsellik ve tasarım açısından ilişkilendirilebilecek bir esvap değildir.

Türk, bu kalpağın Osmanlı'daki kökenini ve Milli Mücadele'deki biçimini Reşat Ekrem Koçu'dan alıntı yaparak şu şekilde açıklar:

Osmanlı İmparatorluğunun son devrinde üniformalı askerin serpuşu fes olmuşdu, 1908 Meşrutiyetinden sonra, her rütbedeki subaylara resmi serpuş olarak kalpak kabul edildi; bu subay kalpakları ise fes şeklinde idi, post kısmı yalnız çevrede olup kalpağın tepesi, tablası çuhadan idi; çuhanın renkleri de subayın sınıf ve rütbesine göre değişirdi. (Koçu, 142-143, akt. Türk)

[...] Millî Mücadeleye başlar iken, Atatürk Anadoluya Osmanlı generali üniforması ve kalpağı ile gitmişti; Erzurum Kongresine ordudan istifa etmiş olarak sivil esvap ile ve başında fes başkanlık etti; az sonra da başına o zamana kadar görülmemiş şekilde kuzu postundan bir kalpak giydi; bu kalpak yukarıya doğru genişlemekte ve tablası da kuzu postu olup ortası küçük bir kabarık halinde durmakta idi, 'Kemalî Kalpak' veya sadece 'Kemalî' adını alan bu kalpak derhal yayıldı. (Koçu, 142-143, akt. Türk)

Öte yandan yine Türk'ün çalışmasında, Osmanlı döneminde ve 'Millî Mücadele'de kullanılan kalpak arasında bir bağ kurulur. Ancak, Türk'ün makalesinde faydalandığı Arıkan ve Kallimci'nin çalışmasında ise Kırgızların giydiği kalpak, görsel olarak, Türk'ün argümanı dâhilindeki çıkarıma bir tezat oluştururcasına şöyle tanımlanır:

Kırgızların millî şapkası olan kalpak; genç, yaşlı bütün erkekler tarafından, özellikle kırsal kesimlerde yaygın olarak kullanılmaktadır. Kalpak beyaz renkli 4 parça üçgen şeklindeki keçenin birleştirilmesiyle konik bir yapı oluşturur. Kalpağın ucu tam olarak birleştirilmeyip yukarıya doğru kıvrılabilir ki bu sığağa ve soğuğa karşı daha iyi koruma sağlar. Kalpak her mevsimde kullanılabilir. (Arıkan, Kallimci, 35)

Yukarıdaki paragraf aracılığı ile, kökeni Orta Asya'daki kalpak ile 'Anadolu'yu işaret eden bir imge' olan kalpağı birbirlerine

yaklaştıran yegâne unsurun, ikisinin de nitelenmesi için aynı sözcüğün kullanılması olduğu anlaşılmaktadır: Osmanlı Ordusu'nda ve Milli Mücadele'de kullanılan kalpak, keçeden yapılmamakla birlikte, beyaz rengin kullanımına da bu kalpakte sık rastlanmaz. Şayet kullanılan materyal açısından konuşulacak olursa da 'Kemâli'nin kuzu postundan olduğu da bizzat Koçu tarafından vurgulandığını söylemek gerekir. Bu vurguya ek olarak, İlnur Bayrak İşcanoğlu'nun "Kırgız Halk Kültüründe Beyaz (Ak) Renk" isimli çalışmasında da, Kırgız kalpağında tercih edilen renk seçimi ve bunun Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Milli Mücadele sürecinde giyilen kalpağın alışıl gelmiş rengi ile oluşturduğu tezat ve dolayısıyla, iki esvabın birbirinden farklı olduğu savı aşağıdaki paragraf sayesinde bir kez daha anlaşılabilir. Bu durum, Türk'ün çalışmasında bulunan "Türklüğün Orta Asya'dan getirdiği" gibisinden bir iddiayı bir cendereye sokmaktadır:

Başta yani vücudun en üst kısmında kullanılan bir baş giyiminin ak ile nitelendirilmesi göğün çok üstünde yaşayan Şamanizmdeki Ülgen'i akla getirmektedir. Ülgen çok yüksektedir ve ak olarak nitelenir. Kalpak da vücudun en üstündedir ve aynı şekilde ak olarak nitelenir. (İşcanoğlu, 95-96)

'Milli bir imge' ya da 'Anadolu'yu işaret eden bir imge' olarak kalpağın, tarihsel açıdan 'Türklüğün Orta Asya'dan getirdiği kalpak' ile aynı esvap olmadığı söz konusu esvapların biçimine, rengine ve boyutuna dair yapılan çalışmalar ile ortaya konmuştur. Hal böyleyken mitler, varsayımlar ve etimoloji üzerinden kurulan, ancak mesele biçim ve öz olduğunda eksik kalan bağlantılar bir kenara bırakıldığında, 'Kalpağın Osmanlı Ordusu'ndaki ve 'Milli Mücadele'deki kökeni nereye dayanmaktadır?' sorusu kendisini öne çıkartmaktadır. Sorunun cevabına istinaden şu söylenebilir; Osmanlı'da kullanılan kalpağın Kafkasya'nın otokton halklarından olan Çerkeslere ait olduğuna dair somut örneklere rastlanmaktadır. Mevzubahis örneklerden ikisi, Mehmet Emin Elmacı'nın *Toplumsal Tarih*'te yayınlanan "Fes-Kalpak Mücadelesi" isimli çalışmasında kendilerine yer bulmuştur. Elmacı'nın çalışmasında, kalpağın kültürel arka planına dair bir çıkarım şu şekilde kâğıda dökülmüştür:

Avusturya fesini boykot, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de aynı şekilde yansımaları bulmuştu. İzmir'de halk ilk planda Avusturya fesi yerine Feshane ve Hereke Osmanlı fabrikalarının feslerini, Çerkez kalpaklarını, Bursa ve Konya'da üretilen keçe külahları giymişlerdi (Elmacı, 30).

Türk'ün kalpağa atfettiği 'Milli İmge' statüsünün Cumhuriyet temelli bir mit olduğu yine Elmacı'nın çalışmasına dayanılarak söylenebilir. Çünkü Elmacı'nın çalışmasında: "[...] *Kalpağı milli başlık sayanlara karşı da, halkın giydiği kalpakların, Bulgar ve Çerkez kalpakları olması nedeniyle "Osmanlılık adına kabul olunamaz" fikri ön plandaydı*" cümlesi geçmektedir (Elmacı, 30).

Elmacı'nın verdiği örneklerde, fese yönelik boykot kapsamında giyilen kalpağın 'Çerkez kalpağı' olarak nitelenmesi ve bu sebeple 'milliliğinin' altının 'Osmanlılık adına kabul olunamaz' tümcesiyle oyulması, üzerinde durulmaya değer olgulardır. Bu örneklerin ve onların muhteviyatlarının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde yayınlanan ve anavatana kadar ulaşmış Çerkes gazetesi *Ğuaze*'de Vedyih Mahmud Adil'in "Asker Giysisi – Çerkes Giysisi" başlıklı yazısında, kalpağın Osmanlı ordusundaki yerine ve bu yerin kültürel kökenine dair Elmacı'nın aktardıklarıyla paralellik oluşturan başka bir aktarıma da rastlamaktayız:

[...] Bugün ordumuzun kullandığı giysileri görüyorum da halen hayatta olup, o kutsal mesleklerini sürdüren hemşehrilerime zahmet vermekle birlikte bu konuda birkaç söz söylemeye milli duygularım beni zorluyor. Evet, özgün durumuyla halen Rus ordusunun Kazak süvari sınıfının resmi ve diğer sınıfların da gayr-ı resmi olarak benimsedikleri milli giysimizin, yapılan bazı düzenlemelerle büyük Osmanlı ordusunca benimsendiğini gördükçe sevgili halkım Adigelerin, tam manasıyla bir düzenleyici millet olduğunu görüyor ve bununla iftihar ediyorum. (Vedyih)

'Kemâli' olarak adlandırılan ve Milli Mücadele'nin bir sembolü olarak ele alınan, Türk'ün, İttihat ve Terakki ve Milli Mücadele'yi kast ederek "*Kalpak ise bu iki hareketin imgesel kıyafeti olarak kendisine tanım bulacaktır*" (Türk, 164) şeklinde işlevini nitelendirdiği kalpağın Anadolu ve Osmanlı'daki 'asli' kökeni, bu örnek sayesinde bir zemine oturmaktadır.

Örneklenen anekdotlar dolayısıyla kültürel arka planı Türklüğün dışında yattığı aşikar olan, hatta ve hatta gayrı-millî olarak kabul edildiği ortaya konan kalpağı, Türk'ün çalışmasında 'Millî bir imge' olarak ele alan söylemin arkasında yatan temel amaç ise Michel Foucault'nun *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*'de dile getirdiği "Her toplum kendi hakikat rejimine, hakikate dair bir 'genel politikaya' sahiptir ve bu politika o toplumun kanıksadığı ve gerçek olarak işlev görmesine izin verdikleri söyleme karşılık gelmektedir." (Foucault, 25) tümcesi sayesinde açığa çıkar. Bu tümceden söylemin, toplumun (ve dolayısıyla iktidarın) kabul ettiği ve 'gerçek' olarak tanımladığı olgu ya da olgular bütünü olduğu anlaşılmaktadır. Evvelâ Osmanlı toplumunda Çerkeslere ait olduğu için 'gayrı-millî' oluşuyla infial yaratan, Mahmud Adil'in *Ğuaze*'deki aktarımında ise devletin son demlerinde ordu tarafından çabucak benimsenen kalpağın kültürel orijinine dair iktidar anlatısının dışındaki çıkarımlar toplumun hakikat rejiminde, kanıksadığı söylemde, dolayısıyla bu rejimin sürdürülebilmesi için üretimde bulunan tarihçilerin ve edebiyatçıların eserlerinde kendisine yer bulmaz. Şayet kalpak bunun aksi bir nitelik kazanacak olursa bu durum Türk ve Koçu'nun öne sürdüğü 'millî imge'nin berhava olmasına ve dolayısıyla ulus-devlet perspektifinden inşa edilen 'hakikat rejimi'nin sarsılmasına sebebiyet verir. Yine de, ulusal edebiyat ve tarih yazımında Türkleştirilmeye uğratılmış, 'Kemâlî' olarak isimlendirilerek 'hakikate dair genel politikaya' dahil edilmiş kalpağın, Türk'ün, öncüllerinin ve örnek verdiği edebiyatçıların çalışmalarına ve ürünlerine dâhil edilmemiş kültürel arka planı, her ne kadar toplumun hakim söyleminde kendisine yer bulamasa da bu ihtimalin aksi yönündeki tüm girişimlere rağmen, Freudyen bir 'bastırılanın geri dönüşü' ya da bir 'hayalet' gibi o topluma dair marjinal anlatılarda hortlamakta ve ana-akım anlatının, hâkim söylemin dayandığı temelleri yerinden oynatmaktadır.

Yine Michel Foucault'nun *Society Must be Defended: Lectures at the College de France* adlı derlemesinde dile getirdiği: "İktidar belli başlı bir hakikat söylemi ekonomisi, iktidarı temel almadığı ve iktidar sayesinde fonksiyon kazanmadığı sürece uygulamaya konulamaz." (Foucault, 24) tümcesi, bu yaklaşımın arkasında yatan niyetin anlaşılması konusunda bir fikir vermektedir. Bu tümceye göre

'hakikat' iktidarı temel alarak ve iktidar sayesinde fonksiyon kazanır ve bu sayede de iktidarın aktif bir şekilde kullanılabilmesine yol açar. Kalpağın 'Kemâlileştirilmesi' ve *Ğuaze*'de dile getirilen ve Çerkeslere atfedilen 'düzenleyici millet' statüsünün dışarıda bırakılarak, ulusal tarih anlatısına uygun bir hâle getirilmesi hâkim unsurun söyleminin akademik bir çıktısı, iktidarın bu esvabın kültürel arka planını ilgâ etmeye dair bir girişimi olarak yorumlanabilir. Osmanlı'daki Çerkeslerin kendilerini 'düzenleyici millet' olarak görmesini sağlayan kalpak gerek edebiyatta, gerek akademide Türkleştirilerek, Çerkesler de dâhil olmak üzere Anadolu'daki tüm etnisiteleri bir üst kimlikte asimile etmeyi önceleyen Milli Mücadele'nin bir imgesi kılınmış ve hakikat rejiminin bir parçası haline getirilmiştir.

Hakikat rejiminin, söylemin bir parçası hâline getirilen kalpağın Attila İlhan gibi şairlerin yapıtlarına kendisine yer bulması, İlhan'ın ideolojik konumuna dair veriler incelendiğinde ayrıca dikkat çeker. Öyle ki, İlhan'ın *Yeni Hayat* dergisinde Milli Mücadele'nin Türkçüler tarafından örgütlendiğine dair sözleri, bu mücadele dâhilinde büyük roller üstlenen Ethem Bey, Rauf Orbay, Ömer Mümtaz Tambi gibi isimleri göz ardı etmekte ve kendisinin Müdafaa-i Hukuk ve Kuvayı Milliye'ye atfedilen 'kalpak' imgesine dair net bir konumlanmasını sunmasa da bir başlangıç izleğini teşkil etmektedir:

Şimdi pek çok insanın unuttuğu veya hatırlamak istemediği bir şey var; Kuva-yi Milliye'yi ve Müdafaa-i Hukuk'u örgütleyenler Türkçülerdir. Türkçü ne demektir? Türkçü, Batılı emperyalizme karşı ayağa kalkan ve ona karşı çıkan adam demektir. Türkçü, Türk kimliğini açığa çıkarıp, Batılının ona olan baskısına karşı koyan adam demektir. Türkçü, ülkesinin tam bağımsız ve özgür bir ülke olarak devam etmesini sağlayan adam demektir. (İlhan 21)

Bu sözlerin ışığında incelendiğinde, Attila İlhan'ın astragan bir kalpaktan dem vuran "Kim Kaldı?" başlıklı şiirinin genel temasının milliyetçi bir üslup üzerine kurulmuş olması ve Türk'ün, Osmanlı ve Anadolu'da kullanılan kalpağı 'Türkleştiren' çalışmasında kendisine yer bulması bir tesadüf unsuru olmaktan çıkmaktadır. İlhan bu şiirde şöyle der:

Kim kaldı ittihat ve terakki'den
O jöntürkler ki
-`hariçten Evrak-ı muzırca celbelerlerdi'-
O fedailer ki barut öksürürler
Sakal tıraşları mavi
Kırmızı bıyıkları biber
Kim kaldı?
Müdafaa-i hukuk cemiyeti'nden
Avcı ceketi
Körüklü çizme
Astragan kalpak

(İlhan 69-70).

Attila İlhan, “Kalpaklı Süvari” isimli şiirinde ise kökeni Osmanlı döneminde Çerkes halkına mâl edilen hatta bu sebepten dolayı ‘milli başlık’ sayılmasına karşı çıkılan, sonrasında ise orduda yer alarak Çerkeslerin ‘düzenleyici millet’ olduğuna dair çıkarımların öznesi olan kalpağı Mustafa Kemal ile özdeşleştirerek, kalpağın ‘Kemâlileştiren’ söylem aracılığı ile yine kalpağın ‘Kemâlileşmesine’ katkı sağlayan bir ‘hakikat’ üretir. İlhan’ın üretimi, hakikat rejiminin varlığını koruyabilmesini sağlayan bir etmendir zira söylemin üretimi olan mitten faydalandığı kadar o miti besleyerek, söylem-dışı hakikatleri göz ardı eden bir toplum mekanizmasının oluşmasına sebep olur. ‘Hakikat rejimi’ konusunda, Daniele Lorenzini’nin *Le Foucauldien*’de yayımlanan “What is a ‘Regime of Truth’” başlıklı makalesinde ise şu çıkarıma da rastlanmaktadır: “*Bir hakikat rejimi, hakikatin üretildiği ve belli başlı güç ilişkilerinin sürdürülmesi söz konusu olduğunda hakikatin taktiksel bir unsur haline geldiği stratejik alandır*” (Lorenzini, 3). Yukarıda sözü edilen şiir, bu alıntı bağlamında incelendiğinde ise Milli Mücadele sürecinde ve sonrasında güç ilişkilerinin merkezi haline gelmiş kişinin imgesinin, kalpağın kökenine dair üretilen ulusçu sav dâhilinde merkeze alındığını ve kalpağın bir Türk esvabı olduğuna dair taktiksel hakikatin bu bağlamda dile getirildiğini, hatta ve hatta geçmiş söylemlere dayanarak yeni bir söylem üreterek ulus-inşasında rol aldığını görürüz. Şiirde şöyle der:

Kalpaklı bir süvari dolaşmış
gizlilerde,

Köylüler böyle diyorlar
yatsıları..
Kemal Paşa'dır diyorlar...

Türk'ün örnek verdiği bir diğer yazar olan Cengiz Aytmatov'un kalpağa dair çıkarımlarında ise İlhan'inkinden daha farklı bir durumdan söz edilmektedir. Aytmatov, Türk'ün de çalışmasında aktardığı "Oğulla Buluşma" adlı eserinde şöyle der:

"Karanlıkta kocasının başında ne olduğunu görüyormuş gibi homurdandı:

- Şu başındaki eski kalpağı çıkarsan iyi edersin, odun toplamaya gitmiyorsun, ziyarete, görüşmeye gidiyorsun.

Kadın, yatağın başı ucunda duran sandığı açtı, orada itina ile sakladığı astragan kalpağı alıp kocasına uzattı:

- Al bunu, o eski kalpakla gidilmez oraya" (Aytmatov, 32)

Türk'ün çalışmasında, Aytmatov'un astragan kalpağı ile İlhan'ın astragan kalpağı arasında bir bağ kurulmaya girişildiği, çalışmada aynı imgelerin kullanımı dolayısıyla söylenebilir. Aytmatov'un Milli Mücadele ile ilgili bir yazar olmadığını da göz önüne alacak olursak bu bağın, kalpağın 'Türki' ve 'milli' kökeninin altını çizmek için kurulduğu düşüncesi Türk'ün satırlarından anlaşılmaktadır:

Cengiz Aytmatov'un birçok milli değer, halk kültürü unsuru ve davranış şekilleriyle yoğurduğu hikâyesi "Oğulla Buluşma"da, yıllar önce savaşa gönderdiği oğlunun hatırasını bulmak için Ak-Say sovhozuna gitmek üzere evden ayrılan Çordon'u ikinci eşi durdurur ve başındaki kalpağı değiştirmesi gerektiğini söyler (Türk, 163).

Burada atlanan önemli bir detay, Aytmatov'un bir Sovyet coğrafyası yazarı olduğu ve kalpağın Sovyet Rusya'daki yerinin, bu devletin öncülü olan Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'nın otokton halklarıyla olan uzun süreli savaş sonucunda tesis edildiğidir. *The Russian Review*'da yayımlanan "'Going Native' in the Caucasus: Problems of Russian Identity, 1801-64" isimli çalışmasında Mikhail Mamedov, Rus subayların kalpak da dâhil Kafkasyalılara ait

kıyafetleri nasıl benimsediğini İmam Şamil önderliğindeki Kafkas İmamlığı – Rusya savaşı üzerinden bir örnekle şu şekilde aktarır:

28 Nisan 1853 tarihinde, Mesel'deger (Azerbaycan) kalesindeki Rus garnizonu, yerli dağlıların bir saldırısını beklemekteydi. Yerlilerin beyaz ceketlerini (çerkeska), siyah kürklü başlıklarını (papaha) ve Kafkas atlılarının kolsuz mantolarını (burka) surların önünde gören genç bir çavuş, gergin bir tavırla ateş etmek için izin istedi. Ancak komuta subayı böylesi ihtiyatsız bir öneriden irkilivermişti: “Tanrı korusun! Önce onların kim olduğunu öğrenmemiz gerekir” demişti. Gerçekten de yerli halkın kıyafetlerini giyen kişiler Rus çıkmıştı (Mamedov, 275).

Bu pasajdan, kalpağın Çerkesler için sadece bir kıyafet değil, onların kimliğinin önemli bir parçası olan bir imge anlamına geldiğini kendi ulusal mücadeleleri dahilinde kullanılmasından çıkartabiliyoruz. Bu karakteristik kıyafetin, farklı uluslar tarafından sahiplenildiği ve Çerkeslere ait olduğu ise Çerkes tarihçisi Amjad Jaimoukha tarafından *Circassian Costumes* isimli derlemede verilmiştir. Derlemede Jaimoukha şöyle der:

Terek ve Kazak müfrezeleri de Çerkes kıyafetlerini giymiştir. Bu kıyafetler aynı zamanda Rus ordusunda, özellikle Karadeniz ve Hat ordularında kullanılmış, daha sonra onların bir varyantı Sovyet süvarilerince kullanılmıştır. Kazaklar aynı zamanda Çerkes başlık biçimlerini kullanmışlardır. Papahalarının ya da uzun şapkalarının biçimleri, Dağlıların kıyafet anlayışını yansıtmaktadır (Jaimoukha, 5).

Mamedov'un ve Jaimoukha'nın ortaya koyduğu savlar dolayısıyla kalpağın Rus ve Sovyet coğrafyasına girdiği ve biri emperyal, diğeri federatif yapıda olan bu yapılarda yer alan milletlerin tümünü, bu yapıların doğası gereği etkisi altına alabileceğini; bu milletlerin tümü tarafından kullanabileceğini anlamaktayız. Türk'ün beslendiği ve beslenmesi mukabilinde inşa ettiği söylemin Aytmatov'u da kapsamasının sebebi, elbette ki evvela değinilen örneğin aksine kalpağı Milli Mücadele'nin bir parçası haline getirmek değildir. Türk'ün söylem analizi bağlamında yapılacak bir çıkarıma göre buradaki amacı, kalpağın 'Türkî kökenini'

vurgulayarak Milli Mücadele'nin milliliğinin altını çizmek ve kalpağın bu mücadele dahilindeki kullanımına ulusal bir meşruiyet kazandırmaktır. Aytmatov'un Kırgız kökeni ise kalpağın 'Kırgız kökenine' yönelik, Türk'ün makalesinin başında Arıkan'dan (2008) ve Tanrısever'den (2015) yaptığı alıntıya dair bir hatırlatma niteliğindedir. Ancak Türk'ün çalışmasının burada atladığı olgu, Aytmatov'un eserinde takılan astragan kalpağın Rus eksenine (ki Kırgızlar da bu eksenin sonradan bir parçası olmuştur) Kafkasya'dan giriş yapmış olmasıdır.

Türk'ün çalışması Türk romanını konu almasına rağmen, çalışmaya konu edilen romanlardan çok daha eski tarihli bir eser olan Samipaşazâde Sezai'nin *Sergüzeşt* isimli eserindeki kalpak betimlemesine değinmez. Sezai her ne kadar oryantalist imgelerle bezeli bir romana imza atmış olsa da Çerkes köle Dilber'in ve onu satan Çerkesin kıyafetlerini ve bu kıyafetlerin orijinini net bir şekilde betimler:

Rusya kumpanyasının Batum'dan gelen bir vapuru Tophane'nin önüne yanaştığı zaman denizin üzerinde sabırsızlıkla bekleyen birkaç kişi sandallardan vapurun içine atılmışlardı. Bunlardan biri uzun boylu, geniş omuzlu, seyrek siyah bıyıklı idi, etekleri ayaklarına kadar uzun, beli dar bir Çerkez paltosu giymişti. Başında kendi kavminin kalpağı, elinde gümüşlü kırbacı olan Çerkez'e:

Safa geldiniz, cariyeler nerede?" diye sordu. (Sezai, 5)

Samipaşazâde Sezai, yine aynı romanda Çerkes köle Dilber'in esvaplarını "Bu küçük kızın üzerinde dar ve bütün düğmeleri ilikli bir Çerkez paltosu, başında küçük, eski bir kalpak vardı" (Sezai, 6) cümlesiyle tanımlayarak bir kez daha kalpağın Çerkeslik ve Çerkeslerle olan ilişkisini vurgular. Türk'ün çalışmasında, Çerkeslerin kalpakla olan tarihsel ilişkisinin ve bu esvabın Kafkasya'daki kullanımının temel alınmaması kadar, Türk romanındaki bu örneklerin de kendilerine yer bulamamalarının sebebinin, çalışmanın kapsamının bu denli genişlememesi mi yoksa kalpağın 'Türkliliğine' yönelik argümantasyon açısından bir tutarlılık uğruna, tarihi ve edebi tutarlılıktan uzaklaşılması mı olduğu sorusuna kesin bir yanıt vermek mümkün değil. Mamafih, böyle bir eksikliğin,

kalpağın 'kökenine' dair söylemi yeniden üretmeye yönelik bir amaca istemli veya istemsiz bir şekilde hizmet ettiği ve "hakikati taktiksel bir unsur haline getirdiği" (Lorenzini, 3) çıkarımını yapmak mümkün.

Türk, kalpağın Milli Mücadele'deki izlerini roman bağlamında sürdürdüğü sırada ise çalışmasında Münevver Ayaşlı'nın *Perteve Bey* üçlemesine yer vermiştir. 1906 yılında Selanik'de doğmuş Münevver Ayaşlı'nın bu üçlemesindeki kalpak imgesi üzerine yoğunlaşan Türk, bu imgenin söz konusu üçlemede 'dikkate değer bir imge' (Türk, 169) olduğunu dile getirdikten sonra şöyle der: "*Romanın ilerleyen bölümlerinde kalpak yeni rejimin yeni insan tipinin tanımlanmasında etkin bir figür olarak yer bulur. Nermin'in evleneceği Muammer Bey'i anlatırken Azize Hanım bu yeni neslin özelliklerini de belirtmiş olur.*" (Türk, 169) Bu cümleyi kurduktan sonra Türk, Ayaşlı'dan bir alıntı yaparak devam eder:

Selminciğim, ben bir şey anlamadım ki, sana anlatayım. Senin benim anlayacağımız insanlardan değil, Muammer Bey, fena değil, çirkin değil, terbiyesiz, muamele bilmez değil, ama bir noksan tarafı var, ama onu bulup çıkaramıyorum. Hani sen bir ara tutturmuşun: 'Ankara adamı', Ankara adamı, her gördüğün kalpaklıya Ankara adamı derdin. Onlardan değil çok daha iyi. Fakat yine bir tarafı eksik. Senin 'Ankara adamı' taktığın isim gibi, onlardan daha iyilerine de ben bir isim buldum 'Yeni Türk'. (Ayaşlı 141, akt. Türk)

Burada 'Yeni Türk' şeklinde bir imgeden bahsedilmesi ve bu imgenin anahtarlarından birinin kalpak olarak nitelenmesi üzerine düşünülmesi elzemdir. Türk'ün bu durumu "yeni rejimin yeni insan tipinin tanımlanması" olarak nitelediğini ve hem kendi çalışmasında hem de üstteki alıntıda, kalpağın kökenine tek yönlü bakıldığı düşünüldüğünde yine Foucaultcu bir iktidar ve hakikat ilişkisiyle karşı karşıya kalınmaktadır. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings*'de Michel Foucault (1972) şöyle der:

Hakikat, beyanların üretimi, denetlenmesi, yayılımı, sirkülasyonu ve işleme konulmasına dair sıralı bir prosedür sistemidir. 'Hakikat' onu üreten ve sürdüren iktidar sistemleriyle

ve iktidarın, müsebbibi olmakla birlikte kendisine alan açan etkileriyle döngüsel bir ilişki içerisinde (133).

Foucault'nun bu tümcede söylemek istediği, hakikatin iktidar sistemlerince üretilerek sürdürüldüğü ve 'hakikat'in de bunun karşılığında iktidarı beslediği görüşü olarak özetlenebilmektedir. 'Yeni Türk' olarak nitelenen ve kalpakla tanımlanan imge, Foucault'nun bu çıkarımı dahilinde iktidar tarafından üretilmektedir çünkü bu dönemde iktidar, Milli Mücadele'nin belli başlı odaklarının elindedir. Elbette ki bu durum tespiti, Milli Mücadele'nin tüm hatlarıyla telin edilmesini gerektirmese de erkin ve iktidarın sahibi 'hakikat'i, erk ve iktidar ile şekillendirmiş ve onu kendi etki alanını genişletmek için kullanmıştır; Milli Mücadele'de kullanılan kalpağın orijinin Kafkasya'ya ait olduğundan ve bir Çerkes esvabı oluşuna kadar bu konuya dair verilerin ve araştırmaların, gerek Milli Mücadele döneminde, gerek Cumhuriyet edebiyatında, gerek Türk'ün çalışmasında bahsedilmemesinin sebebi tamamıyla iktidarın 'hakikat' ve 'bilgi' ile kurduğu döngüsel ilişkinin bir çıktısıdır. 'Hakikat', iktidarın istediği insanı, iktidarın istediği şekilde ve iktidarın istediği ulusal kimlikte üretmek için kullanılmıştır. Türk'ün, Osmanlı'daki kalpak kullanımı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ilişkilendirdiği aşağıdaki tümcedeki durum da hakikatin iktidar ile şekillendirilmesinin bir örneğidir:

Osmanlı Devleti'nin son senelerinde, özellikle II. Meşrutiyet sürecinde yaşanan kötü tecrübelerin bir sonucu olarak kurtuluşun ümidi Anadolu'ya ve aslî unsura dönüş yaşanmıştır. Sürecin yönlendirici gücü olan İttihat ve Terakki Partisi mensupları; avcı ceketini, körüklü çizme, silah, hilal gibi pek çok simgesel değerini içine kalpağı da koyarak ruh dünyalarındaki heyecana bu nesneyi de eklemiştir. (Türk, 171)

Osmanlı'nın son dönemlerindeki önemli bir iktidar unsuru olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kalpağı sahiplenmesinin, daha doğrusu sahiplenmesi ve bu esvabın orijinini gözlerden kaçırarak kendi davasının ve ideolojisinin imgesi ve hakikati hâline getirebilmesini sağlayan şey, tıpkı Milli Mücadele döneminde kalpağı 'kemali'leştiren unsurlar gibi, İttihat ve Terakki'nin de

iktidarı elinde bulundurmasıdır. İttihat ve Terakki'den ve Milli Mücadele'den alınan bu söylem üretiminin bir diğer yansımasının da Türkiye'de kalpağın şeceresini çıkartan ve Türk'ün de çalışmalarından faydalandığı tarihçiler olduğu söylenebilir. Çünkü asimilatif politikaları, varlığının alamet-i farikası olan ulus-devlet, iktidarın sahibi olduğu müddetçe, kendisine alan açan ve kendisini meşrulaştıran, bunu yaparken de aynı anda bünyesinde barındırdığı diğer unsurların kimliklerini yok sayan ya da kendine mâl eden 'hakikatler' üretmeye ve dolaşıma sokmaya odaklı olacaktır.

Söz konusu hakikat üretimi, M. Kearney'nin *Journal of Historical Sociology* dergisinin dördüncü sayısında yayımlanan "Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire" isimli çalışmasında kurduğu "*Devletin temel projesi ve ulus-devletin kendi içine dönük görevi farklılık ve birlik çelişkisini açıklamak ve çözümlenmektedir. Devletin disipline edici iktidarı, ulustaki sosyal ve kültürel farklılığın yeniden üretimini sağlarken aynı zamanda ulusal bütünlüğü ayakta tutar.*" (55) tümcesi bağlamında düşünüldüğünde; devletin kendi unsurlarından birine ait bir imgeyi bu denli 'sahiplenmesi' ile kendi potasında eritmesine karşın, bu imgenin sahibi ulusun aynı anda, tarihten edebiyata farklı disiplinlerde 'Hain Ethem'in torunları' olarak anılması, kölecilik ya da kölelikle ilişkilendirilmesi, 'Çerkes güzeli' imgesiyle oryantalize edilmesi gibi sosyal ve kültürel 'farklılık' üretmeye yönelik girişimlerin arkasında yatan sebep daha iyi anlaşılacaktır. Söylem, iktidarın söylemidir ve bu iktidarın üretimi olan ulus-devlete hizmet etmektedir.

Sonuç

Kökeninin Kafkasya'ya ve bu coğrafyanın otokton halklarından olan Çerkeslere dayandığı hem Çerkes hem de Türk kaynaklarınca ortaya konan kalpağın önce Osmanlı'da, bunu takiben Milli Mücadele ve Cumhuriyet'te, iktidar sahiplerinin erkleri sayesinde oluşturabildikleri 'hakikat rejimi'ne endekslenmesi doğrudan söz konusu iktidarı ve o iktidarın dayandığı mitleri besleyen bir olgudur. Bu endekslenme, bu esvabın kimliğinin bir parçası olduğu bir halkın ve bu halktan olmasa da esvabın kökenine dair söylemin aksi yönde bir beyanatta bulunan tarihçilerin bu konuya dair söylediklerinin

üzerinin çizilmesiyle, dolaşıma sokulmamasıyla kalmaz. Bu endekslenme aynı zamanda iktidar tarafından dolaşılma sokulan söylemin akademide kendisini yeniden üretmesini sağlayarak, Foucault'nun iktidar ve bilgi arasında kurduğu ilişkinin bir kez daha yinelenmesine sebep olur. İktidar 'hakikat'i gerek tarihte, gerek edebiyatta, gerekse akademide kendine alan açmak ve kendi söylemini toplumda hakim kılmak için kullanmaktadır. Böyle bir durumun tespiti, bu halin kendi varlığını sürdürmesinin önüne geçmesi için bir dizi önlemlerin alınmasını, kültürel asimilasyona hizmet eden resmi tarih ve edebiyat anlatısının önüne bağımsız ve 'öteki'ye de ses veren bir tarih ve edebiyat anlatısının konulmasını şart koşmaktadır. Böylesi bir girişim dahilinde yapılması gereken önemli vurgulardan biri de Çerkes akademisyenlerin, kültürel değerlerinin ipotek ettirildiği bir 'imgeler pazarı'na karşı almaları gereken akademik tutumun elzemliği zira hakikat rejiminin ve onun aygıtlarının kendilerini iktidardan ayırıştırma probleminin ileri bir safhada seyrettiği, bu makalede konu alınan çalışma dahilinde görülmüştür.

Metodoloji bağlamında ise söylem analizi, söz konusu rejimin iktidarla ilişkilenerken kurduğu anlatıya karşı çıkmak için sahip olunan yegâne araç değildir. Söz gelimi, bu çalışmanın ana fikri, Deleuzyen 'yersiz-yurtsuzlaştırma' kavramı ile ya da Homi K. Bhabha'nın 'hibridite' kavramları kullanarak, ya da bu kavramların bir brikolaja uğratılmasıyla farklı bir perspektiften ele alınabilir. Kimlik inşasına yönelik psikanalitik bir metot da, toplumsallığa uyarlanılarak, kalpağın bu denli 'sahiplenilmesinin' ardında yatan bilinçdışı motivasyonları çözümlemeye yönelik bir çalışma yapılması yine imkanlar dahilindedir. Bu bağlamda nesneyi Lacanyen perspektif üzerinden ele alan bir araştırma yürütülebilir. Kuramsal olarak farklı metotlar üzerinden ele alınabilecek ancak aynı nokta üzerinden, tarihsel bir çelişki, bensevisel bir hak-görme ve asimilasyon üzerinden karşı çıkılabilecek bir konu ile baş başa kalındığı, makalenin üzerine yoğunlaştığı ana fikir ve bu fikrin yorumlanmasının metodolojik ihtimalleri dahilinde söylenebilmektedir.

Kaynakça

- Arıkan, Metin ve İsmail Turan Kallımcı, "Kutsal Kırgız Kalpağı". *Journal of Turkish Studies*. C. 3, S. 2, 2018, s. 33-42.
- Aytmatov, Cengiz. *Hikayeler*. Ötüken, İstanbul, 1995.
- Elmacı, Mehmet Emin. "Fes-Kalpık Mücadelesi". *Toplumsal Tarih*. 1997. 28-32.
- Foucault, Michel. *"Society Must Be Defended": Lectures at the Collège De France, 1975-1976*. Macmillan, 2003.
- Foucault, Michel, and Colin Gordon. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books. 1980.
- İlhan, Attila. *Ben Sana Mecburum*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2019.
- İlhan, Attila. *Elde Var Hüzün*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1998.
- İlhan, Attila. *Yeni Hayat*, İstanbul, 1997.
- İşcanoğlu, İlknur Bayrak. "Kırgız Halk Kültüründe Beyaz (Ak) Renk". 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Ordu*. 2017, s. 91-103.
- Jaimoukha, Amjad. "Circassian Costumes & Accoutrements". 2009.
- Kearney, Michael. "Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire". *Journal of Historical Sociology*. 1991.
- Lorenzini, Daniele. "What is a 'Regime of Truth'?" . *Le Foucauldien*. C. 1, S. 1, 2015, s. 1-5.
- Mamedov, Mikhail. "Going Native" in the Caucasus: Problems of Russian Identity, 1801-64". *The Russian Review*. C. 67, S. 2, 2006. s. 275-295.
- Sezai, Samipaşazâde. *Sergüzeşt*, Trylers Media, Almanya, 2022.
- Türk, Emine Bilgehan. "Milli bir İmge Olarak Türk Romanında Kalpık". *Gazi Türkiyat*. S. 22, 2018. s. 160-172.
- Vediyh, Mahmut Adil. "Asker Giysisi – Çerkes Giysisi", *Ğuaze*, İstanbul, 1912.

Çerkeslerin Vatana Dönüş Sürecinin Uzun Öyküsü

Ömer Aytek Kurmel*

Özet

Sovyetler Birliğinin 1943 yılı gibi erken bir tarihte Batı'daki Sovyet muhaceretini geri getirmeyi resmi politika haline getirmiş olmasına karşın, Çerkes diasporası Kafkasya'ya dönüş düşüncesini ancak 1960'lı yılların ortasında, üstelik kendisini merkeze alarak tartışmaya başladı. Moskova, savaş sonunda Batı ülkelerinde kalan kalabalık Sovyet muhaceretini kendi güvenliği için bir tehdit olarak algılıyor ve geri getirmek istiyordu. Stalin'in ölümünden sonra ayrıntılı bir göçmen politikası oluşturan Kremlin, sorumluluğu farklı biçimde dağıtarak değişik göçmen kategorileri kurguladı. Dönüş kampanyası Güney Amerika'dan dönen birkaç yüz kişi dışında başarılı olmasa da göçmen toplulukları içinde güvensizlik tohumları ekmeyi başardı. Çerkesler özelinde ise, Türkiye dışındaki Çerkes diasporası Kafkasya'ya dönüş konusuna daha yapıcı yaklaştı. NATO üyesi Türkiye'deki Çerkeslerin tutucu kesimleri dönüş kampanyasını Sovyet komplosu olarak kriminalize ettiler. Türkiyeli Çerkesler dönüş konusunda büyük resme bakmak yerine basite indirgeyerek komplo veya ayrıcalık temelinde tartışma yanlısına düştüler.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, dönüş, Çerkes diasporası, Sovyet muhacereti, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş

The Long Story of the Circassian Repatriation Process to the Homeland

Abstract

Whereas the Circassian diaspora engaged in a self-centered debate around the idea of repatriation to the Caucasus in the mid-1960s, it was already an official Soviet policy targeting the Soviet emigration in the West as early as 1943. Moscow was resolute about eliminating the threat which it believed emanated from the millions-strong body of former Soviet

---

* Ömer Aytek Kurmel, Dr., bağımsız araştırmacı.
E-mail: oakur@superonline.com, ORCID 0000-0001-8094-3276.

(Received/Gönderim Tarihi: 17.12.2022; Accepted/Kabul Tarihi: 16.01.2023)

subjects who had remained abroad at the end of the war. Following Stalin's death, Kremlin (re)formulated an emigration policy and came up with several categories that ranged from the ring leaders to the ordinary rank-and-file. The campaign to lure the emigration did not amount to much save a few hundred individuals, mostly from South America, but it succeeded in sowing seeds of mistrust within emigr  communities. As far as the Circassians were concerned, some communities were more responsive to the idea of repatriation than others, namely Turkish Circassians. Having been indoctrinated against communism in this NATO member country, many demonized rapatriation as a Soviet plot to paralyze the diaspora, which in fact was not a viable political force. Turkish Circassians failed to see the big picture and debated the matter within the context of a Soviet plot or reward.

Keywords: USSR, repatriation, Circassian diaspora, Soviet emigration, World War II, Cold War.

Çerkeslerde Kafkasya'ya dönüş düşüncesi 1860'lardaki sürgünün ilk günlerine kadar götürülebilir. 1908 yılında kurulan Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti dönüş düşüncesi etrafında örgütlendi. Bir başka deyişle dönüş Çerkes toplumunun ulusal idesi haline getirildi. 1918 yılında Çerkes ileri gelenleri İstanbul'daki Britanya elçiliğini ziyaret ederek Kafkasya'ya dönmek için destek istediler. Yine aynı yıl, Osmanlı kuvvetlerinin Maverai Ürdün'den çekilmesinin ardından Amman Çerkesleri Kafkasya'ya dönmeyi düşündüler. 1937 yılında Suriye Çerkesleri Kafkasya'ya dönme isteğiyle Sovyetler Birliği elçiliğine başvurular. 1926-1939 yılları arasında Avrupa'da faaliyet gösteren Kafkasya Dağlıları Halk Partisi de dönüşü destekliyordu. Anavatana dönüş tarihi İkinci Dünya Savaşı'na kadar yatay bir seyir izledi.

Ancak Soğuk Savaş'la birlikte durum değiştirdi ve bundan en çok Türkiye Çerkesleri etkilendi. Türkiye Çerkesleri daha 1923 yılında uzun sürecek bir suskunluk dönemine girmişlerdi. Demokrat Parti'nin 1950 yılında iktidara gelmesi ve özellikle örgütlenme alanında özgürlük getirmesiyle antikomünist histeri tüm ülkeyi kapladı. Çünkü Türkiye NATO'ya girmişti ve Sovyetler Birliği ile sınır komşusuydu. Bu psikoloji Çerkes toplumunu Türkiye ortalamasından daha fazla etkiledi ve dönüş konusunun "dile getirilmesi" 1960'lı yılların ortasına kadar ertelendi. O zaman bile

Türkiye Çerkeslerinin dönüş kelimesini duymaya hazır olmadığını ve dönüş düşüncesinin dar bir eylemci grupla sınırlı kaldığını not düşelim.

Oysa Türkiye dışındaki Çerkes dünyası daha 1950'li yıllarda kabuğunu kırmaya başlamıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Ürdün'e sığınan Çerkes mülteciler burada özellikle gençler arasında anavatana dönük güçlü bir farkındalık yarattılar. Ayrıca Ortadoğu'da esen Pan-Arabizm rüzgarına paralel olarak Ürdün'de Çerkes gençlerini de etkisi altına alan bir siyasallaşma süreci yaşandı. Tabular birbiri ardına yıkılırken dar bir gençlik çevresi toplumsal sorunların çözümü olarak gördükleri 'dönüşe' yöneldiler. Ürdün'e sığınan Çerkes mültecilerin çoğu yine aynı yıllarda ABD'ye göç etti. Böylece Amerika ve Ortadoğu'da yaşayan Çerkesler arasında organik bir bağ oluştu. Türkiye Çerkesleri bu hareketliliğin tümüyle dışında kaldı. 1960'larda Türkiye dışındaki ülkelerde yaşayan Çerkes diasporası için dönüş artık normal hale geldi. Türkiye'de ise Sovyetler Birliği'ne duyulan öfkenin ve komünist olarak yaftalanma korkusunun belirleyiciliğinde Kafkasya'ya dönüş olgusu toplumsal bellekte tamamen baskılandı. Dönüş konusunun ilk defa dile getirilmesi bile toplumsal bir talep olarak değil, İzzet Aydemir'in Ankara'daki Ürdünlü Çerkes öğrencilerle temasları sayesinde oldu. Çerkes diasporasında sadece Türkiye'de dönüşçüler kahraman veya hain muamelesi gördüler. Türk sağıyla organik bağ içinde olan ve dönüşe karşı çıkan kesime göre bu bir Sovyet oyunuydu. Bu kesim bir yandan Sovyetler Birliği hakkında kara propaganda yaparken bir yandan da dönüşçüleri kriminalize etti. Onlara göre muhacerette Sovyet karşıtı güçlü bir cephe vardı ve Sovyetler Birliği bu cepheyi parçalamak için Truva Atı olarak içimize dönüşçüleri (veya dönüş fikrini) sokmuştu. Oysa ortada Sovyetler Birliği'nin parçalamak isteyeceği birleşik, örgütlü bir cephe yoktu. Tıpkı Kafkasya kapılarının Çerkeslere sonuna kadar açık olmadığı gibi.

Dönüş meselesi bu yaşasın-kahrolsun sarmalına sıkışınca 'dönüş süreci' doğru okunamadı. Okunmadığı için de toplumsal bir mutabakat, geleceğe dönük stratejiler oluşturulamadı. Türkiye Çerkesleri bu gecikmenin bedelini ödemeye devam ediyor.

Gecikmeli de olsa vatana dönüş sürecini farklı bir açıdan okumaya çalışalım. Bu okuma sonunda sürecin Sovyetler Birliği'nin

kendi muhaceretini geri getirmek için başlatıldığını, dönüş stratejilerinin zaman içinde değiştiğini, yani Çerkesler dışında başladığını ve geliştiğini anlayacağız. En önemlisi, dünyada kutuplar arası gerginliğin düşmesinin ve Sovyetler Birliği'nde özgürlüklerin genişlemesinin, kısaca barış ve demokrasinin dönüş için olmazsa olmaz önem taşıdığını göreceğiz. Çerkes toplumunun payına düşen, dünyanın merkezinde olmadığını anlamak, kendisini kuşatan bir dünya olduğunun farkına varmak ve bu dünyayla birlikte döndüğünü kabul etmek olacak.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Muhacereti

İnsanlığın gördüğü en kıyıcı savaş olan İkinci Dünya Savaşı siyaset terminolojisine yeni bir kavram kazandırdı: “yerinden edilmiş kişiler” (displaced persons). Savaş milyonlarca insanı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki yurtlarından söküp başta Almanya ve Avusturya olmak üzere Orta Avrupa ülkelerine savurdu. Bunlara ek olarak bir de savaş esirleri ve işçi taburlarında çalışanlar (Ostarbeiter) vardı. Galip ülkeler şimdi bu soruna bir çözüm bulmak zorundaydı. Ne var ki Batılı müttefikler ve Sovyetler Birliği bu kişilerin dönüşü konusuna farklı merceklerden bakıyorlardı.

Müttefik Seferi Kuvvetleri Yüksek Karargahı'nın (SHAEF) savaş boyunca üstlendiği “yerinden edilmiş kişilerin bakımı” görevini Mayıs 1945'ten itibaren Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA) devraldı. UNRRA'nın görevleri arasında yerinden edilmiş kişilerin vatanlarına dönüşünü sağlamak üzere gerekli düzenlemeleri yapmak da vardı. Herkes milyonlarca esir ve sürgünün Avrupa'da kalmasının bedelinin ne kadar ağır olacağını farkındaydı. Batılı hükümetler için geri dönüş doğal çözümdü. Ancak bu safdil bir bakış açıydı ve böyle olduğu kısa zaman içinde anlaşılacaktı.

Sovyetler Birliği ise geri dönüş konusuna tamamen farklı bir yerden bakıyordu. Moskova'ya göre, savaş bittikten sonra Batı'da kalan Sovyet uyruklular hainler ve işbirlikçilerdi. Onları 'avlamak' ve geri getirmek üzere 1943 başında askeri karşı istihbarat örgütü SMERŞ (Smert Şpionam – Ajanlara Ölüm) kuruldu (Andrew ve Mitrokhin, 177). Ancak bu sanıldığı kadar kolay olmayacaktı. Çünkü özellikle Alman ordusunda görev yapmış ve işçi taburlarında çalışmış

Sovyet uyruklular dönüş konusunda hiç istekli değillerdi. Başlarına geleceklerden korkuyorlardı. Bu durumda SMERŞ kısmen rızaya kısmen de zora dayalı bir dönüş kampanyası başlattı. Bu çabalar sonucunda Eylül 1945 itibariyle yedi milyon kişi Sovyetler Birliği'ne döndü (Zalkans, 59). Ekim 1945-Haziran 1947 arasında bu rakama bir milyon kişi daha eklendi. Geri dönenler içinde en kalabalık grubu etnik Ruslar (beş milyon) ve Polonyalılar (bir milyon) oluşturuyordu (Dyczok, 75).

1946 sonunda Avrupa'daki muhaceretten geriye, dönüş yapmamaya kararlı bir milyon kişi kalmıştı. 'Son milyon' adı verilen bu kitle Baltık, Ukrayna ve Kafkasya kökenli Sovyet uyruklular ile Çekoslovaklar, Polonyalılar, Yugoslavlar ve Yahudilerden oluşuyordu (Zieck, 46).

Geride dönüş sürecini yönetme görevi artık Uluslararası Mülteci Örgütü'ne (IRO; Nisan 1946-Ocak 1952) verilmişti. IRO, Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulmuş bir örgüttü. Fakat Sovyetler Birliği, sadece rızaya dayalı gönüllü dönüşü savunan IRO'ya katılmadı. IRO, 1 Haziran 1947 ile 31 Aralık 1951 arasında bir milyondan fazla kişiyi ABD, Avustralya, İsrail ve Kanada başta olmak üzere Batı ülkelerine yerleştirdi (Proudfoot, 416).

Sovyetler Birliği hiç unutmadığı 'son milyonu' en kısa sürede geri getirmek için hazırlıklara başladı.

1946 yılında Birleşmiş Milletler örgütünde 'siyasi mülteci' kavramı üzerine yaşanan tartışma, Batı ile Sovyetler Birliği arasında oluşan çatlağın daha da derinleştiğini ortaya koydu. Batı ülkelerine göre siyasi mülteciler meşru bir kategori kabul edilmeliydi. Sovyet tezine göre ise siyasi mülteci tanımlamasıyla Nazi işbirlikçileri, hainler ve savaş suçluları aklanmak isteniyordu. Yaklaşmakta olan Soğuk Savaş'ın ayak sesleri daha fazla duyulur hale gelmişti.

Yeni dönemde mültecilerin stratejik bir rol oynayacakları daha ilk günlerde anlaşıldı. Bir yanda başta ABD olmak üzere Batı ülkelerinin istihbarat örgütleri antikomünist mültecileri Sovyetler Birliği'ne karşı kullanmaya soyunurken, Sovyetler Birliği de 'mülteci tehdidini' etkisizleştirmeye çalışacaktı.

Sovyetler Birliği ile göçmenler arasındaki hasmane ilişki Ekim Devrimi'nin ilk yıllarına dayanıyordu. Devrim sonrasında Batı ülkelerine sığınan göçmenler Sovyet karşıtı faaliyetlere girişmiş,

Moskova da buna TRUST Operasyonu (1921-26) ile karşılık vermişti. Sovyet önderliği içinde göçmenler üzerine ilk tezleri geliştiren Lenin'e göre, göçmenler gelişmiş bir sınıf bilincine sahip oldukları için dışarıda da rahat durmayacak, işçi-köylü devletinin yıkılması için ellerinden geleni yapacaklardı. Dolayısıyla göçmenlerle mücadele edilmeliydi. Lenin'in yaklaşımı Stalin tarafından da benimsendi, daha da ileri götürüldü. Stalin'e göre Kızıl Ordu mensupları için zafer ve ölüm dışında üçüncü bir seçenek yoktu. Düşmana teslim olunmuşsa bunun anlamı işbirlikçilikti, cezası da doğal olarak ölümdü. Dolayısıyla savaş esiri diye bir kategori yoktu.

Stalin'in 1953 başındaki ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde önemli değişimler yaşandı. Önce bloklar arasındaki gerilim düştü ve "barış içinde bir arada yaşama" ilkesi gündeme geldi (Dallin, 471). Batı ülkeleriyle ticari ve kültürel anlaşmalar imzalandı, karşılıklı ziyaretler başladı. Stalin'in 1943 Tahran Konferansı'na katılmak üzere İran'a yaptığı ziyaret dışında ülkesini hiç terk etmediği hatırlanırsa yaşanan değişimin boyutu daha iyi anlaşılabilir (Westwood, 177).

Asıl kırılma noktası Komünist Partisi Birinci Sekreteri Kruşçev'in 1956 başında yaptığı konuşma oldu (Polian, 183). Stalin kültü ülkedeki en yetkili ağız tarafından eleştirildikten sonra artık her şey tartışılabilirdi.

Stalin'in ölümü (1953) ve Mayıs 1956 arasında çıkarılan bir dizi kararnameyle Sibiry'a da cezalarını çeken siyasi mahkumlara eve dönüş yolu açıldı (Weiner, 337). Sırada yurt dışında bulunan 'son milyonun' affedilmesi vardı. Onlar Sovyetler Birliği için stratejik bir tehdit oluşturuyordu, çünkü Kremlin 'son milyonun' olası bir savaşta kendisine karşı kullanılacağına inanıyordu. Aralık 1954'de KGB başkanı İvan Serov Sovyet liderliğine başvurarak vatana dönüşün önünü açacak bir af çıkarılması önerisinde bulundu (Yakovlev, 178).

Sovyetler Birliği'nin 1953 sonrası değişen tutumunun ilk yasal belgesi 17 Eylül 1955 tarihli af kararnamesi oldu (Yurchenko, 26). Savaşta Nazilerle işbirliği yapmış tüm Sovyet uyruklular af kapsamına alınıyordu. Bunun tek istisnası Sovyet uyrukluları öldürmek veya onlara işkence yapmaktan hüküm giymiş olanlardı. Söz konusu af Batı'da yaşayan Sovyet muhacereti için de geçerli

olacaktı. Af kararnamesi bu konuda hiçbir kuşkuya meydan bırakmayacak şekilde çok açık bir dille kaleme alınmıştı.

Kararnamenin yürürlüğe girmesinden önce iki önemli gelişme yaşanmıştı. Birincisi, Sovyetler Birliği'nin 25 Ocak 1955 tarihli bildiriyle Almanya'nın artık düşman bir devlet olmadığını ilan etmesiydi. İkincisi ise, üst düzey Sovyet ve Federal Almanya heyetlerinin 9-13 Eylül 1955 tarihinde Moskova'da yaptıkları görüşmeler sonucunda iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına karar verilmesiydi. Aynı görüşmelerde 10.000 savaş esiri ile 20.000 sivilin Federal Almanya'ya iade edilmesi de karar altına alınmıştı (Gray, 34).

Görünürde Sovyet muhaceretinin geri dönmesi için bir engel kalmamıştı. Sovyet liderliğini bu konuda iyimser olmaya sevk eden bir diğer sebep Sovyetler Birliği'nin dönüş konusundaki başarılı siciliydi. On yıl önceki ilk dönüş dalgasında Avrupa'dan beş milyon kişi geri dönmüştü. Teknik olarak bir 'geri dönüş' olmamakla birlikte, 1946-47 yıllarında Suriye ve Lübnan'dan yüz bine yakın Ermeni de Sovyetler Birliği'ne göç etmişti (Darbinian, 6). Özetle, Sovyetler Birliği'nin bu konuda başarı hanesi kabarıktı. Geriye bir göçmen kuramı oluşturmak kalıyordu. Göçmenler önce 'sıradan göçmenler' ve 'sözde siyasi mülteciler' olarak iki farklı kategoriye ayrıldı. Böylece hem Sovyetler'in göçmen politikasındaki değişim akılcılaştırıldı hem de muhaceret içinde gedik açmanın ilk adımları atıldı.

'Sıradan göçmenler' Sovyet muhaceretinin ezici çoğunluğuna karşılık geliyordu. Vatana dönmesi beklenen de bu gruptu. 'Sıradan göçmenler' kendi cehaletleri veya basiretsizlikleri nedeniyle ülke dışına çıkmış, sonra da 'sözde siyasi mülteciler' veya Batılı devletlerin manipülasyonları yüzünden geri dönememişlerdi. 'Sıradan göçmenler' dönüşlerinde sıcak bir karşılamayla karşılanacak, kendilerine iş ve konut verilecek, normal bir hayat yaşamaları sağlanacaktı.

'Sözde siyasi mültecilere' gelince, bu kategori işgal sırasında kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda Nazilerle işbirliği yapmış, savaş suçları işlemiş, muhacerete çıkınca Batılı istihbarat örgütleri hesabına Sovyet karşıtı faaliyetlere katılmış, vatana dönmek isteyen 'sıradan göçmenlere' engel olmuşlardı. 'Sözde siyasi mülteciler' kişisel çıkarlarını her şeyin önüne koyan, ahlaki bakımdan düşük

kişilerdi. Bu kategoriye mensup kişileri bizzat yaşadıkları ülkelerin ev sahibi toplumları gözünde değersizleştirmek gerekiyordu. Böylece siyasi olarak etkisizleştirilebilirlerdi.

Şimdi sıra dönüşü örgütlemeye gelmişti. İkinci dönüş dalgasını (1955-58) yönetmek üzere 1955 başında Doğu Berlin’de Anayurda Dönüş Komitesi veya (komite başkanına referansla) Mihaylov Komitesi kuruldu (Zalkans, 84).

Komite dönüşü kiteselleştiremedi ama güvensizlik tohumları ekerek Sovyet muhaceretini istikrarsızlaştırmayı başardı (Tromly, 244). Anayurda Dönüş Komitesi’nin tek başarısı 1956 ortasında Arjantin, Brezilya, Uruguay ve Paraguay gibi Güney Amerika ülkelerinden 3.500 kişiyi Belarus ve Ukrayna SSC’ye döndürmek oldu (Cipko, 257; Kirkpatrick, 264).

Anayurda Dönüş Komitesi, 1959 yılında adını ‘Anayurda Dönüş ve Soydaşlarla Kültürel İlişkileri Geliştirme Komitesi’ olarak değiştirdi. Adı 1963 yılının Mayıs ayında bir kez daha değişti ve ‘Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Komitesi’ oldu. Komite merkezi de Doğu Berlin’den Moskova’ya taşındı. İsim değişikliği Moskova’da bulunan işçi, barış, kadın, gençlik ve kültür emekçileri örgütlerinin girişimi doğrultusunda yapılmıştı. Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Komitesi ‘Golos Rodini’ (Anavatanın Sesi) gazetesini ve Rodina (Anavatan) adlı süreli yayınları çıkarıyordu. Komite hedef kitlesi olan Sovyet muhaceretine ülkenin ekonomik ve askeri kudretini, artan maddi refahı ve yükselen yaşam standartlarını anlatmakla görevliydi.

1975 yılında bu defa ‘komite’ yerini ‘dernek’ kelimesine bıraktı ve isim nihai olarak ‘Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Derneği’ (kısaca Rodina Derneği) halini aldı.

Dönüş sürecini yönetmek üzere kurulan organların isim değişikliklerinden de anlaşılacağı gibi zaman içinde ideolojik katılık yumuşamış, kapsayıcılık ve kültürel kaygılar ön plana çıkmıştı.

Çerkeslerde Dönüş Düşüncesinin Ortaya Çıkması

Soğuk Savaş sürecinde Çerkeslerin Kafkasya’ya dönüş öyküsünü anlatırken 1950’li yılların başına gitmek gerekiyor. İngiliz gazeteci-yazar Walter Kolarz 1952 yılında bir uyarıda bulunmuş ve Sovyetler Birliği’nin Ortadoğu’daki Çerkesleri bir ‘rezerv’ olarak gördüğüne

işaret etmişti. Kolarz'a göre Türkiye'deki Çerkesler büyük ölçüde asimile olmalarına karşın Suriye, Ürdün ve İsrail'deki Çerkesler etnik kimliklerini koruyorlardı. Sovyetler Birliği'nin bu üç ülkede yaşayan Çerkesleri etkilemesinin şartları mevcuttu. Moskova bunu nasıl yapabiliyordu? Kafkasya'da yaşayan Çerkeslerin Ekim Devrimi sayesinde yeniden doğduklarını propaganda ederek Ortadoğu ülkelerindeki Çerkesler arasında sempati yaratabilirdi. Peki Sovyetler Birliği'nin bunu yapmaktaki amacı ne olabilirdi? Kolarz bu soruya kesin bir yanıt veremiyor, ancak iki olasılık ortaya koyuyordu: Sovyetler Birliği dönüşü teşvik edebilir ya da Ortadoğu Çerkeslerini yaşadıkları ülkelerde kullanmak isteyebilirdi (Kolarz, 195).

Kolarz'ın öngörüsü kısa sürede doğrulandı. Kabardey bölgesinin Rusya'ya 'gönüllü' katılımının 500. yıldönümü dolayısıyla Moskova 1955 yılında Ürdün'e propaganda malzemesi göndermeye başladı. Propagandanın ana fikri Sovyetler Birliği'nin özgürlükler ve refah ülkesi olduğuydu. 500. yıl resmi Rus tarihi açısından anlamlı bir tarihti ama asıl belirleyici olan Arap soğuk savaşında Sovyetler Birliği'nin mevzi kazanma çabalarıydı. Ürdün başta olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin güvenlik kademelerinde ciddi ağırlığa sahip Çerkeslerin sempatisini kazanmak Sovyetler Birliği için büyük önem taşıyordu.

Suriye Çerkeslerinin Kafkasya ile ilişki kurma ve dönüş girişimleri aslında daha eskiye dayanıyordu. 1937 gibi erken bir tarihte Çerkesler Suriye'den toplu dönüş için Paris'teki Sovyet elçiliğine başvurmuşlardı. Bu başvuruyu 1946, 1956 ve 1958 yıllarındaki müracaatlar takip etmiş ama hiçbirine olumlu yanıt alınamamıştı. Suriyeli Çerkeslerin aradığı fırsat 1966 yılında doğdu. 23 Şubat 1966 tarihinde Baas Partisi'nin sol kanadına mensup subayların yaptığı darbe Suriye'nin, hatta Arap dünyasının o zamana kadar gördüğü en solcu rejimi iktidara taşıdı. Çok sayıda Suriyeli subay ve öğrenci eğitim için Sovyetler Birliği'ne gönderildi. Bu öğrenciler arasında Çerkesler de vardı. Sovyetler Birliği ile kurulan yakın ilişkiler Suriye'de günlük hayatta da kendisini hissettirdi. Artan askeri yardımlar dışında çok sayıda yatırım Suriye yurttaşlarının hayatına dokundu. Bunlar arasında karayolu ve demiryolu projeleri, Fırat nehri üzerinde dev bir baraj inşaatı ile ülkenin kuzeybatısındaki petrol sondaj çalışmaları vardı. Birçok Batılı gözlemciye "Suriye

komünist oldu” dedirten, ülke tarihinde ilk defa bir komünistin bakan olarak kabineye girmesiydi. Darbenin lideri Salah Cedit de uygulamalarıyla bu kanaati pekiştirmişti. Cedit Suriye’yi polis devletine çevirerek, siyasi çoğulculuğu yasaklayarak ve tek parti rejimini benimseyerek Sovyet modeline pek de uzak olmadığını gösteriyordu (Seale, 59).

Bu gelişmelere bağlı olarak Kafkasya ile Çerkes diasporası arasında ilk ‘resmi temas’ 1966 yılında gerçekleşti. O yıl Dış Ülkelerde Yaşayan Soydaşlarla Kültürel İlişkiler Derneği’nin (Rodina) Kabardey-Balkar ÖSSC şubesi açıldı ve dernek ilk resmi ziyaretini Suriye’ye yaptı. Bir yıl önce de Kabardey-Balkar Parti Üçüncü Sekreteri Muhammet Şecehaçe ve Kabardey-Balkar Devlet Üniversitesi rektörü Prof. Kanbulat Keref Suriye’yi ziyaret etmişlerdi.

Çerkeslerin yaşadığı ülkeler içinde Ürdün’ün dönüş açısından ayrı bir yeri vardı. Bunun en önemli sebebi Ürdünlü Çerkeslerin kentli bir topluluk olarak sınıfsal çelişkilerle erken dönemde tanışmış olmalarıydı. İsrail devletinin kurulmasıyla on binlerce Filistinli mülteci Ürdün’e sığınmış ve konut talebi patlamıştı. Amman’da geniş arazilere sahip bazı Çerkesler bu sayede zenginleşmiş, Çerkesler sınıflı bir toplum haline gelmişlerdi. Varlıklı Çerkeslerin kozmopolit yaşam biçimi karşısında, mülksüzleşen Çerkes kesiminin gençlerinin bir kısmı sosyalizme yönelmiş ve çareyi Kafkasya’ya dönüşte görmeye başlamıştı. Bu gençlerin sosyalizmle buluşmasına, Ürdün’de 50’li yılların başından itibaren yaşanan sol-milliyetçi radikalleşme eşlik etmişti. Radikalleşmenin başını iki grup çekmişti: Doğu Yakası doğumlu kentli, eğitilmiş, meslek sahibi Ürdünlüler ve on yıllardır anti-Siyonist mücadele içinde siyasallaşan Filistinli mülteciler. Aynı yıllarda Ürdün’de bulunan İkinci Dünya Savaşı mültecisi halkbilimci Şaban Kube’nin yurtseverlik çağrısına kulak verenler de bu gençler olacaktı.

Bu üç bileşenli süreçte siyasal bilinç kazanan Çerkes gençlik hareketi, 1962 yılından itibaren çalışmalarına başladı. O yıl iktidara gelen reformcu Tal hükümeti, 50’li yıllarda sol-milliyetçilerin dile getirdiği talepleri programına aldı (Anderson, 194). 1962 yılında başlayan Yemen iç savaşında kraliyet yanlılarına destek veren Ürdün, Amerikan yönetiminin cumhuriyetçilerin yanında yer almasına tepki olarak 1963 yılında Sovyetler Birliği’ni tanıdı (Susser,

58). Özetle, 1957 yılında sol-milliyetçi tehdidi bertaraf eden Haşimi rejimi rahatlamış, pragmatik bir yaklaşımla sol politikalara yönelmişti.

Ürdün'ün 1963 yılında Sovyetler Birliği ile diplomatik ilişkiler kurmasının hemen ardından, 1964 yılında Ürdün'de Sovyet elçiliği açıldı. Bu gelişme Ürdün'deki Çerkes gençlik hareketine ivme kazandı. Aynı yıl Amman'da "Adıge Zerğin Hase" adında bir dernek kuruldu. Dernek Çerkes toplumunun yararı için adımlar atılması gerektiğini savunuyor, Kafkasya ile yakın ilişkiler kurulması yolunda yerleşik kesimleri zorluyordu. Sol tehlikenin bertaraf edilmesi sonucunda siyasi iklimin yumuşaması Çerkes toplumunu da rahatlatmıştı. O güne kadar gençlerin savunduğu Kafkasya ile ilişki kurulması fikri şimdi toplumun ileri gelenleri tarafından da benimsenmişti. Sonuçta 1966 yılında Kafkasya'ya öğrenci gönderilmesi için ilk imzalar atıldı.

1960'lı yıllarda iki farklı kategorideki Çerkesler Ürdün'den Kafkasya'ya dönüş yapmaya başladılar. İlki Suveyleh köyünden Abdül Afevune idi. 1965 yılında geniş ailesiyle birlikte Kabardey-Balkar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne yerleşti. 1947-48 yıllarında Ürdün'e yerleşen Kafkasya doğumlu mülteciler ikinci kategoriyi oluşturuyordu. Stalin'den sonra Sovyetler Birliği'nde yaşanan değişim, Sovyet muhacereti için çıkarılan af, Alman işgali sırasında ellerine silah almadıkları için korkacak bir şeylerinin olmaması, vatan özlemi, Ürdün'de yaşam koşullarından duyulan memnuniyetsizlik ve son nefeslerini anavatanlarında verme arzusu bir grup mültecinin dönüş kararı almasında etkili oldu.

Türkiye'ye okumak üzere gelen Ürdünlü Semih Thabisım ve Suriyeli Nihat Bidanuk örnekleri ilginçtir. Semih Thabisım 1967, Nihat Bidanuk ise 1980 yılında Türkiye topraklarından Kafkasya'ya dönüş yaptılar. Teknik olarak Türkiye'den yapılan bu dönüşlerin öznelere birinin Ürdünlü diğerinin Suriyeli olması siyasi bilinç farkını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ürdün ve Suriye'den Kafkasya'daki özerk cumhuriyetlere ve bölgelere dönüş almış ve yetmişli yıllarda hızlanarak devam etti. Türkiye'den, Türkiye doğumlu Çerkeslerin dönüşü seksenli yıllarda başlamakla birlikte, ivme asıl olarak doksanların ilk yıllarında hızlandı. Ama yirmi beş yıllık uçurum kapanmadı ve yakın gelecekte

de kapanacak gibi görünmüyor. İlk kuşak dönüşçülerden hayatta olanların hala Kafkasya’da yaşıyor olması dönüş yapanların idealizmi dışında, yaşam koşullarından memnun olmalarıyla da açıklanabilir.

Sonuç

Türkiye Çerkes diasporasının kendisini merkeze koyarak ve Kafkasya’ya dönüşe indirgeyerek yürüttüğü tartışma kuşkusuz yanlış bir algıdan kaynaklanıyordu. Çerkeslerin Kafkasya’ya dönüşü tartışmaya başladıkları 60’lı yılların ortasında “Sovyet Anavatanına Dönüş” kampanyası yirmi yılı kadar geride kalmıştı. Çerkesler büyük resmi görememiş, kendilerini çok dar ve kısır bir tartışmaya hapsedmişlerdi. Sovyetler Birliği Çerkes diasporasına özel bir uygulama yapmış ve Kafkasya kapılarını onlara açmış yanlıgisına düşmüşlerdi. Oysa dönüş süreci öncelikle Sovyet muhaceretini geri getirmek amacıyla, İkinci Dünya Savaşı’nın son yıllarında bir devlet politikası olarak başlatılmıştı. Konu öncelikli olarak Çerkes diasporasını değil, İkinci Dünya Savaşı’nın Avrupa’ya taşıdığı Sovyet muhaceretini ilgilendiriyordu. Ulusal güvenlik sorunu olarak algılanan ve Stalin hayattayken Sovyet muhaceretini zora dayalı yöntemlerle geri getirme çabaları, Stalin’in ölümüyle birlikte içerik ve şekil değiştirdi. Stalin kültünün lanetlendiği 20. Parti Kongresi’nden sonra siyasi mültecilerin varlığı tanındı. Titiz bir çalışmayla farklı mülteci kategorileri tanımlandı ve bu grupların anavatanına dönüşü teşvik edildi. Dönüşün Çerkes diasporasının gündemine girmesi bu “yumuşama” dönemine denk geldi. Çerkes dilinde yapılan Sovyet dönüş propagandasına paralel olarak asimilasyonun dili ve kimliği tehdit eder boyutlara ulaşması, sosyalizmin artan itibarı Ortadoğu ülkelerindeki Çerkesler arasında dönüş seçeneğinin geniş kesimlerce tartışılmasına yol açtı. Türkiye Çerkes diasporası ise dönüş tartışmasına çok geç katıldı ve bu tartışma diğer ülkelerle kıyaslandığında çok sert ve kırıcı cereyan etti. Sonuç olarak, Türkiye dışındaki Çerkesler 1945 yılından itibaren anavatan-diaspora bağlarını kurup dönüş düşüncesini gerçekleştirirken, en büyük nüfusun yaşadığı Türkiye Çerkes diasporası bu süreçlerin büyük ölçüde dışında kaldı ve oldukça geç dahil oldu. Türkiyeli Çerkeslerin, Çerkes dünyasının iki önemli

bileşeni olan Amerika Birleşik Devletleri ve Kafkasya'da en yeni ve görece etkisiz grup olması bu bağlamda öğreticidir.

Kaynakça

Anderson, Betty S., *Nationalist Voices in Jordan: The Street and the State*, Austin: University of Texas Press, 2005.

Andrew, C., ve V. Mitrokhin, *The Mitrokhin archive. The KGB in Europe and the west*, Londra: Penguin Books, 2000.

Callanan, J. H., *Covert action in the Cold War. US policy, intelligence and CIA operations*, Londra: I.B. Tauris 2010.

Cipko, Serge. "Monitoring the 'Return to the Homeland' Campaign: Canadian Reports on Resettlement in the USSR from South America, 1955-1957." *Re-imagining Ukrainian Canadians: History, Politics and Identity* içinde, (Der.) Rhonda L. Hinthier ve Jim Mochoruk, Toronto: University of Toronto, 2011.

Dallin, A., "Recent Soviet historiography," *Russia under Khrushchev. Ananthology from "Problems of communism"* içinde, (Der.) A. Brumberg, New York: Frederick A. Praeger, 1962.

Darbinian, R., "The proposed second repatriation by the government of Soviet Armenia," *The Armenian Review* 15 (1962): 3-10

Dyczok, M., *The grand alliance and Ukrainian refugees*, New York: St. Martin's Press, LLC, 2000.

Golos Rodiny, Temmuz 1963, No. 47 (748).

Gray, W. G., *Germany's Cold War: the global campaign to isolate East Germany, 1949-1969*, University of North Carolina Press, 2003.

Grose, P., *Operation rollback: America's secret war behind the iron curtain*, Boston: Houghton Mifflin Company, 2000.

Kirkpatrick, E. M., der., *Year of crisis. Communist propaganda activities in 1956*, New York: The Macmillan company, 1957.

Kolarz, Walter. "The North Caucasus Peoples", *Russia and Her Colonies*, New York: Frederick A. Praeger, 1952.

L'Hommedieu, J. H., "Exiles and constituents: Baltic refugees and American Cold War politics, 1948-1960", PhD Diss: University of Turku, 2011.

Marrus, M. R., *The unwanted. European refugees from the first world war through the Cold War*, 2nd ed. Philadelphia: Temple University Press, 2002.

Mikkonen, Simo. "Radio Liberty: The Enemy Within? The Dissemination of Western Values through U.S. Cold War Broadcasts," *Europe-Evropa. Cross-cultural dialogues between the west, Russia, and southeastern Europe* içinde, (Der.) M. Könönen ve J. Nuorluoto, Studia

Multi-ethnica Upsaliensia / [Centre for Multiethnic Research, Uppsala University], Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2010.

Mitrokhin, Vasiliy, (Der.) KGB Lexicon: The Soviet Intelligence Officer's Handbook, Frank Cass & Co. Ltd., 2002.

Polian, P., Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR, New York: Central European University Press, 2003.

Proudfoot, M. J., European refugees: 1939–52. A study in forced population movement, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1956.

Seale, Patrick. "Syria". *The Cold War and the Middle East* içinde. (Der.) Yezid Sayigh ve Avi Shlaim, Oxford: Clarendon Press 2003.

Susser, Asher., On Both Banks of the Jordan: A Political Biography of Wasfi al-Tall, Londra ve New York: Routledge, 2017.

Tromly, Benjamin. Cold War Exiles and the CIA: Plotting to Free Russia, Oxford: Oxford University Press, 2019.

Weiner, A., "The empires pay a visit: Gulag returnees, East European rebellions, and Soviet frontier politics," *The Journal of Modern History* 78, No 2(2006):333–376.

Westwood, J. N., Russia 1917–1964, Londra: B. T. Batsford Ltd., 1966.

Yakovlev, A. N., A century of violence in Soviet Russia, New Haven ve Londra: Yale University Press, 2002.

Yurchenko, O., "The latest Soviet amnesty," *Bulletin of the Institute for the Study of the History and Culture of the USSR II*, No 9 (1955).

Zalkalns, L., Back to the Motherland: Repatriation and Latvian Émigrés 1955–1958, Stockholm: Stockholm University 2014.

Zieck, M., UNHCR and voluntary repatriation of refugees. A legal analysis, The Hague: Marinius Nijhoff Publishers, 1997.

Defining Contexts of the Postcolonial, the Post-Soviet, and the Peripheral – The Case of Georgia

Ketevan Grdzeldze & Aleksandre Ebralidze*

Abstract

The present article is an attempt to avoid the hyper-definitions produced by the terms *post-Soviet* and *postcolonial*, by defining the term *peripheral* as a secondary component, which is always in bipolar antagonism with its' center. The autonomous character of the term *peripheral* is shown in studies of the postcolonial and post-Soviet. The case of Georgia, which is mainly studied under the general contextual definition of *post-Soviet* and *postcolonial*, represents ambiguously defined particularity. In some approaches, the *post-Soviet* condition is comparable to *postcolonial*, yet another approach defines the *post-Soviet* as a general context and studies its peripheral conditions. Within the article, we are reviewing several definitions of relevant terms and their application to Georgia after the dissolution of the Soviet Union. Consequently, this article aims at reviewing the definitions of the terms *postcolonial*, *post-Soviet*, and *peripheral* and their influence in the Georgian context.

Keywords: Peripheral, post-soviet, postcolonial, Georgia, conceptualisation

Postkolonyal, Post-Sovyet ve Periferi Kavramlarının Çerçevesini Tanımlamak

Özet

Bu makale, periferi terimini her zaman merkezle iki kutuplu bir karşıtlık içinde olan ikincil bir bileşen olarak tanımlayarak, post-Sovyet ve postkolonyal terimlerinin ürettiği tireli tanımlardan kaçınma girişimidir. Periferi teriminin özerk karakteri, postkolonyal ve post-Sovyet

---

* Ketevan Grdzeldze - PhD student, Free University of Tbilisi. ORCID: 0000-0003-2633-3981. E-mail: k.grdzeldze@gmail.com

Aleksandre Ebralidze - PhD student, Free University of Tbilisi. E-mail: sandroebralidze1989@gmail.com, ORCID: 0009-0005-0978-4205.

(Received/Gönderim: 06.04.2023; Accepted/Kabul: 30.05.2023)

çalışmalarda gösterilmiştir. Esas olarak post-Sovyet ve postkolonyal genel bağlamsal tanımı altında incelenen Gürcistan örneği, muğlak bir şekilde tanımlanmış tikelliği temsil eder. Bazı yaklaşımlarda, post-Sovyet durumu postkolonyal durumla karşılaştırılabilir, yine başka bir yaklaşım post-Sovyet'i genel bir bağlam olarak tanımlar ve çevre koşullarını inceler. Makalede, ilgili terimlerin çeşitli tanımlarını ve bunların Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Gürcistan için kullanımlarını gözden geçiriyoruz. Sonuç olarak, bu makale postkolonyal, post-Sovyet ve periferi terimlerinin tanımlarını ve bunların Gürcistan bağlamındaki etkilerini gözden geçirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Periferi, post-Sovyet, postkolonyal, Gürcistan, kavramlaştırma

Introduction

After the collapse of the Soviet Union, political, economic, cultural, urban, and other sectors have been studied through the prism of various theoretical frameworks. For example, various terms have been used to describe and study the reality after the dissolution of the Soviet Union: *postcommunist* (Bunce, "Comparing East and South", 88); *post-communist* (Åslund et al., 219); *postsocialism* (Bunce, "The Political Economy of Postsocialism", 785); *post-socialist* (Kay et al., 56); *post-colonial* (Tiffin, 176); *Postcolonial* (Spivak et al., 2006, 829) and *post-Soviet* (Kaganovsky and Salazkina, p. 3a). Every above-mentioned contextual definition refers to a specific reality that has its own distinct characteristics, yet they share a common ground which can be defined by geographical and historical backgrounds. The common past shared by the former Soviet republics enables the discussion of commonalities among culturally, linguistically, economically, and politically distinctive societies. Under these diverse circumstances, every contextual definition is legitimate and needs its own specific research.

In this context, some scholars set *postsocialism* on a global scale, defining it as an anti-neoliberal term that emphasizes neoliberal hegemony (Dupuy and Fraser, 7. Gille, 27), while the term *post-Socialist* is used to define the *post-Soviet* space, i.e., the countries with a Soviet socialist past (Stenning and Hörschelmann, 326). In an ideologically defined context, the term *postcommunist*

refers to the countries of the former Soviet Union (R. D. Anderson et al., 8). The same condition applies to the term *post-communist* which additionally emphasizes the transitional period to the capitalistic economic system (Ekiert et al., 19). The terms *postcolonialism* and *post-colonialism* have certain differences in contextualizing an after-colonial state within the previously colonized countries. Both terms refer to a neocolonial situation (Sartre, 20). They do not refer to only a *post-Soviet* past but deal with colonization in general, by an application of concepts such as *center-periphery, cultural, economic, and political dependence*.

The term *post-Soviet*, as well as *postcolonial*, has various definitions. In some cases, *the post-Soviet* is mentioned as identical to *postcolonial*, whereas in other contexts it has its own autonomous historical and cultural meaning (Bassin and Kelly, 86). In contradiction to the *post-Soviet*, the *postcolonial* is based strictly on a cultural axis (Bhabha, 360). While *peripheral* is generally seen as a *postcolonial* term, in the *post-Soviet* space, the *periphery* has its specific meaning affiliated with a strong center. The periphery in the *post-Soviet* context always has an antagonistic and dependent relationship with its center (Khalvashi, 75; Spivak et al., 2006, 830). In other cases, the periphery is considered to be an independent analytical entity that has a base that is defined geographically, historically, and economically (Martinez-Vela, 4; I. M. Wallerstein, 28).

If the term *post-Soviet* is defined as a historical momentum, then it has its affiliations with a specific, selective, and problematic past, while including the notion of the periphery in bipolar opposition. The same applies to the *postcolonial*, which includes a bipolarity between the center and the periphery, while a *post-Soviet* center shares similarities with the peripheral entity. Without any additional contextual framework, the term *peripheral* includes specific political, cultural, economic, and other objective conditions of a particular country. It underlines the relation of dependence, contradiction, antagonism, and autonomy as such (I. M. Wallerstein, 189).

To this extent, a particular case of Georgia connects general conceptual terms to a certain case and is used to avoid degreeism,

misclassification, and conceptual stretching. The application of this specific case outlines the difference between fragmented, hyper defined and sometimes ambiguous general concepts. A Georgian case enables the study to reduce terms *post-Soviet*, *postcolonial* and *peripheral* to a certain place - *topos* - without outlining any systemization or articulation of meaningless hierarchical comparison between different cases. Meanwhile, a refrain from parochialism can be achieved through the establishment of a connection of general conceptual terms to a case study. General concepts of the *post-Soviet*, *the postcolonial*, and the *peripheral*, constitute the possibility of a particular case to be represented in an extended frame without ignoring unique elements of a case as such.

Methodology

In order to establish the methodological frame, it is necessary to outline the differences between the categorization and the classification. This comparison enables one to create a more accurate methodological framework that will focus on a comparative study of the notions of the *post-Soviet*, *the postcolonial*, and the *peripheral*. The classification and the categorization differ from each other in several ways, but both are methods for systematization that create the possibility to structure information in a particular way. Categorization and classification both have different structures and semantics, they create a different informational environment, influencing the functions of activities and their constitution.

Classification forms a system of items that are ordered in accordance with a predetermined set of principles while it is also used to organize a set of entities; it can be said that classification enables the use of a group or class. Classification is a process of assigning entities to classes, while categorization entails division of the world into groups of entities, whose components are in some way similar to each other. Categorization makes order possible in a complex environment (Jacob, 528). Classification, in this regard, shows the uniformity of different entities. The difference between the categorization and the classification in a

comparative methodological context makes it possible to speak about a world-system theory, where the world is divided at least into three classes. According to various authors, including Martinez-Vela, Manning, and Wallerstein, those classes are defined as core, semi-periphery, and periphery. In this case, the classification does establish uniformity. In order to compare two entities, they should be classified. In itself, a class does not establish genuine uniformity, rather it establishes actual similarities. In the case of a class, different uniformities occur; under the tag of a class, different entities are represented in one structural unit (Jacob, 524).

The differentiation between classification and categorization represents a form of a reasonable comparative methodology, where comparison is actualized through objective factors. For example, fruits can be compared to each other by the consistency of vitamins. The vitamins in a fruit represent an objective factor that is necessary for a reasonable comparison to be established (Lyrintzis, 103-111). The epistemology of a comparative method in political science aims to differentiate the comparable from the non-comparable. As Giovanni Sartori explains, comparing cats to dogs, or monkeys to rocks creates an understanding of the non-comparable state (Sartori, 245). In this case, parochialism, misclassification, degreeism, and conceptual stretching should be avoided (Collier and Mahon, 282). In order to compare things to each other, different properties of the subjects that are under comparison should be respected. First, a thing should be used in comparison before it becomes non-comparable (Sartori, 245). In short, comparative methodology in the political sciences represents a specific multilevel methodological tool.

Georgia between *the postcolonial*, *the post-Soviet*, and *the peripheral*

The case of Georgia, in this regard, is represented as a case study in connection with particular “meso”, or “macro” contextual definitions (Serpa and Ferreira, 122), while the terms *post-Soviet*, *postcolonial*, and *the peripheral* are represented as general, autonomous analytical or terminological entities that share

similarities, differences, connections, disconnections, continuities, and discontinuities among them. Mainly, the case of Georgia is contextualized in terms of the *postcolonial* and the *post-Soviet*. In this regard, the term *periphery* has a secondary meaning. In some cases, the coarticulation of the *post-Soviet* and the *postcolonial* is followed by the differentiation between imperialisms. According to this reasoning, Russian imperialist politics differ from other empires (Tlostanova, 135). The Soviet Empire, i.e., a manifestation of different kinds of imperialistic power, had different types of peripheries (Kuzio, 241). Based on this reasoning, we can discuss regional and ethnic conflicts in Georgia, where *postcolonialism* can be defined as the antithetical unity between *Tsarism* and the *Soviet* past, which has a direct influence on the *de-facto* Republic of Abkhazia, and *de-facto* Republic of South Ossetia (Broers, “‘David and Goliath’ and ‘Georgians in the Kremlin’: A Post-Colonial Perspective on Conflict in Post-Soviet Georgia”, 99).

Georgia, as an object of a postcolonial study, is categorized in the same context as African states, where similarities can be found in the existence of private, paramilitary organizations. The existence of a private militia, or a military organization is caused by the absence of a state in the postcolonial space (Reno, 839). In the case of Georgia, the dissolution of the Soviet state meant the collapse of the Georgian state apparatus as well. The *post-Soviet* state is an unreliable state. It had no practice of power monopolization or monopoly on the use of force, it shared this monopoly with other actors such as paramilitary groups, organized crime, local warlords, and so on. Once strong, the centralized state’s dysfunction makes the *post-Soviet* context possible due to the fact that dysfunction is a result of the Soviet past. In contradiction with *postcolonial* countries, the *post-Soviet* state took its place back again (Nodia, 434).

The similarity between *post-Soviet* Georgia and *postcolonial* countries can be defined by a collapse of the state. The *post-Soviet* represents the duration of the process of state collapse, whereas the *postcolonial* represents the permanent absence of state apparatuses. The *post-Soviet* and the *postcolonial* have similarities in the absence of democracy as well. The *post-Soviet*

consists of a type of authoritarianism within its center, the state “Nomenklatura”, a particular type of bureaucratic elite that has roots in the Soviet past (Nisnevich and Ryabov, 544).

In this context, Georgian nationalism is viewed through the prism of an empire and a periphery. Peripheral nationalism has its contradictory properties, at the same time contradicting and supporting Russian imperialism. Colonial nationalism reproduces relations of a core and periphery in a bipolar, contradictory way (Batiashvili, xvi). At the same time, post-Soviet nationalism in countries of the ex-Soviet Union and particularly in Georgia is mostly characterized by anti-Soviet sentiments. Those nationalistic feelings are related to global and anti-global movements (Mayerchyk and Plakhotnik, 3; Darchiashvili, 113).

Representation of the *postcolonial* as a synonymous term to the *post-Soviet* can be seen in religious studies. Here religion is discussed in contrast and connection with Georgian nationalism (Chelidze, 121; Chkhaidze, 46; Broers, “Post-Coloniality and the Politics of Language in Post-Soviet Georgia”, 19). It is characterized as *post-Soviet* due to the fact that it has informal social tactics of negotiation, like those of the Soviet period (Gurchiani, 527). Here religion is represented as a new type of construct, or more correctly an old construct in a new after-Soviet context. It is represented as an example of subjective history, or in other words, objective historical facts can be narrated in a certain manner that includes an anti-Soviet sentiment that is a reproduction of an old Soviet reality. In short, the term *post-Soviet* reinstates the contradictory existence of human beings in countries of the former Soviet Union always in connection with the problematic Soviet past. This contradictory historicity can be characterized as a *postmodernist* interpretation of a problematic, unneeded, and refused historical past. A negatively defined construct is represented as the base of the *post-Soviet* condition as such (Jarosz, 235).

The Georgian *post-Soviet* context is expressed in straight historical, spatial terms, where the attitude towards the past is expressed in the architecture. In the Georgian case, the *post-Soviet* can be seen as a total denial, refusal, of every kind of Soviet

element. Architectural construction is also refused, even though it exists in its very material expression. Urban and rural spatial development are not contextualized under the common frame (Holland and Derrick, 27). If in some cases, the term *post-Soviet* means a connection of the Soviet past to the current state, the *post-Soviet* changes its meaning while dealing with spatial, architectural, urban, and planning contexts. In this case, the *post-Soviet* differs from the Soviet past, because spatial *post-Soviet* is positioned between chaotic and regulated buildings in the market economy that includes good and bad cases (Becker et al., 3).

The objectivity of the sound can be considered a subjective cultural construct. The same applies to *post-Soviet* Georgian art, culture and, cinema. In this regard, the *post-Soviet* can be defined as the specificity of a sound in cinema. To generalize this statement, the *post-Soviet* can be considered in the context of cultural commonalities among culturally different countries and societies. If the Soviet is related to the meaning of the modern, the *post-Soviet* can be considered in connection with *postmodern*, *post-modern*, and *post-industrial* (Kaganovsky and Salazkina, 14). The *post-Soviet* Georgian culture differs from the Soviet in attitudes toward art because the Soviet has an ideologically restricted stance towards art as such. Art in the *post-Soviet* condition as an entity of an academic study is represented as a liberated space that partly corresponds with global and local realities (Sharikadze, 97-98).

In collation with the art, global and local realities also are important and relevant for local politics. Georgia, as a historically defined *post-Soviet* state, due to the *de-facto Republics* (Abkhazia, South Ossetia), presents extreme peripheralization. Their non-recognition, isolation from the world system, and their absolute dependence on the Russian factor cause their extreme peripheralization (Minakov, 50). In this bipolar frame another regional and autonomous formation of Georgia, Adjara, is also studied. Here the bipolarity is caused by internal centralization and peripheralization that on the one hand causes antagonisms, and on the other hand marginalized regional, or peripheral unity (Khalvashi, 77). In bipolar peripheral-center relations, the

periphery is considered a needless extension of a center that should be in a condition of constant shame.

Post-Soviet and *postcolonial* as contextual definitions have their own similarities and differences, and these terms are not identical. They express different historical momentum and altogether different socioeconomic relational structures. In the case of Georgia, these terms have ambiguous contextual meanings, while analyzing through the prism of the *post-Soviet*, the *postcolonial*, or both, there is always the meaning of a periphery. The *peripheral* is meant to be a component of a *post-Soviet* or *postcolonial* context. Representation of the *peripheral* is obvious in those contexts, yet it is discussed as an internal as well as an external bipolar construct, which existed always in parallel with a certain center. Georgia as a peripheral construct can be considered in relation to the countries of the Western World. In this context, a three-level classification of the world system is introduced. Here Western developed countries are considered as idealized material, geographical entities. The goal – that is being more uniform with a center, and less of a semi-periphery - is presented as a necessity (Fluri and Cole, 293). This reproductive logic can be considered a break from the *postcolonial* and *post-Soviet* context. Discussing those terms in a historical frame, the *postcolonial* loses its connection with the Georgian context considering that the state regained its functions, and monopoly of power (Jones, 269).

In the historical contextualization, the attempt to break away from the Soviet past and lose connection with materialized *post-Soviet* causes the unfulfilled need for democracy. Here undefined Georgian context, as such, also means to have an abstract, fragmented but uniquely existing context (Fluri and Cole, 188). Finally, the term *post-Soviet* reproduces a problematic Geographical concept when it connects the specific case of Georgia with the geographical term *Caucasus* (King, 248). In this case, strict geographical terminology reproduces the meaning of a periphery or a region as well as the notion of a regional entity without any mandatory historicity.

The examination of the Georgian case shows that the *post-Soviet* or the *postcolonial* are mutually exclusive contextual definitions. The periphery in the case of Georgia is regarded as internal and extreme. Also, the Georgian peripheral condition is always considered to be in a context of a problematic reproduction in a bipolar context of the center and the periphery. In this case, any kind of reproductive action is represented as a falsified type of history, while history itself has fragmented characteristics and is reduced to a narrative that is void of objective factors. If the periphery is considered as an autonomous entity, then the *peripheral* can be represented through particular political, economic, cultural, social, and other characteristics. The *peripheral* autonomy exists always in dependence and antagonistic relationship with the core and a semi-periphery. This does not mean that the periphery is a static entity since it contains internal antagonisms as well. In some cases, those antagonisms are a reproduction of the Soviet past in a post-Soviet manner, in others, antagonisms are based on certain objective matters. Like *post-Soviet* and *postcolonial*, the term *peripheral* also includes external antagonism and dependence relations that are represented not in the context of a particular regional power but in a more centralized world system.

The post-Soviet in case studies

It is obvious that the *post-Soviet* context or even *post-Soviet* condition is directly related to the idea of a state. In this agenda, the functions of the state are problematic due to corruption and clientelism. In some cases, this is considered a *postcolonial* phenomenon (Rubin and Snyder, 14), whereas in other cases, it is studied as the *post-Soviet* type of rent-seeking behavior that is produced by a misruled social and welfare system. It is important to mention internal marginalization as a part of the *post-Soviet* condition. In this case, the same social strata and regional actors are marginalized within the country, while producing their own independent economic, cultural, or even political relations (Collier and Way, 282; Stoner-Weiss, 107). The phenomenon of the *post-Soviet* can be associated with the notion of a post-trauma, where

the Soviet past is represented as a trauma, which means that the notion of the *post-Soviet* has post-traumatic characteristics for these societies (Wakamiya, 135).

The term *post-Soviet* in an imperial context is mainly related to the Russian Federation. Besides the characterization of Russia as an empire or peripheral empire or peripheral power (Kagarlitsky, 143), it can be called a semi-peripheral regional power that has its own cultural, political, economic, and military agenda toward neighboring countries. The latter ones are thought to be connected with Russia through the Soviet past. Russia implements a center–peripheral attitude towards those countries creates and supports local conflict and uses regional conflicts and weaknesses that are caused by bipolarization, hyper-centralization, or even peripheralization of those countries (Solchanyk, 53).

At the same time, the Russian Federation as a *post-Soviet* state shares the same characteristics with other *post-Soviet* countries. These common characteristics include universal or fragmented ideology, which is represented as a connection with the Soviet past and as a conceptualization of the non-Soviet, or current reality (Etkind and Minakov, 12). Besides ideological commonality, Russia, with other post-Soviet countries shares a selective but objective historical past, as well as an objective geographical location (Musteață et al., 186).

The post-Soviet specificity can be determined by the reasoning of the World System Theory. In addition to the three-degree system, the *de-facto* states, parts of the ex-semi-periphery of the former Soviet countries that are directly controlled and occupied by the Russian Federation, are represented as an example of an extreme periphery. The extreme peripheral condition can be described as the condition, where a state/actor is heavily dependent on one particular state; in the *post-Soviet* space, this role is ascertained by the Russian Federation. In this context, Russia is represented as an absolute core (Minakov, 48) and the extremely peripheral, *de-facto* countries are in a condition of isolation from other countries, and from the world in general.

The phenomenon of nationalism in the former Soviet states undermines the term *post-Soviet* and more specifically, its terminological unity. The term *post-Soviet* is defined by different types of nationalism represented as the fragmented reality that has a common historical past but a different linguistic present. Nationalisms in the peripheral post-Soviet space mainly are anti-Russian and therefore anti-Soviet (Gamsakhurdia). In the post-Soviet space, various types of nationalism are connected with the need for effective nation-states and are divided into ethnic and civic nationalisms. At the same time, those types of nationalism remain above social, economic classes and patronage groups (Snyder, 7). *Post-Soviet* nationalisms are also a reaction towards economic reforms, social needs, and democracy. The *post-Soviet* nation-based state tries to correspond to the requirements of a globalized world, while also breaking its ties with the old internal center.

Post-Soviet additionally can be described by the return of religion, or religious domination of public space. De-secularization is crucial for the *post-Soviet* space, while religion becomes a public and political matter (Zviadadze). That is why the *post-Soviet* can be defined as a space where the Soviet authoritarian Leninist ideology was replaced with religion (Shishkov and Kyrlezhev, 5). After the collapse of the Soviet Union, in the *post-Soviet* context, religion regains its historical function and becomes the dominant spatial entity (Kazmina and Filippova, 1072; Pankhurst, 3).

The Soviet centralized authoritarian state simultaneously produced mass culture for both the center and the periphery. This cultural equity is far from being imperial, it is rather connected to cultural and economic modernization. In this case, culture is produced in the core, as well as in the semi-periphery and the periphery. In the context of a globalized world, the periphery has the same cultural influence as the core. Culture as such is not a part of the centralized system, and it is more fragmented (Robertson and Lechner, 114). The fragmented or centralized culture represents its own independent entity that stands above the issue of division between the core, the semi-periphery, and the periphery. In this context, culture is idealized and represents

an unclassified, uncategorized entity. Here, culturally affiliated Soviet bilingualism is seen as an imperial construct, where the dominant language is considered a method of oppression (Coombs, 60).

The internal conflict between the center and the periphery articulated in literature is represented in a *postcolonial* context where an imperial center dictated its own trends, and artists from peripheries were trying to connect with other literature cycles (Spivak et al., 346). It is known that the Soviet period had a particular, mandatory style of realism that was forced on writers within its center and periphery. Due to this, it is assumed that the cultural symbolism produced cultural autonomy in the periphery of the Soviet Union (Felcher, 17). So, in the *post-Soviet* context, Soviet mandatory realism is presented in a form of surrealism, or in a form of anti-realism.

The construct of an internal periphery can also be identified in the contexts of culture and politics. The internal periphery has the same characteristics as the extreme periphery, but it differs from the latter in degrees of obedience, dependence, and reproductive relationship with its center. The internal periphery is objectified by geographical and cultural affiliations to the bipolar world of the center-periphery dichotomy (Khalvashi, 56). In all cases, the definition of the bipolar opposition between the center and the periphery is based on the *post-Soviet* and *postcolonial* contexts. This results in the establishment of the meaning of the hyper-defined context of a peripheral condition. Here, the periphery is the controversial entity that represents simplicity, the object of shame, while at the same time, it is considered as an actor in a three-level definitional framework of the *post-Soviet*, the *postcolonial*, and the *peripheral*. In this case, the term peripheral constitutes terminological objectification by being a regional factor in contradiction with the subjective term *postcolonial* and the abstract term *post-Soviet*.

The postcolonial, the post-Soviet, and the peripheral

The term *postcolonial* is seen as an integral part of regional studies, or as regional historiography which has its specific

socioeconomic order (Fischer-Tiné and Framke, 108). The same definition covers the context of the *post-Soviet* states (Bunce, "The Political Economy of Postsocialism", 786), in cases when it is discussed as an emotional subject. The *post-Soviet* can be considered as a nostalgia toward the Soviet past, as an individual's reminiscence of his/her childhood memories (Bassin and Kelly, 115). The *post-Soviet* is represented as a postmodern narrative where the future becomes the past and the bourgeois past takes the place of the present or the future; it is seen as the return of imperial Tsarism in a new form of neo-imperialism. In opposition to the *postcolonial*, *post-Soviet* Russia is represented as an occupier, not as a colonizer (Buckler, 255). An occupation not only represents a context that is defined in a bipolar contradiction of the center-periphery, but it also has additional implications connected with the meaning of justice, marginalization, refusal, etc.

The term *post-Soviet* can be dissociated from the term *postcolonial* because it includes the imperial core as a part of a general contextual definition. In other words, the *post-Soviet* sees the center and the periphery in the same contextual definition unlike the *postcolonial*, where a regional, colonized entity and the center are represented as the post-imperial structures. In the same climate of differentiation and comparison of the *post-Soviet* and the *postcolonial*, the general political aspect of both realities should be discussed. Here, a crisis of the state regarding the *post-Soviet* can be compared to the *postcolonial* states. In the case of a weak state, this comparison shows ranges of associations and dissociations. In this regard, the *post-Soviet* shares fewer similarities with the *postcolonial*, but it is comparable. Due to its economic, cultural, and other complexities, the *post-Soviet* remains an autonomous analytical entity (Beissinger and Young, 413-445).

The *post-Soviet* can also be considered a historical moment that occurred after Soviet rule. It is a selective historical reading that focuses on a certain part of history, while it is also represented as a linear or fragmented phenomenon. The hyphen in this term can be considered as a repetition of the Soviet past in

a new socio-economic system. The connection of the *postcolonial* with the *post-Soviet* can be determined in a context of a Soviet center and periphery, where Russia is represented as an imperial center or a core and other former Soviet countries as colonized peripheries. In a cultural context, the connection between the *post-Soviet* and the *postcolonial* can be described through the lenses of the re-Europeanization process (Spivak et al., 829). Here, a war for independence is represented as a war for decolonization, while the Soviet Union harbors a contradiction of internal imperialism and external anti-imperialism. Anti-imperialism is represented in the discourse as a desire to rid the world of imperialism, while imperial exploitation takes place in the context of a specific Soviet-type globalized world.

The *post-Soviet* remains to be a regional definition that can be seen as *postcolonial* while it uses other terms, like Eurasia, near abroad, etc. In this case, articulated rhetoric by the Russian Federation represents the rhetoric of an imperial center. The reasoning of an internal contradiction is expressed in anti-imperialist imperialism which is defined by the imperial and the Soviet past. In this political framework, the *post-Soviet* has an internal imperial center and an imperial periphery, both of which are represented as a whole, *postcolonial* construct. At the same time, a colonial power is considered in the same context as its colonies under the term *post-Soviet*. If Russia is not *postcolonial* and it is seen as an empire, then the term *postcolonial* describes the countries of a Soviet periphery. In the *post-Soviet* context, peripheral countries, even those of a colonial origin, share common historical, political, economic, or even cultural ground with the imperial center (Åslund et al., 308). In this case, the *post-Soviet* loses its connection with the term *postcolonial*, while maintaining classificatory and categorical similarities with it. Here, the *post-Soviet* can be seen as a post-modern, post-industrial historical phrase, while *postcolonial* represents a postmodern condition.

The term *postcolonial* can be used in cultural, political, historical, philosophical, and other fields (Tiffin, 176). The term *postcolonial* deals with the condition after colonial rule in

countries that were previously colonized by imperial powers. Therefore, the use of the term includes a negative connotation towards colonialism and imperialism. Scholars of the *postcolonial* world have described the autonomy of the postcolonial space by the term orientalism (Said, 242). In this regard, the term postcolonial acquires cultural characteristics, where culture is based on consent and maintains its association with the colonizers. To put it in another words and simplify the issue, the language towards a colonizer and the culture of a colonial center is of crucial importance for an anti-colonial, or postcolonial perspective (Thiong'o, 4). The culturally defined *postcolonial* condition has controversial characteristics, where refusal of a culture of an imperial center creates relations of negation and obedience towards its own culture. Cultural reproduction is one of many aspects of the *postcolonial* context.

Political aspects of the *postcolonial* context can be explained as a confrontation with the imperial conquerors (Fanon, 42). Anti-imperialism is an essential factor for *postcolonial* theory and practice. Fighting for self-determination, revolutionary sentiment, and anti-colonial nationalism is the main core of postcolonial theory. Anti-colonialism is defined as a refusal of being a part of a great imperial system. In many cases regarding Africa and Asia, anti-colonialism allows the possibility of *postcolonial* socialism. In various cases, socialist ideology is represented within an anti-colonial rhetoric (Imlay, 1109). *Anti-colonialism* can be represented in a number of ways. It can be seen as an opposition to being part of a great system (1), as well as a chance for flourishing socialist ideology (2); a multidimensional struggle (3). The anti-colonial struggle always aspires on a global scale, and it is not an economic struggle, but rather a political one. Revolution is presented as a way to cut ties with a colonial power or imperial center (Mishra and Hodge, 409).

Postcolonial can be defined as a term with various meanings. If postcolonial is written with a hyphen, there is no cultural unity under post-colonial exploitation, and the term changes its meaning (Haddour, 243). At the same time, *post-colonial* is one variety of the term *postcolonial*, and it includes the meaning

attested by postmodernism, underlining the discursive forms and practices in a particular historical momentum. In colonialism or postcolonialism, there is no middle space, there is only a core, i.e., a center, and a periphery. In the process of discussing *post-Soviet* and *postcolonial*, it should be noted that the term *post-colonial* also has important implications on the context. Despite this, the definitions and contextual applications of *postcolonial* and *post-colonial* contain significant similarities. Therefore, within the scope of this article, with the view to avoid any overload and spillover between the definitions and consequent confusion, we opted to abstain from further discussion of *post-colonial*.

In the hyper-defined context of the *postcolonial*, the *post-Soviet*, and *peripheral* art and spaces play a crucial role in decolonization (Tlostanova, 141). The term decolonization has a different meaning for states and societies in Africa, Asia, and South America. In some cases, the struggle against the Soviet heritage entails a total marginalization of the Soviet past. In other cases, the former Soviet spaces are renovated, gentrified, or even remade according to a new reality and immediate necessities (Kay et al., 58). Because of a particular, Sovietic spatial and aerial developmental heritage, the term *post-Soviet* also deals with specific urban and developmental contexts while representing historical phrases connected with its material, or aerial expression (White et al., 133).

In the cases of the *post-Soviet* and the *postcolonial* opposition between a metropolitan and colonial center, the periphery is represented as an undivided, unified entity. In *colonialism* and *postcolonialism*, the core and the periphery have exploitative and interdependent relations amongst each other (Goldgeier and McFaul, 478). This multilevel method includes a multidisciplinary approach including, but not limited to economy, geography, politics, and other fields (A. R. Anderson et al., 3; van der Hoek, 423; Chase-Dunn and Grimes, 388). In the case of an autonomous analytical entity of a peripheral, the opposition between bipolarity and multipolarity would be brought under question due to the division of the world into three antagonistic spaces. In this approach, the World is divided into classes, or groups of a core, a

semi-periphery, and a periphery (Chirot and Hall, 85). The nation-state is not solely an analytical unity, it is considered to be part of a hierarchically divided world.

The idea of the bipolar contradiction between center-periphery, caused by the specific socio-economic, historical, and geographical characteristics, disconnects the term *post-Soviet* from the term *postcolonial*. A less problematic and controversial subject would be the relationship between the *post-Soviet* and the *peripheral* discussed in a frame of a three-degree system of a core, a semi-periphery, and a periphery (I. Wallerstein, 63). In this case, the *post-Soviet* is considered at least an autonomous entity that has its internal struggles and relations of obedience. The *post-Soviet* is based on common historical background and represents a unison of the *post-Soviet* in fields of economy, history, geography, politics, culture, linguistics, and so on. E.g., in this regard, similarly to the concept of region, the periphery is represented as a geographical entity. This regionalization of an idea of the periphery objectifies the meaning of a periphery as such. It reduces abstract *peripheral* meaning to the specific, material entity that can be studied in the multidimensional context (Stoner-Weiss, 107; Nesvetailov, 859).

Conclusion

In the present article, various topics regarding general concepts or contextualization of *postcolonial*, *post-Soviet*, and *peripheral* were discussed. To understand those general conceptual terms, a multilevel methodological approach, namely a comparative methodology, was applied. Within the methodological framework, differentiation between *classification* and *categorization* was outlined. Consequently, the *postcolonial* and the *post-Soviet* were represented as entities of categorization, and the *peripheral* was placed within a classificatory system. This differentiation is based on a repeated re-definition of the meanings of *postcolonial*, *post-Soviet*, and *peripheral*. Concepts such as the *postcolonial*, *post-Soviet*, and *peripheral* were discussed separately, in comparison with each other, and in the context of a particular case. This approach opened the possibility

to carry out a critical analysis of comparison of those three subjects. It is noteworthy that the *post-Soviet* and the *postcolonial* were compared more intensively.

The term *postcolonial* has various definitions and represents a set of social, political, cultural, economic, and other relational and structural characteristics. Similar to the *postcolonial*, the *post-Soviet* can be defined as a historical period. If the *postcolonial* is related to the colonial past, then the *post-Soviet* represents a detachment from that specific past. Unlike the *post-Soviet*, the *postcolonial* is represented as a linear, continuous historical momentum, while the *post-Soviet* represents a collision with the problematic past. Neither of those two terms can be defined strictly, as they are multidimensional entities and concepts. If the *postcolonial* is negatively defined after colonial rule, the *post-Soviet* can be defined as a reproduction of a Soviet past in a different conceptual frame. Both of these terms have affiliation with the notion of strong center-periphery relations. If we assume that the *post-Soviet* represents the meaning of a marginal internal periphery, then the center-periphery relations represented in the *postcolonial* context are fragmented and at the same time are seen as a whole. In other words, in both cases, the bipolar constructs of the center-periphery are typified, and they exist in a contradictory dependence and antagonistic perspective.

As it is represented in this article, the term *post-Soviet* can include the notion of *postcolonial* and vice versa. Comparison between those two contextual terms shows that besides obvious similarities these terms have particular differences that make them incomparable. The *postcolonial*, like the *post-Soviet*, represents a specific but abstract notion, neither of them can be defined strictly in a form of a minimal definition, which can reduce the meaning of general term to a specific, narrow, not contradictory definition (Angle, 108). In all cases, the term *peripheral* represents the objectification of terms *post-Soviet* and *postcolonial*. The *peripheral* as a classificatory entity is included in the terminological definition of the *post-Soviet* and the *postcolonial*. Both of those subjects of a category are represented as fragmented entities that are produced based on a selective

narrative. Despite its generality, if used autonomously from the notion of the *post-Soviet*, or the *postcolonial*, the *peripheral* has its independent meaning. This particularity is not necessarily explained in historical terms, but rather in objective terms of geography, demography, culture, economics, linguistics, politics, etc. *Post-Soviet* is represented as the main historical, spatial construct that has connections with the specific past. At the same time, the *post-Soviet* also refers to the hyper definition of a common context by adding to itself terms like *postcolonial* and *peripheral*. If the *peripheral* is considered the main analytical entity, then hyper-definition is avoidable by simplification and objectification of the general contextual frame.

Finally, if the *peripheral* is not analyzed in the context of the *post-Soviet* and the *postcolonial* or in a bipolar antithetical categorization of a center and a periphery, it can be defined in a three-level world system, where the periphery, the semi-periphery, and the core are in antagonistic and dependent relations with each other. In this case, the term periphery represents classification, it is not a secondary category of an abstract formation and contains the notion of internalization. The notion of the periphery is structured towards external agents, as well as internal towards e.g., regions, suburbs, and objectively defined noncentral parts of a country. In the context of classification, the *post-Soviet* and the *postcolonial* can be discussed as secondary contextual terms that are falsely represented as the main contextual definitions.

Bibliography

Anderson, Alistair R., et al. "Periphery? What Periphery? Marketing to a State of Mind." *Irish Marketing Review*, vol. 14, no. 1, Dec. 2001, pp. 24–34.

Anderson, Richard D., et al. "Postcommunism and the Theory of Democracy." *Postcommunism and the Theory of Democracy*, 2021, <https://doi.org/10.2307/j.ctv1h9dgdgdb>.

Angle, Stephen C. "The Minimal Definition and Methodology Of Comparative Philosophy: A Report from A Conference." *Comparative Philosophy: An International Journal of Constructive Engagement of Distinct Approaches toward World Philosophy*, vol. 1, no. 1, 2010, [https://doi.org/10.31979/2151-6014\(2010\).010109](https://doi.org/10.31979/2151-6014(2010).010109).

Åslund, Anders, et al. "How to Stabilize: Lessons from Post-Communist Countries." *Brookings Papers on Economic Activity*, no. 1, 1996, <https://doi.org/10.2307/2534649>.

Bassin, Mark, and Catriona Kelly. "Soviet and Post-Soviet Identities." *Soviet and Post-Soviet Identities*, 2012, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511894732>.

Batiashvili, Nutsa. "The Bivocal Nation: Memory and Identity on the Edge of Empire." *The Bivocal Nation: Memory and Identity on the Edge of Empire*, 2017, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-62286-6>.

Becker, Charles M., et al. *Russian Urbanization in the Soviet and Post-Soviet Eras*. Nov. 2012, <https://www.iied.org/10613iied>.

Beissinger, Mark R., and Crawford Young. *Beyond State Crisis? Postcolonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective*. Woodrow Wilson Center Press, 2002.

Bhabha, Homi K. "The Location of Culture." *The Location of Culture*, 2012, <https://doi.org/10.4324/9780203820551>.

Broers, Laurence. "'David and Goliath' and 'Georgians in the Kremlin': A Post-Colonial Perspective on Conflict in Post-Soviet Georgia." *Central Asian Survey*, vol. 28, no. 2, 2009, <https://doi.org/10.1080/02634930903034096>.

---. "Post-Coloniality and the Politics of Language in Post-Soviet Georgia." *Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities*, Unpublished, 2005.

Buckler, Julie A. "What Comes After 'Post-Soviet' in Russian Studies?" *PMLA*, vol. 124, no. 1, 2009, <https://doi.org/10.1632/pmla.2009.124.1.251>.

Bunce, Valerie. "Comparing East and South." *The Politics of the Postcommunist World*, 2017, <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0045>.

---. "The Political Economy of Postsocialism." *Slavic Review*, vol. 58, no. 4, 1999, <https://doi.org/10.2307/2697198>.

Chase-Dunn, Christopher, and Peter Grimes. "World Systems Analysis." *Annual Review of Sociology*, vol. 21, 1995, pp. 387–417.

Chelidze, Ana. "Ethno-Nationalistic and Religious-Nationalistic Components of Identity in Post-Soviet Georgia." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, vol. 34, no. 2, 2014.

Chirot, D., and T. D. Hall. "World-System Theory." *Annual Review of Sociology*. Volume 8, 1982, <https://doi.org/10.1146/annurev.so.08.080182.000501>.

Chkhaidze, Irakli. "Post-Soviet Georgia: New Perspectives in Historical Research?" *Civilization Researchers*, vol. 9, 2012, pp. 43–47.

Collier, David, and James E. Mahon. "Conceptual 'Stretching' Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis." *American Political Science Review*, vol. 87, no. 4, 1993, <https://doi.org/10.2307/2938818>.

Collier, Stephen J., and Lucan Way. "Beyond the Deficit Model: Social Welfare in Post-Soviet Georgia." *Post-Soviet Affairs*, vol. 20, no. 3, 2004, <https://doi.org/10.2747/1060-586X.20.3.258>.

Coombs. "Entwining Tongues: Postcolonial Theory, Post-Soviet Literatures and Bilingualism in Chingiz Aitmatov's 'I Dol'she Veka Dliitsia Den'." *Journal of Modern Literature*, vol. 34, no. 3, 2011, <https://doi.org/10.2979/jmodelite.34.3.47>.

Darchiashvili, Davit. "National Society and Implications of Modern Security." *Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region*, vol. 1, 2009, pp. 102–15.

Dupuy, Alex, and Nancy Fraser. "Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition." *Contemporary Sociology*, vol. 26, no. 6, 1997, <https://doi.org/10.2307/2654616>.

Ekiert, Grzegorz, et al. "Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?" *East European Politics and Societies*, vol. 21, no. 1, 2007, <https://doi.org/10.1177/0888325406297170>.

Etkind, Aleksander, and Mikhail Minakov. "Post-Soviet Ideological Creativity." *Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 216, 2020.

Fanon, Frank. *A Dying Colonialism*. Grove Press, 1965.

Felcher, Anastasia. "Alexander Pushkin in Bessarabia: Literature and Identity Politics in the Periphery" *National Identities*, vol. 21, no. 4, 2019, <https://doi.org/10.1080/14608944.2018.1490257>.

Fischer-Tiné, Harald, and Maria Framke. "Routledge Handbook of the History of Colonialism in South Asia." *Routledge Handbook of the History of Colonialism in South Asia*, 2021, <https://doi.org/10.4324/9780429431012>.

Fluri, Philipp H., and Eden Cole. *From Revolution to Reform: Georgia's Struggle with Democratic Institution Building and Security Sector Reform*. Edited by Philipp H. Fluri and Eden Cole, Bureau for Security Policy at the Austrian Ministry of Defence; National Defence Academy, Vienna and Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces in co-operation with PfP-Consortium of Defence Academies and Security Studies Institutes, 2005.

Gamsakhurdia, Zviad. *Spiritual Mission of Georgia*. Ganatleba, 1990. <https://www.amsi.ge/istoria/zg/missia.html>

Gille, Zsuzsa. "Is There a Global Postsocialist Condition?" *Global Society*, vol. 24, no. 1, 2010, <https://doi.org/10.1080/13600820903431953>.

Goldgeier, James M., and Michael McFaul. "A Tale of Two Worlds: Core and Periphery in the Post-Cold War Era." *International Organization*, vol. 46, no. 2, 1992, <https://doi.org/10.1017/S0020818300027788>.

Gurchiani, Ketevan. "How Soviet Is the Religious Revival in Georgia: Tactics in Everyday Religiosity*." *Europe - Asia Studies*, vol. 69, no. 3, 2017, <https://doi.org/10.1080/09668136.2017.1323324>.

Haddour, Azzedine. "Frantz Fanon, Postcolonialism and the Ethics of Difference." *Frantz Fanon, Postcolonialism and the Ethics of Difference*, 2019, <https://doi.org/10.7765/9781526140814>.

Holland, Edward C., and Matthew Derrick. *Questioning Post-Soviet*. Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2016.

Imlay, Talbot C. "International Socialism and Decolonization during the 1950s: Competing Rights and the Postcolonial Order." *American Historical Review*, vol. 118, no. 4, 2013, <https://doi.org/10.1093/ahr/118.4.1105>.

Jacob, Elin K. "Classification and Categorization: A Difference That Makes a Difference." *Library Trends*, vol. 52, no. 3, 2004.

Jarosz, Katarzyna. "National Narratives of 'Occupation' in Historical Museums of the Post-Soviet Landscape." *Visual Histories of Occupation*, 2020, <https://doi.org/10.5040/9781350167513.ch-010>.

Jones, Stephen F. *Georgia: A Political History Since Independence*. I.B. Tauris, 2012.

Kaganovsky, Lilya, and Masha Salazkina. "Sound, Speech, Music in Soviet and Post-Soviet Cinema." *Sound, Speech, Music in Soviet and Post-Soviet Cinema*, 2013, <https://doi.org/10.1080/17503132.2014.969955>.

Kagarlitsky, Boris. "Empire of the Periphery: Russia and the World System." *Capital & Class*, vol. 32, no. 3, 2008, <https://doi.org/10.2307/j.ctt18fs32g>

Kay, Rebecca, et al. "Rural Realities in the Post-Socialist Space." *Journal of Rural Studies*, vol. 28, no. 2, 2012, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.03.001>.

Kazmina, Olga, and Olga Filippova. "Re-Imagination of Religion in Post-Soviet Society: Challenges and Responses (Russian and Ukrainian Case Studies)." *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 73, no. 4, 2005, <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfi114>.

Khalvashi, Tamta. "Social and Political Aspects of Marginalization: Theory and Practice." *Peripheries of Shame*, EMC, 2016, pp. 53–80.

King, Charles. "The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus." *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, 2008, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195177756.001.0001>.

Kuzio, Taras. "History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space." *Nationalities Papers*, vol. 30, no. 2, 2002, <https://doi.org/10.1080/00905990220140649>.

Lyrantzis, Christos. *Comparison and Interpretation. The Course and Perspectives in Modern Political Analysis*. Nisos, 2001.

Manning, Patrick, et al. "World-Systems Analysis: Theory and Methodology." *African Economic History*, no. 13, 1984, <https://doi.org/10.2307/3601496>.

Martinez-Vela, Carlos A. *World Systems Theory*. Massachusetts Institute of Technology, 2001.

Mayerchik, Maya, and Olga Plakhotnik. "Ukrainian Feminism at the Crossroad of National, Postcolonial, and (Post)Soviet: Theorizing the Maidan Events 2013-2014." *"The Europe of Women" International Conference*, Radboud University Nijmegen, 2015.

Minakov, Mikhail. "On the Extreme Periphery. The Status of Post-Soviet Non-Recognised States in the World-System." *Ideology and Politics Journal*, no. 1–12, 2019.

Mishra, Vijay, and Bob Hodge. "What Is Post (–) Colonialism?" *Textual Practice*, vol. 5, no. 3, 1991, <https://doi.org/10.1080/09502369108582124>.

Musteață, Sergiu, et al. *Two Decades of Development in Post-Soviet States: Successes and Failures*. Edited by Sergiu Musteata et al., Colecția Academica. European Institute.

Nesvetailov, Gennady. "Center-Periphery Relations and Transformation of Post-Soviet Science." *Knowledge and Policy*, vol. 8, no. 2, 1995, <https://doi.org/10.1007/BF02825968>.

Nisnevich, Yuliy, and Andrey Ryabov. "Post-Soviet Authoritarianism." *Russian Social Science Review*, vol. 61, no. 6, 2020, <https://doi.org/10.1080/10611428.2020.1852042>.

Nodia, Ghia. "Putting the State Back Together in the Post-Soviet Georgia." *Beyond State Crisis: Postcolonial Africa and Post-Soviet Eurasia in Comparative Perspective*, edited by Mark R. Beissinger and Crawford Young, Woodrow Wilson Center Press: 2002, pp. 413–43.

Pankhurst, Jerry. "Religious Culture: Faith in Soviet and Post Soviet Russia." *Russian Culture at the Crossroads: Paradoxes of Postcommunist Consciousness*, edited by Dmitri N. Shalin, Boulder, 2012, pp. 127–56.

Reno, William. "The Politics of Insurgency in Collapsing States." *Development and Change*, vol. 33, no. 5, 2002, <https://doi.org/10.1111/1467-7660.t01-1-00251>.

Robertson, Roland, and Frank Lechner. "Modernization, Globalization and the Problem of Culture in World-Systems Theory." *Theory, Culture & Society*, vol. 2, no. 3, 1985, <https://doi.org/10.1177/0263276485002003009>.

Rubin, Barnett R., and Jack Snyder. "Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building." *The European Legacy*, vol. 6, no. 3, 1998.

Said, Edward W. *Culture and Imperialism*. Vintage Books, 1994.

Sartori, Giovanni. "Comparing and Miscomparing." *Journal of Theoretical Politics*, vol. 3, no. 3, 1991, <https://doi.org/10.1177/0951692891003003001>.

Sartre, Jean-Paul. *Colonialism and Neocolonialism*. 1st ed., Routledge, 2001.

Serpa, Sandro, and Carlos Miguel Ferreira. "Micro, Meso and Macro Levels of Social Analysis." *International Journal of Social Science Studies*, vol. 7, no. 3, 2019, <https://doi.org/10.11114/ijsss.v7i3.4223>.

Sharikadze, Nana. "Georgian Musical Criticism of the Soviet and Post-Soviet Eras." *Lietuvos Muzikologija*, no. 20, 2019.

Shishkov, Andrey, and Aleksander Kyrlezhev. *Postsecularism in Post-Atheist Russia*. 2011.

Snyder, Jack. "Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State." *Survival*, vol. 35, no. 1, 1993, <https://doi.org/10.1080/00396339308442671>.

Solchanyk, Roman. "The Politics of State Building: Centre—Periphery Relations in Post-Soviet Ukraine." *Europe-Asia Studies*, vol. 46, no. 1, 1994, <https://doi.org/10.1080/09668139408412149>.

Spivak, Gayatri Chakravorty. *A Critique of Postcolonial Reason*. Harvard University Press, 1999, <https://doi.org/10.2307/j.ctvjjsf541>.

---. "Are We Postcolonial? Post-Soviet Space." *PMLA*, vol. 121, no. 3, 2006, pp. 828–36.

Stenning, Alison, and Kathrin Hörschelmann. "History, Geography and Difference in the Post-Socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism?" *Antipode*, vol. 40, no. 2, 2008, <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2008.00593.x>.

Stoner-Weiss, Kathryn. "The Russian Central State in Crisis: Center and Periphery in the Post-Soviet Era." *Russian Politics: Challenges of Democratization*, edited by Zoltan Barany and Robert G. Moser, Cambridge University Press, 2001, pp. 103–34.

Thiong'o, Ngugi wa. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Publisher James Currey Ltd / Heinemann, 1986.

Tiffin, Helen. "3. Post-Colonialism, Post-Modernism and the Rehabilitation of Post-Colonial History." *The Journal of Commonwealth Literature*, vol. 23, no. 1, 1988, <https://doi.org/10.1177/002198948802300116>.

Tlostanova, Madina. "Postsocialist ≠ Postcolonial? On Post-Soviet Imaginary and Global Coloniality." *Journal of Postcolonial Writing*, vol. 48, no. 2, 2012, <https://doi.org/10.1080/17449855.2012.658244>.

van der Hoek, M. Peter. "Post-Soviet Globalisation." *South African Journal of Economic and Management Sciences*, vol. 4, no. 3, 2001, <https://doi.org/10.4102/sajems.v4i3.2654>.

Wakamiya, Lisa Ryoko. "Post-Soviet Contexts and Trauma Studies." *Slavonica*, vol. 17, no. 2, 2011, <https://doi.org/10.1179/136174211x13122749974285>.

Wallerstein, Immanuel Maurice. "World-Systems Analysis: An Introduction / Edition 1." *Barnes & Noble*, 2004.

Wallerstein, Immanuel Maurice. *The Capitalist World-Economy: Essays*. Cambridge University Press, 1979.

White, Stephen, et al. *Developments in Russian and Post-Soviet Politics*. Edited by Stephen White et al., 3rd ed., Macmillan Education UK, 1994, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-23461-5>.

Zviadadze, Sophio. "The Way of Georgian-Orthodox Church in Past and in Present Day in the Context of Political and Societal Changes." *Religion and Freedom in Germany and Georgia*, edited by Tamar Tsopurashvili, 2017, p. 101-127.

Applicative Constructions in Abzakh – a West Circassian Dialect

Mezane Konuk*

Abstract

This paper analyses the applicative constructions in Abzakh dialect spoken in the Yeleme village in Antalya, Turkey. Abzakh is a dialect of West Circassian which belongs to the Northwest Caucasian language family (NWC). The present paper focuses on the morphosyntactic properties of the applicative constructions in Abzakh, which are also attested in the standardized West Circassian spoken in the Caucasus. The analysis shows that Abzakh has seventeen applicative markers, thirteen of which are locative applicatives. The applicative constructions in Abzakh are non-direct applicative constructions in that they do not promote an adjunct argument to a direct object position but to an indirect object position. Abzakh makes a wide use of applicative markers, i.e. in reciprocal & reflexive constructions, in relativisation and in factive complementation. Thus, compared to the applicative constructions in standard West Circassian, Abzakh spoken in the Yeleme village stays conservative in terms of morphosyntactic and semantic properties.

Keywords: Applicative constructions, Circassian, Adyghe, non-direct applicatives.

Batı Çerkesçesinin Abzah Lehçesinde Aplikatif Yapılar

Özet

Bu makalede Antalya'nın Yeleme köyünde konuşulan Abzah lehçesindeki aplikatif yapılar incelenmektedir. Abzah, Kuzeybatı Kafkas dil ailesine dahil olan Çerkesçenin batı lehçelerinden biridir. Bu makale, Abzah lehçesinde bulunan ve Kafkasya'da konuşulan yazı ve edebiyat dilinde de tespit edilen aplikatif yapıların yapısal ve sözdizimsel özelliklerine odaklanmaktadır. Analiz göstermektedir ki Abzah lehçesi on üçü lokatif olmak üzere toplamda on yedi aplikatif eke sahiptir. Abzakh lehçesindeki aplikatif yapılar direkt olmayan aplikatif yapılardır. Yine

---

* Mezane Konuk – Doctor in linguistics, affiliated member of LACITO - CNRS (Langues et Civilisations à Tradition Orale – Centre National de la Recherche Scientifique). E-mail: mezanekonuk@gmail.com, ORCID 0009-0009-8704-4092

(Received/Gönderim: 10.04.2023; Accepted/Kabul: 30.05.2023)

Abzakh lehçesi, dönüşlü ve işteş yapılardan yan cümleciklere kadar birçok yapıda aplikatif eklerini kullanır. Yazı ve edebiyat dili olarak kabul edilen Batı Çerkesçesi ile karşılaştırıldığında yapısal ve sözdizimsel açıdan benzer özellikler gösterir.

Anahtar Kelimeler: Aplikatif yapılar, Çerkesçe, Adıge, direkt olmayan aplikatif yapılar.

Introduction

This paper analyses the applicative constructions in Abzakh dialect spoken in the Yeleme village in Antalya, Turkey. From typological point of view, the term “applicative” is defined by Peterson (39) as follows:

In terms of their morphosyntax, applicative constructions are constructions, or sentential structures, which involve a participant that normally wouldn't be instantiated in a core object relation, but rather as an oblique of one or another sort, in a core (usually direct object) instantiation. There must be overt marking of the construction in the verbal complex, although the marking may be simply homophonous, or nearly so, with the element that would have served as the oblique marker. The construction should also be highly productive across a significant portion of the verbal lexicon (all verbs, all transitive verbs, etc.).

The properties of the applicative constructions may vary from one language to another. The propositions for the terminology to analyze the applicative constructions will be discussed in the section 3.

The paper is structured as follows: Before starting the morphosyntactic analysis, a brief information on the Northwest Caucasian languages and on the Circassian language will be given in the first part. In the second part, the morphosyntactic properties of the Abzakh dialect are reminded. The third part deals with the morphosyntactic properties of the applicative constructions in Abzakh. The use of applicative markers in reciprocal & reflexive constructions and in subordinate clauses are briefly discussed in the fourth part. In this paper, only the morphosyntactic properties of the applicative constructions in Abzakh is discussed, the sociolinguistic aspects including dominant language influence on the language are disregarded.

Northwest Caucasian languages

Abzakh is a dialect of the West Circassian branch of the Circassian language which belongs to the Northwest Caucasian language family (NWC). The table below shows the languages of this family and the dialects of the Circassian language. The schema below is based on the analysis of Catherine Paris' classification.

- Circassian
  - East Circassian
    - Kabardian
    - Besleney
  - West Circassian
    - Abzakh
    - Shapsugh
    - Temirgoy
    - Bzhedugh
- Abkhaz-Abaza
  - Abkhaz
  - Abaza
- Ubykh

Table 1: Table of the Northwest Caucasian languages (based on Paris, Système phonologique et phénomènes phonétiques dans le parler besney de Zennun Köyü, Tcherkesse oriental, 25-26).

For the terminology adopted here, the *Circassian language* refers both to *Adyghe* and *Kabardian*, which are referred in this paper as *West Circassian* and *East Circassian* respectively. The terms *Adyghe* and *Kabardian* are used in the Russian linguistic terminology, following the historical developments in the Caucasus. After the October Revolution in 1917, in coordination with the linguistic policies of The Soviet Russia, the Baksan sub-dialect of the Kabardian dialect was accepted as the official language (Paris, 26-27), which is now accepted as standard East Circassian spoken in the Republic of Kabardino-Balkaria in the Russian Federation. For the Standard West Circassian, which is the standard language of the Republic of Adyghea now, the Temirgoy dialect was chosen as the literary language in 1918 (Paris, 27). Therefore, the West Circassian and the East Circassian are the

standardized forms of the Temirgoy and Kabardian dialects respectively. Yet in this paper, only the data on the Abzakh dialect collected in Yeleme village in Antalya is discussed, ignoring the standardized dialects spoken in the Caucasus.¹

Since the exile in 1864, the sociolinguistic panorama of the Circassian language has changed considerably. The standard West Circassian is based on the Temirgoy dialect and spoken in the Republic of Adygea in the Caucasus in Russian Federation. Bzhedugh and Shapsugh dialects are spoken both in the Caucasus and in the diaspora spread over the different countries in the Middle East. However, the Abzakh dialect is mainly spoken by the diaspora, only a limited number of speakers can be found in the Hakurinehabl village in Caucasus. Therefore, the dialect analyzed in this paper can be defined as a diasporic dialect. The map below illustrates the location of the Yeleme village in Turkey:

Map 1: Location of the Yeleme village

---

¹ The data comes from the corpus collected during the fieldworks conducted in Yeleme in 2018, 2019, 2021 and 2022. I would like to express my gratitude to ED 612-Sciences du langage - l'Université Sorbonne Nouvelle and to LACITO-CNRS for the financial support. Thank you to all my consultants as well. All the shortcomings are mine.

According to UNESCO, Circassian language is considered to be a vulnerable language but not an endangered language: « *Despite the turbulent history, the endangerment status of the extant Abkhaz-Adyge [Abkhaz-Circassian] languages is no worse than vulnerable.* ») (Moseley, 41) However, the transmission of the language to the younger generations is worrisome because of the linguistic policies of the countries in which the language is spoken. And yet, the situation in diaspora is worse than in the Caucasus. For the Abzakh dialect spoken in Yeleme, it can be said that only up to 150 speakers can be found and the transmission of the language to the younger generations has stopped, which reflects the situation of the most of the Circassian villages in the diaspora. Specifically speaking for the Yeleme, the fact that the villagers dwell in the city center of Antalya for the economic and educational reasons – and thus going to the village only for the summer period – and that the arising majority of the newly arrived dwellers in Yeleme – mostly Turkish dwellers and to some extent Circassians speaking the other dialects – makes the transmission of the Abzakh dialect to the younger generations harder. Therefore, considering the current linguistic situation, the analysis of the grammar not only of the Abzakh dialect spoken in Yeleme but that of the other dialects of Circassian as well can be considered to be an important task.

1. General morphosyntactic properties of the Abzakh dialect

West Caucasian languages are known for having a highly complex verbal system. This complexity is due to many affixes added to the verbal stem. The table 2 visualizes the affixes that can be added to the verb in Abzakh.

morpheme	position
Absolute argument	-8
Cislocative marker	-7
Applicative argument	-6
Applicative marker	-5
Oblique argument _{IO}	-4
Oblique argument _{AGT}	-3
Dynamic marker	-2
Causative	-1
Root	0
Directional morphemes	1
Mood	2
Aspect	3
3PL.ABS	4
Negation marker	5
Interrogation marker	6

Table 2: Structure of the finite verb form in Abzakh. (based on Konuk 208).

As presented in the table 2, the verb can not only have prefixes such as cislocative marker, applicative markers and (a) causative marker(s) but also affixes such as TAM (tense, aspect and mood) markers as well as the negation and the interrogation markers. As the applicative and the causative markers add one or more arguments on the verb, Abzakh is a transitivity language, which is attested by Arkadiev & Letuchiy (496) for the standard West Circassian (Adyghe) as well: « (...) Adyghe is a “transitivity” language, i.e. it has a lot of morphosyntactic devices which allow to add an argument to the valency structure of the verb, such as causative and a variety of applicatives. »

In Abzakh, like in other Circassian dialects, the core arguments are indexed in the verb. Before analyzing these transitivity affixes, all these core arguments indexed in the verb should be presented. The table 3 summarizes the syntactic roles of these arguments.

Absolutif	U term of the monovalent verbs
	P term of the bivalent transitive verbs
	A term of the bivalent intransitive verbs
	P term of the trivalent verbs
Oblique	A term of the bivalent transitive verbs
	R term of the bivalent intransitive verbs
	A term of the trivalent verbs
	R term of the trivalent verbs

Table 3: Case markers and syntactic roles of the arguments indexed in the verb²

The use of an applicative marker requires the indexation of the applicative argument as well; thus, following the terminology of Catherine Paris in *Traits communs de la syntaxe des langues du Caucase du Nord-ouest (Tcherkesse, abkhaz, oubykh)* (6), the applicative marker and the person marker can be considered as a preverbal bloc (*bloc préverbal* according to Paris and *applicative complex* according to Lander (3518)) and their place depends on the valency of the verb. Thus, briefly presenting the valency of the verbs in Abzakh would facilitate the reading of the present paper.

In Abzakh, verbs can be analyzed in three classes in terms of valency: Monovalent verbs, bivalent verbs and trivalent verbs. However, bivalent verbs are analyzed in two sub-categories according to their transitivity: Bivalent transitive verbs and bivalent intransitive verbs. For an analysis based on the term “transitivity”, Denis Cresseils’ definition is followed:

« – in transitive predication, the core arguments are A (the argument encoded like the agent of core transitive verbs) and P (the argument encoded like the patient of core transitive verbs);

– in intransitive predications, the core argument is the argument whose coding coincides with that of the unique argument of (a major class of) monovalent verbs. » (Cresseils, 28)

² Terminology adopted from Hélène Gérardin (39) : U term: unique argument, A term: agentive argument, P term: patientive argument, R term: recipient argument. S term is not used since it might be confused with the term ‘subject’, the definition of which might vary from one language to another.

Examples in Abzakh justifies the use of these terms. Monovalent verbs have one argument marked by absolutive and, apart from 3rd person singular, this unique argument (U term) is obligatorily indexed in the verb. Examples 1(a) and 1(b) illustrate the phenomenon:

Ex (1a):

univərsətəjt-əm   sə-kʷe-ɸ
university-OBL   1SG.ABS.U-go- PERF

«I went to the university.» (Or: “I studied at the university. / I have a bachelors degree.)

Ex (1b):

univərsətəjt-əm   kʷe-ɸɜ
university-OBL   go-PERF

«S/he went to the university.» (Or : “S/he studied at he university. / S/he has a bachelors degree.)

Turning to the bivalent verbs, as stated above, they are divided into two groups according to the definition of the term “transitivity”. The bivalent transitive verbs are action verbs and the bivalent intransitive verbs are *verbes de visée*, which are defined by Gilbert Lazard (1994, 150-151) as «*des actions orientées en direction d'un objet sans nécessairement l'atteindre et l'affecter*»³. It is exactly how Catherine Paris (1991, 63) defines these verbs: «*un procès orienté dans la direction de quelque chose sans envisager un aboutissement*».⁴ Therefore, on the one hand, we have the class of bivalent transitive verbs which have an agentive argument (A term) marked by the oblique case and a patientive argument (P term) marked by the absolutive case; on the other hand, we have the class of bivalent intransitive verbs which have an agentive

---

³ «Actions oriented in the direction of an object without arriving at an endpoint and affecting it.»

⁴ «A process oriented in the direction of something without aiming at realizing it.»

argument (A term) marked by the absolutive case, just like the U term of the monovalent verbs, but a recipient argument (R term) marked by the oblique case:

Syntactic level		absolutive argument + oblique argument + verb
Semantic level	Bivalent transitive verbs	Patient _(ABS) + Agent _(OBL) + verb
	Bivalent intransitive verbs	Agent _(ABS) + Recipient _(OBL) + verb

Table 4: The places of the arguments in the verb according to the semantic and syntactic levels

In example (2), we have a bivalent transitive verb ‘eat’ and in the example (3), we have a bivalent intransitive verb ‘read’.

Ex (2):

ʃəpsə pʼestə-r   t-ʃxə-ʃt
 shipsi.pʼaste-ABS/DEF   1PL.OBL.A-eat-CERT

«We are going to eat shipsi-pʼaste.»

Ex (3):

mə   txət-əm   t-j3-d̄33-ʃt
 DEM_{PROX}   book-OBL   1PL.ABS.A-3SG.OBL.R-read-CERT

«We are going to read/study this book.»

In trivalent verbs, like “say” in the example below, the agentif argument and the recipient argument are marked by the oblique case and the patientive argument is marked by the absolutive case. The order of the indexation of the arguments is : P term – R term – A term – verb.

Ex (4):

jətʔenɜ   nɜmɜʔ   zɜgʷɜrɜ   dɜhe   q-wɜ-s-ʔʷɜtɜ-n
 then   another   thing   more   CIS-2SG.OBL.R-1SG.OBL.A-tell-PROB

«And then, I will tell you one more thing.»

It is a characteristic of the Abzakh that, if the absolutive argument is a 3rd person singular, it is not marked on the verb, which is highly common across the languages of the world. In order to facilitate the reading, zero marker $\emptyset$ is not used in the examples. Nevertheless, if we have a 3rd person plural as the absolutive argument, it can optionally be marked on the verb by the plural marker -xɜ.

In applicative constructions, as the applicative argument is an oblique argument, from syntactic point of view, the place of the applicative bloc in the verb is after the absolutive argument. The table (5) visualizes its place according to the valency of the verb:

Monovalent verbs	U Term + Applicative bloc + Verb
Bivalent transitive verbs and trivalent verbs	P Term + Applicative bloc + A Term + Verb
Bivalent intransitive verbs	A Term + Applicative bloc + P Term + Verb

Table 5: Place of the applicative bloc in the verb

After having pointed out the primary properties of the verbal system of Abzakh, we can briefly recall the main characteristics of the applicative constructions and analyze their characteristics in Abzakh.

Properties of the Applicative Constructions in Abzakh

According to the definition given by Peterson above, in order to qualify a construction as an “applicative construction”, there must be a marker on the verb and this marker must promote an oblique argument to the core argument position. Apart from this property, this construction should be productive in the given language.

For the Abzakh, compare the following examples:

Ex (5a):

psəheləʒʷʒ   s-ʒ-ʃʔə
 ravioli   1SG.OBL.A-DYN_{PRES}-make

«I make (some) raviolis.»

In example (5a), the verb is a bivalent transitive verb who has an oblique agent and an absolutive patient. However, it is possible to add an adjunct which is marked by a postposition, *pejʒ* “for”:

Ex (5b) :

wʒ-j   pejʒ   psəheləʒʷʒ   s-ʒ-ʃʔə
 2SG-OBL   for   ravioli   1SG.OBL.A-DYN_{PRES}-make

«I make (some) raviolis for you.»

In example (5b), the adjunct marked by the postposition is not indexed in the verb. However, as shown in the example (5c), the use of the benefactive applicative marker *fʒ*- indexes an argument in the verb, *p*- “2SG.OBL”:

Ex (5c) :

(wʒ)   psəheləʒʷʒ   p-fʒ-s-ʒ-ʃʔə
 2SG   ravioli   2SG.OBL.APPL-BEN-1SG.OBL.A-DYN_{PRES}-make

«I make you (some) raviolis.»

Thus, having a special marker affixed to the verb and an adjunct promoted to the core argument status, Abzakh has clearly an applicative construction. However, its properties might be slightly different from that of the canonical applicative constructions (the constructions that promotes an adjunct to the direct object position) attested in a number of languages in the world in that the adjunct is not promoted to the direct object position.

Abzakh has a great number of affixes that mark the comitative, benefactive, malefactive, instrument and location. These markers are called as *préverbes* by Catherine Paris and Niaz Batouka:

Les préverbes sont des éléments pré-radicaux qui précisent certaines modalités de l'action. Un préverbe apparaît en fonction d'une situation donnée dont on donne la description précise lors de l'acte de communication. Il stipule le cadre spatial de l'action, le pour et le contre, la direction, l'accompagnement ... etc., il correspond en d'autres termes à ce que l'on peut appeler des indications situationnelles (Batouka, 69).⁵

Catherine Paris states that these affixes index their arguments in the verb and that they create a bloc:

Toujours en tcherkesse (mais vraisemblablement dans les deux autres langues aussi [l'abkhaz et l'oubykh]), tout préverbe apporte avec lui son 'actant' obligatoire, celui-ci le précède immédiatement et forme avec lui un bloc stable (...) (Paris, 6)⁶

The more recent works on West and East Circassian define these prefixes/preverbs as applicative markers:

The valency of Circassian verbs may be increased by applicative and other derivational formations, reflected in personal prefixes in the verb (Kumakhov and Vamling (56).

All NWC [Northwest Caucasian] languages have a productive causative as well as a considerable number of applicatives comprizing many specialized locative preverbs (Arkadiev et Lander, 409).

---

⁵ "Preverbs are pre-radical elements that specify certain modalities of action. A preverb appears according to a given situation whose precise description is given during the act of communication. It stipulates the spatial framework of the action, the pros and cons, the direction, the accompaniment ... etc., it corresponds in other words to what can be called situational indications."

⁶ "Still in Circassian (but probably in the other two languages as well [Abkhaz and Ubykh]), every preverb brings with it its obligatory 'actant', which immediately precedes it and forms with it a stable block (...)"

The more recent works also propose that the applicative marker creates a bloc together with the person marker that it indexes in the verb:

Applicative markers usually appear together with indirect object prefixes indexing the participant they introduce within so-called *applicative complexes*. The canonical applicative complex, then, consists of an indexing prefix immediately preceding an applicative prefix (Arkadiev et al., 5).

These prefixes/preverbs or applicative markers that are found in Abzakh spoken in Antalya can be visualized as follows:

Affix	Meaning	Glose
<i>d(3)-</i>	Comitative	COM
<i>f(3)-</i>	Benefactive	BEN
<i>ʃ^w(3)-</i>	Malefactive	MAL
<i>r(3)-</i>	Instrumental	INST
	Many locatives	LOC _{MEANING}

Table 6: *Applicative markers in Abzakh*

To the comitative, benefactive, malefactive and instrumental applicative markers, the locative applicative markers listed in the table (7) can be added:

Morpheme	Meaning
ʃʒ-	«there»
dʒ-	«there (<i>close place</i>)»
xʒ-	«in (a mass)»
jə-	«in»
kʷʒʒʒʒʒʒʒʒ-	«into»
tʒj-	«on»
ʒʒ-	«under»
ʒʷə-	«in front of»
qʷʒ-	«behind»
pʒ-	«in front of (attached)»
bʒ-	«between»
gʷʒ-	«next to»
ʒə-	«behind» (action verbs)

Table 7: Locative applicative markers in Abzakh

The affixes presented in the tables (6) and (7) above promote an adjunct to a core argument position. Peterson argues that in most of the languages of the world, the applicative constructions promote an adjunct to the direct object position (Peterson 39). However, each language has its language specific properties. In standard West Circassian the applicative arguments are indirect objects of the given verb, they are marked by the oblique case. Thus Letuchiy considers the applicative constructions in standard West Circassian as noncanonical applicative constructions (2012, 337) : « *Adyghe does not have a canonical applicative which introduces a new direct object* ». Beck proposes the terms direct and indirect applicative constructions according to the fact that the language promotes an adjunct to the direct object position or not. His terminology is followed by Zúñiga and Kittilä (58) as well:

Direct applicatives are characterized by the introduced participant having direct object status, (...) while the latter's applied objects are nondirect or obliques.

When we analyze the examples in Abzakh, one can clearly observe that the applicative argument is not a direct object of the verb.

Ex (6) :

(w3)	mə	ʔel3-m	wə-d-j3-d̄ʒ3-ft
2SG	DEM _{PROX}	child-OBL	2SG.ABS.A-COM-3SG.OBL.P-read-CERT

«You will read (that) with this guy.»

In the example above, we have a bivalent intransitive verb *j3d̄ʒ3n* “read” whose A term is marked by the absolutive case and R term (recipient) is marked by the oblique case. But as the personal pronouns are not marked by a case affix, the 2nd person singular is not marked by the absolutive marker in the example (6). However, it can be clearly seen that the applicative argument *mə ʔel3-m* “this guy” is marked by the oblique case. Thus, the comitative argument is marked in the same way that an indirect object would be marked. Thus, Abzakh has nondirect applicatives.

However, these *non-canonical applicative constructions* are not limited to the transitive verbs, as seen in the example (6) above. An applicative marker can mark a monovalent verb, a bivalent verb as well as a trivalent verb. Thus, these markers are highly productive in Abzakh. But another feature that requires our attention is that, especially with monovalent verbs, their use may be interpreted in a figurative meaning.

Ex (7a) :

†ʔə-r	p-f3-†ʔe-Ɂ
man-ABS/DEF	2SG.OBL.APPL-BEN-die-PERF

Litt: The man died to/for you.

«The man is crazy in love with you.»

Ex (7b):

w3	mə	ʔel3-m	wə-d3-kʔw3-ft
2SG	DEM _{PROX}	guy-OBL	2SG.ABS.U-COM-go-CERT

«You will go with this guy. / You will marry this guy.»

With trivalent verbs, the benefactive applicative can be used in order to stress the dative argument, without any attempt to add a new one. Therefore, both of the examples below are grammatically correct and have the same meaning even though their different interpretations are possible according to an analysis on pragmatical level.

Ex (8a) (example (4) above is retaken):

jətʰenɜ nɜmɜʔ zəgʷɜrɜ dehe q-wɜ-s-ʔʷɜtɜ-n
 then another thing more CIS-2SG.OBL.R-1SG.OBL.A-tell-PROB

«And then, I will tell you one more thing.»

Ex (8b) :

jətʰenɜ nemɜʔ zəgʷɜrɜ dehe qə-p-fɜ-s-ʔʷɜtɜ-n
 then another thing more CIS-2SG.OBL.APPL-BEN-1SG.OBL.A-tell-PROB

«And then, I will tell you one more thing.»

Apart from the example (8b), the examples (9) and (10) below demonstrate that the semantic scope of the benefactive marker can be extended to the dative use of it as well.

Ex (9):

mə-j	wə-z-fɜ-kʰw-ɛɣ-ɜr	sɜ	zɜxɜ-s-hə-ɣ
DEM _{PROX} -	2SG.ABS.U-oneself-BEN-go-	1SG	<hear>-1SG.OBL.A-
OBL	PERF-ABS		<hear>-PERF

«I heard that you came here.»

Ex (10):

heʔɜ-w	qə-t-fɜ-kʰw-ɛɣ-ɜx	dyzdʒɜ-m	q-jə-tʃʰə-x-əj
guest-	CIS-1.PL.OBL.APPL-BEN-	Düzce-	CIS-LOC _{IN} -go_out-
ADV	come-PERF-3.PL.ABS.U	OBL	3.PL.ABS.U-CONV

«They came us as guest.»

Apart from the dative use of the benefactive marker, it might also express “potential”.

Ex (11a) :

sə-fɜ-txɜ-ft

1SG.ABS.U-BEN-write-CERT

«I will write him/her.»

Ex (11b) :

sə-fɜ-txə-ft

1SG.OBL.A-BEN-write-CERT

«I will be able to write.»

This use of the benefactive marker is only possible with the bivalent transitive verbs. The ə/ɜ alternation on the root final vowel shows us that in example (11a) the verb is intransitive while in (11b) it is transitive. This phenomenon attested also in the standard West Circassian is explained by Lander as non-canonical marking of the agent with the transitive constructions, a valid explanation for the Abzakh as well:

Further, with transitive stems certain applicative markers are regularly used for the non-canonical marking of agents; the cases in point include the “potential” construction, where the prefix corresponding to the potential (transitive) agent appears within a benefactive complex (...) (Lander, 3520).

To continue with the morphosyntactic properties of the applicative constructions, let me remind you that in Abzakh, even though the 3rd person singular absolutive argument is not indexed in the verb, the 3rd person singular oblique argument – be it a P term or an A term – is obligatorily indexed. However, in applicative constructions, 3rd person singular oblique applicative argument is not indexed in the verb.

Ex (12a):

mə qɜlɜm-əm sə-r-ɜ-txɜ

DEM_{PROX} pen-OBL 1SG.ABS.U-INST-DYN_{PRES}-write

«I write/am writing with this pen.»

But if we commute the 3rd person singular by the 3rd person plural, we observe that it is clearly indexed, always in the oblique form:

Ex (12b) :

txəʈ-ər	mə	qəlɜm-xɜ	s-ɐ-r-ɜ-txə
book-ABS/DEF	DEM _{PROX}	pen-PL	1SG.ABS.A-3PL.OBL.APPL-INST-DYN _{PRES} -write

«I write/am writing the book with these pens.»

According to the work of Arkadiev and Lander, non-indexation of the 3rd person (oblique) applicative argument is the phenomenon attested in the standard West Circassian as well. The second line of the example (13) is the transcription in IPA.

Ex (13): (Arkadiev et Lander)

ɸ ^w eg ^w ə-m	sə-tje-ha-ʒ'ə-ɸ
ɸ ^w ɜg ^w ə-m	sə-tʃ-he-ʒ'ə-ɸ
road-OBL	1SG.ABS-LOC:on-enter-RE-PST

«I entered (lit. on the surface of) the road.»

The explication for zero marking of this 3rd person oblique is a complex issue and might be found if a diachronic or comparative study among the sister languages is conducted as future research. An alternative analysis of the indirect object involving a “dative” applicative and a zero 3.SG.OBL *jɜ*- object marker is proposed by Lander (3518): “*The dative complex includes the dative marker (j)e- (which under certain conditions appears as r-) and involves an indirect object whose semantic role can be determined on the basis of the semantics of the stem and need not be specified (...)*”. According to this proposition, the morpheme *jɜ* - is a dative applicative marker and the 3.SG.OBL is always zero marked. But in this paper, the morpheme *jɜ*- is considered to be 3SG.OBL form indexed in the verb according to its valency and not a dative applicative marker.

In Abzakh, verbs are classified primarily as dynamic verbs and static verbs. The use of applicative markers with dynamic verbs are

not obligatory in Abzakh. However, the static verbs like (to be in sitting position, to be in lying position, to be in standing position etc.) require the use of an applicative marker. This phenomenon is also attested in the standard West Circassian:

(...) applicative complexes are normally non-obligatory, although there are some *applicative tantum* predicates involving “bound” roots (e.g., in Circassian posture roots ‘sit’, ‘stand’, ‘lie’, as well as ‘be’, roots expressing directed motion such as ‘go in’ and ‘go out’ and some others) which cannot be used without locative preverbs introducing the landmark argument (...) (Arkadiev et al., 8).

In the example (14), the static verb “to be in sitting position” is obligatorily marked by the locative applicative *ʃə-*:

Ex (14):

wənɜ-m   sə-ʃə-s
 maison-OBL   1SG.ABS.U-LOC_{THERE}-sit

Litt: I am in a sitting position there at home.
 «I am at home.»

The locative applicative markers in Circassian are lesser studied compared to the benefactive, malefactive, instrumental and comitative markers. Because of the non-indexation of the 3rd person oblique applicative argument, one can easily think that they behave more likely as the way the cislocative marker *qV-* behaves. However, a close analysis with a 3rd person plural show that these markers are among the applicative markers just like the benefactive, malefactive, comitative and instrumental markers are.

Ex (15):

tsʔəf-xɜ-r	dʒə	qelɜ	jən-xɜ-mɜ	je-dɜ-s-əx
people-PL-	now	city	big-PL-	3PL.OBL.APPL-LOC _{THERE(CLOSE)} -sit-
ABS			OBL.PL	3PL.ABS.U

«Now, people live in big cities.»

In the example above, the 3rd person plural (3PL.OBL.APP) that refers to the locative argument (big cities) is overtly indexed in the verb as 3PL.OBL.APPL *je-*.

The locative applicatives have more specified meanings (see Konuk, 321-36 for more detailed semantic description of the locative applicatives). But the localization can be marked both on the noun phrase by the instrumental case marker and on the verb by the locative applicative marker *də-*:

Ex (16) :

t ^w ərəkəjə-m	də-s-əx	d ^w əd ^h d ^h zə	ʃənəq ^w ə-m-tʃ ^h ə
Turkey-OBL	LOC _{THERE(CLOSE)} -sit-	Düzce	region-OBL-INST
	3.PL.ABS.U		

Litt : In Turkey they sit there, (near)by the Düzce region.
 «They live in Turkey, nearby the Düzce region.»

Another particularity of the locative applicatives is that they can be used as derivational markers as well:

Ex (17):

d ^h zə	fədzə	təxət-xə-r	qə-ʔə-d-ɛz-tʃ ^h ə-ɛ	tə
DEM	like	book-PL- ABS/DEF	CIS-LOC _{UNDER} -1PL.OBL.C _{EUR} -CAUS- go_out-ACMP	1.PL

Litt : We made the books gone out under CISLOCATIF like (litt: looking like) that.
 «We published that kind of books.»

It is not uncommon that the locative applicatives behave as derivational markers. This use of the applicatives is attested in Laz (a South Caucasian language) as well: « *A partir d'une même racine, différents verbes peuvent donc être formés à l'aide des préverbes spatiaux (...)*⁷ » (Lacroix, 404)

Furthermore, the complexity of the verbal system of Abzakh can still be rendered more complex: More than one applicative

---

⁷ «From the same root, different verbs can be formed with the help of the spatial preverbs (...).»

marker can be affixed to the verb. But using more than one applicative marker seems to be less productive.

Ex (18):

sə-p-f-e-d3-g^{wə}ʃ'e-ɸ

1SG.ABS.U-2SG.OBL.APPL-BEN-3PL.OBL.APPL-COM-talk-PERF

«I talked to them for you.» / «I talked to them on behalf of you.»

To summarize the morphosyntactic properties of the applicative constructions in Abzakh, first, one can observe that the applicative argument marker precedes the applicative marker and that they create the applicative bloc (or the applicative complex). Second, Abzakh has nondirect applicative constructions in that the applicative argument is an indirect object. From syntactic point of view, adding an applicative argument does not reorganize the syntactic structure of the non-applicative construction.

Applicative markers in reciprocal & reflexive constructions and in subordinate clauses

The applicative markers are highly productive in Abzakh. One should also note that the applicatives can be used in reflexive and reciprocal constructions. In the example (19), we have a reflexive construction as the predicate of the subordinate clause, where the locative applicative *ʃə-* marks the non-finite form of the verb “put”:

Ex (19):

ʃəβən-x3-r	zə-ʃə-mə-ʃx-m3	dəjnə-zə	səmed33	χ ^{wə} ə-ʃt
clothe-PL-	oneself-LOC _{THERE} -NEG-	freeze-	sick	be-
ABS	put-if	CONV		CERT

Litt: The clothes if he does not put on himself (take out), freezing, he will become sick.

«If the does not take his clothes off, freezing, he will become sick.»

(In the context: the clothes are wet.)

The use of the applicative marker is not obligatory in reflexive constructions it is used when the context requires. However, in some reciprocal constructions, the instrumental applicative marker is obligatorily used:

Ex (20):

tə-z3-r-3-†zɪʷə

1PL.ABS.P-oneself-INST-DYN_{PRES}-see

Litt: We see by oneself.

«We see each other.»

Ex (21):

ʃʷə-qə-z3-r-3-p†ə

2PL.ABS.A-CIS-oneself-INST-DYN_{PRES}-look

Litt : You CISLOCATIF by oneself look.

«You look at each other.»

In the reciprocal constructions above, we have a bivalent transitive verb in the example (20) and a bivalent intransitive verb in the example (21). In both examples, it is the instrumental marker *rV-* which indexes the invariable person marker *z3-* and it is the applicative complex that makes the reciprocal interpretation possible. Thus, the use of the applicative complex (the instrumental marker and the invariable person marker) is obligatory in the reciprocal constructions of the bivalent verbs.

In Abzakh, the verbo-nominal opposition is weak. Thus, applicative markers are also attested in non-finite forms, which are the predicates of the relative clauses and the factive complementations (terminology adopted from Letuchiy, 91). In Abzakh, the predicates of the subordinate clauses are non-finite forms of the verbs and the structure of factive complementation clauses resemble to that of the relative clauses. In Abzakh, all the arguments can be relativized, and all the oblique arguments are relativised in the same way: the indexed person marker of the reletivised argument is replaced by the invariable person marker *zV-*. In the example (22), the dative argument (the boy) of the

relative clause is relativised and its coreferencing person marker is replaced by the invariable person marker creating an applicative bloc (or applicative complex) with the benefactive marker.

Ex (22):

[txə†	wə-zə-f-j3-dʒə-ɸ3]	ʔel3-r
book	2SG.ABS.A-oneself-BEN-3SG.OBL.R-read-PERF	boy-ABS/DEF
zə	mef3	gʷ3r3-m
one	day	any-OBL
j3j3j3ər3w	j3-dʒ3-ft	
himself	3SG.OBL.R-read-CERT	

«One day, the boy to whom you are reading a book will read by himself.»

In factive complementations, the applicative blocs *z3r3-* in the example (23) and *zəf3-* in the example (24) are glossed as “that” and “why” respectively. However, these applicative complexes are a the combination of the invariable personal marker *zV-* and the instrumental marker *r3-* or the benefactive marker *f3-*.

Ex (23) :

[e-r	z3r3-səmədʒ3-r]	s-3-fʔ3
DEM _{DISTAL} -ABS	que-sick-ABS	1SG.OBL.A-DYN _{PRES} -know

« I know that s/he is sick. »

Ex (24):

[səmədʒ3	sə-zəf3-χʷə-ɸ3-r]	s-3-fʔ3
ill	1SG.ABS.U-why-become-PERF-ABS	1SG.OBL.A-DYN _{PRES} -know

« I know why I became ill. »

Thus, the use of the applicative markers in reciprocal and reflexive constructions as well as in subordinate clauses proves that they are highly productive in Abzakh.

Conclusion

The analysis on the applicative constructions in the Abzakh dialect spoken in the Yeleme village in Antalya shows that it has seventeen applicative markers, thirteen of which are locative applicatives. From morphological point of view, the person markers precede the applicative marker and they create the applicative bloc. However, one should bear in mind that the 3rd person singular is not indexed in the verb. From syntactic point of view, as pointed out for the standard West Circassian, the applicative constructions in Abzakh are non-direct applicative constructions in that they do not promote an adjunct argument to a direct object position but to an indirect object position. Also, the applicative markers are highly productive in Abzakh, i.e. in reciprocal & reflexive constructions, in relativisation and in factive complementation. From semantic point of view, the benefactive applicative marker might have the “potential” interpretation only with the transitive bivalent verbs and some of the locative applicatives might function as derivational affixes. To sum up, if compared to the applicative constructions in standard West Circassian, Abzakh spoken in the Yeleme village stays conservative in terms of morphosyntactic and semantic properties.

List of abbreviations:

- 1SG.ABS.A: 1st person singular absolutive, agentive argument
- 1SG.OBL.A: 1st person singular oblique, agentive argument
- 1SG.ABS.U: 1st person singular absolutive, unique argument
- 1PL.ABS.A : 1st plural absolutive, agentive argument
- 1PL.OBL.A : 1st plural oblique agentive argument
- 2SG.ABS.A : 2nd person absolutive, agentive argument
- 2SG.ABS.U : 2nd person absolutive, unique argument
- 2SG.OBL.APPL: 2nd person singular oblique, applicative argument
- 2SG.OBL.R : 2nd person singular oblique, recipient argument
- 3SG.OBL.P : 3rd person singular oblique, patientive argument
- 3PL.ABS.U : 3rd person plural absolutive, unique argument
- 3PL.OBL.APPL : 3rd person plural oblique applicative argument
- ABS: Absolutive
- BEN : Benefactive
- CERT : Certainty mood

COM: Comitative
CONV: Converb
CIS: Cislocative
DEM_{PROX}: Proximal demonstrative
DYN_{PRES}: Dyntamique present
INST: Instrumental applicative
LOC_{THERE(CLOSE)}: Locative applicative marker_{there(close)}
OBL : Oblique
OBL.PL : Plural oblique
PERF: Perfective aspect
PL: Plural
PROB : Probability mood

Citations

Arkadiev, Peter, et al. « Applicative constructions in the Northwest Caucasian languages ». *Applicative Constructions. A Comparative Handbook*, ed. Denis Creissels et Fernando Zúñiga.

Arkadiev, Peter, et Yury Lander. « The Northwest Caucasian languages ». *The Oxford handbook of the languages of the Caucasus*, 2020, p. 369-446.

Arkadiev, Peter, et Alexander Letuchiy. « Prefixes and Suffixes in the Adyghe Polysynthetic Wordform : Types of Interaction ». *Languages and Cultures in the Caucasus*, 2011.

Beck, David. « A taxonomy and typology of Lushootseed valency-increasing suffixes ». *International Journal of American Linguistics*, vol. 75, n° 4, 2009, p. 533-69.

Creissels, Denis. «Transitivity, Valence and Voice. European summer school in linguistic typology. Porquerolles». *Unpublished manuscript. Obtenido de https://typoling2016.sciencesconf.org/conference/typoling2016/pages/ESSLT_20_16_Creissels_Syllabus.pdf*, 2016.

Gérardin, Hélène. «Valence et classification typologique des verbes en géorgien ». *Tous les chemins mènent à Paris. Studies inspired by Agnes Korn*, édité par Murad Suleymanov et Dorian Pastor, DR. Ludwig Reichert Verlag, 2022.

Konuk, Mezane. *Description grammaticale de l'abzakh - tcherkesse occidentale*. Université Sorbonne Nouvelle-Paris 3, 2022.

Kumakhov, Mukhadin, et Karina Vamling. *Circassian Clause Structure*. Malmö University, vol. 1, 2009.

Lacroix, René. *Description du dialecte laze d'Arhavi (caucasique du sud, Turquie)*. *Grammaire et textes*. Université Lumière Lyon 2, 2009, http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2009/lacroix_r.

Lander, Yury. « Word formation in Adyghe ». *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*, vol. 5, 2016, p. 3508-26.

Lazard, Gilbert. *L'actance*. Presses Universitaires de France, PUF, 1994.

Letuchiy, A. B. « Agreement with complement clauses in Adyghe ». *Rhema. Pema*, n° 4, 2016, p. 83-104.

Letuchiy, Alexander. « Ergativity in the Adyghe system of valency changing derivations ». *Ergativity, Valency and Voice*, édité par Gilles Authier et Katharina Haude, DE GRUYTER, 2012. DOI.org (Crossref), <https://doi.org/10.1515/9783110227734.323>.

Moseley, Christopher. *Atlas of the World's Languages in Danger*. Unesco, 2010, <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php>.

Paris, Catherine. *L'abzakh (dialecte du tcherkesse occidental), parler de Berike, Syrie*. 1991, p. 27-66.

---. *Système phonologique et phénomènes phonétiques dans le parler besney de Zennun Köyü, Tcherkesse oriental*. C. Klincksieck, 1974.

---. *Traits communs de la syntaxe des langues du Caucase du Nord-ouest (Tcherkesse, abkhaz, oubykh)*. date inconnue. Bibliothèque Interuniversitaire de la Sorbonne, Salle de réserve.

Peterson, David A. *Applicative constructions*. Oxford University Press, 2007.

Zúñiga, Fernando, et Seppo Kittilä. *Grammatical voice*. Cambridge University Press, 2019.

Генезис эгалитарных обществ («соприсяжных братств», «псухо») в Западной Черкесии в XVIII — первой трети XIX в.: факторы развития, вопросы типологии

Хотко С.Х.*

Аннотация

На протяжении второй половины XVIII в. и первой трети XIX в. в ряде западных областей Черкесии был осуществлен переход от многовековой традиции иерархического управления к обществу полисного типа. Процесс ускоренной эмансипации, организованный представителями верхнего слоя тфокотлей (лично независимых крестьян), позволил стать полноправными членами самоуправляющихся обществ (политий) массе зависимых крестьян и переселенцам из других черкесских территорий, на которых сохранялась власть князей.

Базовым фактором развития социальных процессов, направленных на эмансипацию зависимых групп населения, признается укромность ландшафта. Наиболее известные примеры связаны с горными территориями. Кардинальная социально-политическая трансформация у черкесов произошла под влиянием ряда фундаментальных факторов: 1) демографический рост горских обществ, обеспеченный естественным приростом на основе прогресса в сельском хозяйстве, отсутствием разорительных вторжений и катастрофических эпидемий на протяжении XVII–XVIII вв., переселением крестьянских семейств из равнинных княжеств; 2) широким распространением огнестрельного

---

* Самир Хамидович Хотко, доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела этнологии Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева, 385000, Россия, Республика Адыгея, Майкоп, ул. Краснооктябрьская, 13. Тел.: (8772) 52-16-23, e-mail: inalast@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5097-5864.

Samir Hamidovich Khotko, Doctor of History Sciences, Leading Researcher, Ethnology Department, Adygean Republican Institute of Humanitarian Researches named after T.M. Kerashev, 385000, Republic of Adygea, Maykop, Krasnooktyabrskaya St., 13. E-mail: inalast@mail.ru

(Received/Дата отправления: 07.12.2022; Accepted/Дата принятия: 05.01.2023)

оружия, начиная со второй трети XVII в.; 3) распространением в этих условиях исламской эгалитаристской идеологии. Преобразования и новые правила общественной жизни и морали носили у черкесов преимущественно неконфликтный, консенсусный характер.

Отличие черкесских горизонтально структурированных обществ от классического полиса состояло в том, что здесь была внедрена раздвоенная лояльность: не только своей территориально организованной общине («псухо»¹), но и квази-родственному объединению — так называемому «соприсяжному братству». Члены такого братства, базовый уровень которого действительно был связан с разросшимися семьями, объединялись на основе принесения клятвы, считали себя родственной группой. Она предоставляла защиту (военную и юридическую) не только крестьянам, но и присоединившимся дворянским фамилиям. Представители дворянских родов отныне действовали на равных со старшинами тфокотлей. Таким образом, Натхокуадж, Шапсугия и Абадзехия состояли из полисоподобных территорий-псухо, которые управлялись народными собраниями и избираемыми судьями, и сами делегировали депутатов на «племенные» собрания. Параллельная структура была основана на экстерриториальной связи и взаимной лояльности «соприсяжных братств». Эти пересекающиеся и наслаивающиеся друг на друга сети доверия создали исключительно дисциплинированное, сознательное и безопасное общество, стремительно изживавшее такие укорененные негативные явления, как разбой, кровная месть, преступления против личности, работорговля.

Ключевые слова: политогенез, соприсяжное братство, псухо, клятва, демократия, полития, полис, коммуна, компания, среднее сословие.

---

¹ В пределах СЗК население группировалось по водораздельным хребтам и вдоль течений рек. В этой связи, закономерно, что определение *общество* в значении социально тесно взаимодействующих населенных пунктов, в адыгском синонимично лексеме *псухо* (псыхьо, «речная долина») (Гарданов 285–286).

The Genesis of Egalitarian Societies (“Sworn Brotherhood”, “Psukho”) in Western Circassia in the 18th — First Third of the 19th Centuries: Development Factors, Issues of Typology

Abstract

During the second half of the 18th century and the first third of the 19th century in a number of western regions of Circassia, a transition was made from the centuries-old tradition of hierarchical administration to a polis-type society. The process of accelerated emancipation, organized by representatives of the upper layer of tfokotls (personally independent peasants), allowed a mass of dependent peasants and migrants from other Circassian territories, where the power of princes remained, to become full members of self-governing societies (polities).

The seclusion of the landscape is recognized as the basic factor in the development of social processes aimed at the emancipation of dependent groups. The most famous examples are associated with mountainous areas. A cardinal socio-political transformation among the Circassians occurred under the influence of a number of fundamental factors: 1) the demographic growth of mountain societies, ensured by natural growth based on progress in agriculture, the absence of devastating invasions and catastrophic epidemics during the 17th and 18th centuries, the resettlement of peasant families from the plains principalities; 2) the wide distribution of firearms, starting from the second third of the 17th century; 3) the spread of Islamic egalitarian ideology under these conditions. Transformations and new rules of social life and morality among the Circassians were predominantly non-conflict and consensus.

The difference between the Circassian horizontally structured societies from the classical polis was that bifurcated loyalty was introduced here: not only to their territorially organized community (“psukho”), but also to a quasi-related association — the so-called “sworn brotherhood”. Members of such a brotherhood, whose basic level was really connected with extended families, united on the basis of taking an oath, considered themselves a kindred group. These fraternities provided protection (military and legal) not only to peasants, but also to the affiliated noble families. From now on, representatives of noble families acted on an equal footing with the foremen of tfokotls. Thus, Natkhokuaj, Shapsugia and Abadzekhia consisted of polis-like territories, which were governed by popular assemblies and elected judges, and themselves delegated deputies to “tribal” assemblies. The parallel structure was based on the extraterritorial connection and mutual loyalty of “sworn brotherhoods”. These intersecting and overlapping networks of trust have created an exceptionally disciplined,

conscious and safe society, rapidly eradicating such rooted negative phenomena as robbery, blood feuds, crimes against the person, and the slave trade.

Keywords: politogenesis, sworn brotherhood, psukho, oath, democracy, polity, polis, commune, compagna, middle class

Введение

На протяжении средних веков и нового времени Черкесия представляла собой конфедерацию княжеских владений. Типологически черкесское княжество сопоставимо с древнерусским княжеством, в котором управление осуществлялось через дружину. Согласно теориям типологии раннего государства, которые развиты в работах по политической антропологии, адыгское княжество можно определить как сложное (составное) вождество (Крадин) или аналог раннего государства (Гринин).

На протяжении XIII–XVIII вв. традиционная феодальная Черкесия не проявляла заметной потенции к формированию общенациональной политической системы. Напротив, происходил процесс фрагментации княжеств, распадавшихся на уделы. На этом фоне с середины XVII в. в причерноморских горах Черкесии начался трансформационный процесс, направленный на уничтожение института княжеской власти и связанной с ним иерархии, и переход к эгалитарной политической системе.

Общества, стоявшие у истоков самоуправления, занимали глубинные районы Северо-Западного Кавказа, поэтому изменения нарастали незаметно для иностранных наблюдателей. Затем, по мере демографического и территориального роста, к середине XVIII в. эти общества вышли на равнину и стали играть заметную роль во внутренней и внешней политике Черкесии. Одновременно в политической жизни этих обществ усиливались эгалитарные тенденции, которые нашли свое выражение в скачкообразном переходе 1790-х гг. к демократическому правлению.

Власть принадлежала отныне только народному собранию, в котором большинство мест было занято старшинской элитой тфокотлей (свободных крестьян). Судебная власть была распределена между народным собранием, третейскими («присяжными») судами и кадиями. В случае тяжких преступлений

(похищение, вооруженный грабеж, причинение вреда здоровью, убийство) сбор штрафа брало на себя целое общество (сначала родственники, потом все представители соприсяжного братства). Личности с устойчивым криминальным поведением изгонялись родственниками, которые выбирали до определенного порога между проявлением солидарности и собственным разорением. В середине XVIII в. «цена крови» простолюдина более чем в два раза уступала счету за убийство дворянина; затем, после установления демократического режима, она сначала почти сравнялась и впоследствии сравнялась полностью (Люлье, Учреждения..., 12).

Выход из вековой традиции иерархического управления не случайно был осуществлен горцами. «Важной чертой небольших обществ (в том числе горских), — отмечают Н.Н. Крадин и Т.Д. Скрынникова, — является высокая степень политической активности, тогда как у подданных равнинных аграрных государств отмечается более пассивное политическое поведение» (Крадин, Скрынникова, 48).

Схожие процессы имели место в Ингушетии, Чечне и нагорном Дагестане. В кавказоведении получили признание такие определения как «вольные общества» (в отношении Восточного Кавказа) и «демократические племена» (в отношении Северо-Западного Кавказа). Имела место дискуссия, посвященная уровню социально-политического развития и правомерности применения таких дефиниций как племя, феодализм, демократия. В рамках формационного подхода подыскивались объясняющие определения, подчеркивающие пребывание на переходной стадии от первобытно-общинного строя к феодализму: ранний феодализм, военная демократия. Соответственно, получалось, что горские общества указанных территорий веками, а то и тысячелетиями находились в стадии перехода к феодализму. Получалось также, что имел место очевидный регресс: от более высокой стадии формационного развития горцы перешли едва ли не на племенной уровень.

В позднесоветский период наметился поиск новой теоретической парадигмы, которая позволяла создать непротиворечивое описание социально-политического строя «вольных

обществ». М.А. Агларов в монографии 1988 г. (под редакцией В.К. Гарданова, ведущего специалиста по общественному строю адыгов) предложил отойти от поиска формы общественного устройства «вольных обществ» Дагестана в категориях только феодального уклада, когда им «отводится роль первых стадий начальной фазы феодальной формации» (Агларов, 4). На основе историко-сопоставительного подхода, исследователь определил самоуправляемое политическое образование («вольное общество») как полис, присущий не только античной Греции, но и некоторым другим ареалам Циркумпонтийского региона (Агларов, 4). Намеченный М.А. Агларовым подход получил развитие в российской политантропологии (Крадин, 47). В категориальном аппарате политантропологов общества делятся на иерархические (к которым относятся и феодальные модели) и эгалитарные, но и те, и другие имеют равный эволюционный статус. Х.Дж. Классен подчеркивает, что социальная эволюция не имеет заданного направления, но очень часто означает только качественную реорганизацию общества, переход из одного структурного состояния в другое (Классен, 53).

Это и произошло в западных областях Черкесии, которые из иерархического общества трансформировались в неиерархическое (эгалитарное) общество с одной большой стратой «граждан», в своего рода полис. Внутри этой страты были и бывшие знатные, еще не утерявшие окончательно привилегии, и старшинская элита тфокотлей, вся масса тфокотлей и бывшие крепостные. Все они теперь управлялись посредством институтов народного собрания и суда присяжных. «Племенные системы такого типа, — пишет А.В. Коротаев о северокавказских «племенах», возникших на основе распавшихся вождеств, — предполагают прежде всего высочайший уровень развития политической культуры, и существование изоцивилизационной системы политических институтов и традиций арбитражного посредничества, поиска консенсуса и т.д., развитой разветвленной сети межобщинных связей на гигантских территориях, населенных десятками и сотнями тысяч человек, организующей (без применения централизованного насилия) все эти массы населения» (Коротаев, Социальная..., 141).

Д.М. Бондаренко и А.В. Коротаев отмечают, что иерархические и неиерархические общества отличаются друг от друга по способу «интегрирования локальных социумов в единый надлокальный социальный организм». У первых он носит преимущественно насильственный характер, у вторых — ненасильственный, более или менее добровольный. Это и есть в самом общем плане синойкизм. Важно, что «только на этом эволюционном направлении оказывается возможным становление гражданского общества» (Бондаренко, Коротаев, 133).

Очевидно, что полис представлял собой в своих наиболее зрелых формах город-государство, «мельчайшее раннее государство», но надо понимать, что в Греции существовали полисы, «не имевшие собственных городских центров, однако воспринимавшихся и самими гражданами, и другими эллинами как полисы» (Гринин, 44, 78). В архаический период возникло многообразие типов и форм полисной организации: полис мог быть не только городским, но и аграрным, занимающим большую площадь (Андреев, 88–89). Главный признак полиса усматривался эллинами не в торгово-ремесленной деятельности внутри городских стен, а в политической самостоятельности населения (Андреев, 74).

Многие полисы архаической и даже классической Греции оставались без выраженного административного аппарата. Именно с этой группой периферийных полисов вполне сопоставимы кавказские демократические общества. Д.М. Бондаренко определяет их как сложные негосударственные общества, альтернативные раннему государству (Бондаренко, 115). Для определения альтернативных раннему государству форм политической организации предлагаются термины *параполитейность* (государствоподобность) и *параполис* (неиерархическая, полисоподобная структура) (Маслов, Попов, 333–334).

Согласно Л.С. Васильеву, «ранние эллинские полисы были самоуправляемыми городами-государствами» республиканского типа, что в корне отличало их от древневосточных (египетских и шумерских) «протогосударственных урбанистических образований». «По сути своей рождение буквально из ничего столь сложного и принципиально нового социально-

политического, экономического и цивилизационно-культурного феномена, — отмечает Л.С. Васильев, — было чем-то вроде социальной мутации, великой революции, сопоставимой по ее значению для исторического процесса с неолитической» (Васильев, 103). По определению М. Манна, «полис был самоуправляемым территориальным государством города и сельскохозяйственных провинций, в нем каждый мужчина, владевший землей, будь то аристократ или крестьянин, рожденный на его территории, обладал свободой и гражданством» (Манн, 299). Полисная организация опиралась на два принципа: «гражданское равенство собственников земли» и «лояльность территориальному городу, а не семье или клану» (Манн, 299).

Проблема перехода части северокавказских обществ от иерархической социальной организации к неиерархической рассмотрена в работах Г.М. Дерлугьяна, известного российско-американского историка и социолога. Г.М. Дерлугьян выделяет такие факторы как утрата феодальными сословиями монополии на насилие, что было вызвано широким распространением огнестрельного оружия; демографический рост в горной зоне; опора крестьянских союзов на исламскую идеологию всеобщего равенства (Дерлугьян, 41). Согласно Г.М. Дерлугьяну, ключевой признак полисоподобного общества — это складывание политического объединения свободных горцев, каждый из которых обязуется вооружиться за собственный счет и «воевать на равных» (Дерлугьян, 149–150).

Черкесские институты и практики самоуправления рассмотрены в работе П. Мэннинга (Manning). Он уделил особое внимание проблеме восприятия черкесских социальных и политических институтов в больших нарративах Дж. Бэлла и Дж. Лонгворта. Как отмечает Мэннинг, Лонгворт стремился дать максимально точное описание черкесских институтов, но при этом невольно был вынужден обращаться к знакомым ему хорошо социальным категориям английского общества и, в первую очередь, к такому понятию как либерализм. «Это позволило ему увидеть черкесское государственное устройство по существу “точно таким же, как Англия”»: увидеть в черкесах некое подобие английских йоменов, а в черкесских политических

структурах — своего рода имплицитный либерализм» (Manning 595). «Верность Бэлла черкесской терминологии подчеркивала ориентализирующую *инаковость*, в то время как использование Лонгвортом терминологии британского либерализма подчеркивало *оксидентализирующую* (представляющую как западную, *прим. С.Х.*) идентичность черкесских и британских институтов» (Manning, 595).

Представляет также интерес статья У. Хорака, который попытался вписать в мир-системный подход как Черкесию, так и «социальную революцию» в ней. Совершенно гипертрофированное внимание молодой исследователь уделил работам: якобы Черкесия была вписана в мир-систему только в качестве поставщика невольников (Ногак, 50–52). Это крайне спорный подход сам по себе, но и кроме того он вообще не работает в плане прояснения факторов демократического перехода. Полностью отсутствует материал о Черкесии как зернопроизводящей территории, хотя именно это и было основным проявлением ее периферийной роли в зарождающейся европейской мир-экономике на протяжении всего генуэзского периода (1266–1475).

Источники П. Мэннинга и У. Хорака ограничены текстами Бэлла и Лонгворта, тогда как для анализа и самих этих текстов, и проблемы соприсяжных братств крайне важны русские источники: Л.Я. Люлье (жил в Натухае с 1820 по 1828 гг. в качестве комиссионера Рафаэля Скасси, возглавлявшего торгово-дипломатическую миссию в османской Черкесии, знал черкесский язык до такой степени, что его привлекало командование в качестве переводчика; составил первый русско-черкесский словарь); Султан Хан-Гирей (автор «Записок о Черкесии», черкесский-бжедугский аристократ чингизидского происхождения, выдающийся интеллектuala, писатель и, смело можно сказать, ученый-этнограф); Г.В. Новицкий, русский военный аналитик и офицер по специальным поручениям при фельдмаршале И.Ф. Паскевиче; К.Ф. Сталь, автор обстоятельного этнографического описания Черкесии, опиравшийся на информацию черкесского интеллектuala из числа абадзехов Умара Берсея, преподавателя Ставропольской гимназии, имевшего каирское и

парижское образование, поскольку в юности и в молодые годы он являлся мамлюком египетского хедива Мухаммада Али (Сталь); Н.И. Карлгоф, военный аналитик, полковник, служил на Черноморской береговой линии с 1845 по 1854 гг.; и еще ряд работ, имеющих значение первоисточника.

Нет в работах этих авторов ссылок на классическую кавказоведческую монографию В.К. Гарданова, которая является той необходимой базой, без ознакомления с которой попытки дать новое осмысление проблеме черкесской демократической трансформации имеют мало шансов быть успешными. Так, В.К. Гарданов в разделе «Адыгские “братства”» (с. 243–264) отмечает, что они превратились в соответствующих условиях в «боевые органы крестьянской самозащиты и борьбы» (Гарданов, 253).

Данная статья представляет собой попытку анализа процессов в Западной Черкесии (Натхокуадже, Шапсугии, Абадзехии) в XVIII — первой трети XIX в., сделавших возможным переход из иерархического общества в эгалитарное.

Географический фактор формирования эгалитарных обществ

Базовым фактором развития социальных процессов, направленных на эмансипацию зависимых групп населения, признается укромность ландшафта. Р.Ю. Виппер подчеркивал, что архаическая Греция сформировалась под защитой четырех горных хребтов, которые делали очень тяжелой задачу большого разорительного вторжения (Виппер, 21). Южная часть Балканского полуострова, освоенная греками, представляла собой сочетание относительно невысоких хребтов, предоставивших своего рода отсеки для автономного существования общин, и морской преграды между этим ареалом развития полисной среды и сильными военными державами Передней Азии.

«Наиболее благоприятной средой, — отмечает А.В. Коротаяев, — для полного развития «полисных» структур оказывается, видимо, не просто горная страна, а горная страна,

«погруженная» в море, побережье (желательно максимально взрезанное) подобной горной страны» (Коротаев, Горы..., 88–89). В этом отношении, причерноморские земли от Суджук-кале на западе до Шахе на востоке имели достаточно благоприятные условия для появления небольших самоуправляющихся обществ (ранних натухайского и шапсугского), отделенных от политий равнинной Черкесии Главным Кавказским хребтом.

Вопрос о географической обусловленности феномена полисной жизни был осмыслен самими греками. Близость и удобное положение относительно моря, наличие гавани, по Аристотелю, было одной из предпосылок создания наилучшего полиса (Аристотель, 47). В Лигурии, невысокие горы которой полумесяцем обрамляют одноименный залив, возник один из самых могущественных средневековых полисов — Генуэзская республика. Византийский интеллектуал и церковный деятель Мануил Олово (1245–1310) сравнивал Геную с Афинами (Эпштейн, 243).

Автономные, демократически управляемые общества могли развиваться не только благодаря горным преградам, но и болотам, водным барьерам в виде сложноструктурированных речных дельт. А.В. Коротаев приводит примеры этого рода: «древнерусские квазиполисные структуры» среди белорусских лесов и болот; крестьянская республика в Дитмаршене. На многочисленных островах Венецианской лагуны возникла Венецианская республика.

Демографический фактор: рост численности горских обществ Северо-Западного Кавказа

Укромно расположенные, эти общества могли численно расти в тот период, когда равнинные политии, иерархически структурированные, демографически регрессировали (под сильными ударами и постоянным давлением кочевнических армий).

Усиление племен нагорной части Черкесии началось, по всей видимости, в XVII в. На протяжении XVIII в. земли княжеств Хегак, Жанэ, Хатукай и, частично, Темиргой были заняты быстро растущими общностями натухаевцев, шапсугов, абадзехов. Л.

Люлье и С. Хан-Гирей отмечали, что натухаевцы и шапсуги изначально составляли одно объединение из пяти кланов: Натхо (Натххо), Нетахо (Нетдахо), Кобле, Схапете (Сшххпете), Сотох (Севотох или Соттоххо) (Люлье, О натухажцах..., 228; Султан Хан-Гирей, 172).

Благодаря какому социальному механизму эмансипировались эти горские общества?

Ответ дан Султаном Хан-Гиреем: «устав соприсяжного собратства» (Султан Хан-Гирей, 178). Переселенца или беглеца любого происхождения и социального статуса принимали в определенный род («должно принимать в сочлены того рода, к которому беглый явится»); но присягает он «быть верным новому своему обществу», т.е. коалиции соприсяжных родов (например, Натхо). «Как бы то ни было, обычный этот устав соприсяжного собратства был гробом власти высшего класса во всей Закубанской Черкесии» (Султан Хан-Гирей, 179).

«**Сеть доверия**, предлагаемая расширенным родством, оказалась необходимым условием для этого самоосвобождения» (Дерлугьян, 46). Дворянское войско может доминировать над территориальными обществами-псухо, но не над такими псухо, на территории которых проживали соприсяжники, опирающиеся на поддержку «братьев» со всех районов Абадзехии. Лонгворт говорит об эффекте смешавшихся, перемешанных связей общества: горец был деятелем и участником как «братства», так и «прихода» и «псухо», в которых рядом проживали представители нескольких братств.

Шапсуги принимали и бывших зависимых крестьян из Абадзехии: у Л.Я. Люлье приводится пример переселения к шапсугам большого семейства Тлебзу, которые разорвали свою связь с тлекотлешами Едыговыми (Едыдж) (Люлье, О натухажцах..., 229). Имущество бывших крепостных потребовало триста арб (!), что говорит очень многое о положении так называемых *пшитлей*, «крепостных», наиболее преуспевающие семейства которых могли материально превосходить многих представителей элиты. Соответственно, уход такого неспешного и организованного характера предполагает юридически зафиксированный

договор между господином и подвластным. Практики привлечения в свой полис или в свое племя чужаков, предоставление им убежища носят универсальный характер. Именно таким путем усилился ранний римский полис, который принимал не только беглецов, но и знатных представителей италийских народов, которые переселялись вместе со своими клиентами и сразу получали гражданство (Тит Ливий, 76).

У бжедугов также шел процесс эмансипации массы тфокотлей, который ускорился на фоне Кавказской войны и под влиянием горцев. В 1856 г. бжедугские тфокотли изгнали в ходе *Пщы-оркъ зао* («войны против князей и дворян») собственную элиту на русскую сторону Кубани (Чирг, 157).

Идентичность адыга описывалась как сочетание родственного и территориального принципов. «Чтобы точно обозначить адыга, нужно назвать его народность, его племя (соприсяжное общество, *прим. С.Х.*), и его род, его реку и указать название его сотни дворов. Например: Ендрис Хантох, Емис, шапсуг, Антхир, Окецикос. Это значит: Ендрис из фамилии Хантох, из племени Емис, народности шапсугов, который живет на реке Антхир в сотне дворов, или юнэ-из, Окецикос» (Лапинский, 78).

Основным юридическим и символическим актом единения соприсяжных объединений являлась клятва. Этот символический акт носит совершенно универсальный характер. Тит Ливий писал, что Римом «правили верность и клятва» (Тит Ливий, 28). Чтобы усилить эффект принесения клятвы воображение римлян и других италийских народов создало специальные божества, которые надзирали за верностью клятве (Тит Ливий, 512, прим. 79).

Собрание соприсяжников на адыгском обозначалось как *тхъарыло хас*, что дословно означает «клятвенное собрание» (Люлье, О натухажцах..., 235). Начав расти как родственный коллектив (то есть как племя), шапсуги неизбежно эволюционировали в племя политическое. Они целенаправленно принимали в свои ряды свободных и зависимых крестьян — выходцев из равнинных княжеств. Может казаться, что объединение через принесение клятвы носит архаический характер. Но этим способом пользовались в самой передовой с точки зрения развития

социальных институтов и практик части Европы. С. Эпштейн отмечает, что генуэзская коммуна — компания (*ital. compagna* от лат. *compagnia* — объединение) — была создана путем принесения клятв и являлась, по сути, «клятвенным сообществом граждан» (Эпштейн, 72).

Жак Ле Гофф отметил роль клятвы в организации городской коммуны и феодальной элиты: «Ментальность горожан, по крайней мере вначале, отличалась эгалитаризмом, основанным на горизонтальной солидарности, объединявшей людей *благодаря клятве* в сообщество равных; феодальная же ментальность, тяготевшая к иерархии, выражалась в вертикальной солидарности, *цементируемой клятвой верности*, которую низшие приносили высшим» (Ле Гофф, 89). Создавались не только городские, но и сельские коммуны, «состоящие из федераций деревень» (Ле Гофф, 271). На основе клятвы был сформирован в 1291 г. Швейцарский союз (Ле Гофф, 101).

Клятва была в центре церемониала, сопровождавшего включение индивида в состав братства. «В заключение присяги, — писал Новицкий, — вступающий в число присяжных братьев прикладывает к челу своему Алкоран. С сего времени он равняется со всеми коренными жителями, права его и собственность обеспечиваются, и он принимается всеми как товарищ и брат» (Гарданов, 256). Коран выставлялся подвешенным на небольшом шесте посреди собрания, что отображено в дневнике Бэлла при описании судебного заседания в Адлере в 1839 г. (Бэлл, 2..., 253).

Соприсяжничество у горцев подкреплялось еще и ритуально скрепленным побратимством (куначеством), которое было связано с высоко почитаемыми обычаями гостеприимства. У античных греков также существовал аналог куначества в виде так называемой **проксении**, ритуального гостеприимства-побратимства, которое скрепляло отношения на частном уровне и на уровне полисов. Проксения была своеобразным дипломатическим институтом, при помощи которого стороны заключали политические союзы (Шарнина, 129–142). У римлян гостеприимство также носило характер особой формы политических отношений и город заключал с гражданами других городов или с

представителями племен договоры о гостеприимстве (hospitium) (Тит Ливий, 80, 522, прим. 57).

Соприсяжное братство как искусственно созданное племя

М.А. Агларов подчеркивает, что племена (филы) и роды (фратрии) древних греков, стоявшие у истоков полисов, представляли собой искусственные образования, возникшие на территориальной основе (Агларов, 133). М. Манн также развивает мысль о том, что филы и фратрии уже в архаический период или даже в темные века были «военными группировками, добровольными ассоциациями воинов» (Манн, 300). Затем и эти искусственно созданные племена были отодвинуты от управления благодаря целенаправленной реформе Клисфена, который, по выражению Аристотеля, «перемешал все население Атики» с тем, чтобы подорвать власть аристократии. Необходимое для появления территориальной лояльности перемешивание у черкесов было достигнуто в силу объективных природных и хозяйственных факторов. Так, шапсугская фамилия Ачмиз, насчитывавшая две тысячи дворов, к 1841 г. оказалась расселенной на реках Убин, Иль и на побережье (Материалы, 21).

В черкесском варианте развития эгалитарной общности мы имеем дело со значительной этнической однородностью (гомогенностью). Таким образом, встает **проблема существования молодой общности внутри старого этноса**. Более 80% причерноморских шапсугов принадлежат к гаплогруппе G2a3b-P303, что свидетельствует прямо о происхождении от одной небольшой родственной группы (Теучеж, 58). Перед нами халдуновская «асабийя», солидарная, сплоченная группа, выступающая важным актором истории (Бациева). Затем, около 1750 г. это уже не просто племя, а политическое объединение на основе включения в свой состав крестьян из равнинных политий.

Вооруженное среднее сословие

Коренной перелом в соотношении сил между сословиями был подготовлен, в основном, двумя факторами: увеличением численности и распространением огнестрельного оружия. Рыцарское войско в условиях Северного Кавказа перестало быть

эффективным в середине XVII в. Одновременно вообще любое значительное конное войско перестало доминировать. Это отразилось на характере крымско-черкесских отношений. Ружье уравнило шансы крымцев и черкесов. Внутри же Черкесии оно уравнило шансы дворян и простолюдинов. После ликвидации Крымского ханства и появления значительных масс русской регулярной армии значение дворянской конницы черкесов понизилось еще сильнее. Сдержать русское наступление могло только сочетание огнестрельного оружия и горного ландшафта.

Дж. Бэлл отмечал влияние торговли и роста богатства, сосредоточенного в руках среднего сословия, на общественный переворот. Второй фактор, отмечаемый англичанином: распространение огнестрельного оружия (Бэлл, I..., 367–368).

В итоге, рядовое население Черкесии перестало кормить всадников-аристократов и снаряжать их на войну². Г.М. Дерлугьян отмечает совершенно справедливо, что «влияние оружия на социальную структуру, вероятно, не было немедленным» (Derluguian, 45). Исторически этот процесс напоминает военно-технологическую революцию раннего железного века, которая дала преимущества фаланге *гоплитов* (гоплит — «тяжеловооруженный»), которая почти совершенно вытеснила аристократическую конницу. От 1/5 до 1/3 самых состоятельных взрослых мужчин становились гоплитами (Манн, 303). «Такая широкая квалификация по уровню благосостояния, а не узкая по праву рождения была революционной. Это вытолкнуло военную формацию и богатое крестьянство на территориально организованную рыночную площадь, подалее от родовых организаций, в огромную концентрацию локальной коллективной власти — гражданство» (Манн, 303–304). «Никогда прежде крестьяне не правили цивилизованным обществом (впоследствии

---

² Использование доспехов при их сниженной функциональности продолжилось вплоть до 30-х годов XIX в. 40-е годы стали переходным периодом, а в 50-е годы с появлением штуцера и пули Минье панцирь окончательно отошел в сферу символической репрезентации властного статуса. Именно этим объясняется присутствие черкесов в доспехах и с колчанами на встрече с Александром II в сентябре 1861 г. *Прим. С.Х.*

это также было большой редкостью) путем большинства голов после свободной дискуссии на публичных встречах» (Манн, 302).

Гоплиты были социально однородны и принадлежали к классу *зевгитов*, мелких и средних землевладельцев-крестьян, имевших достаточный для собственного вооружения доход (Андреев, 87). Соответственно, полис можно рассматривать как «военно-политический союз свободных собственников» (Андреев, 93). Это имело такое военно-стратегическое последствие, что войско, составленное из крестьян, пусть и хорошо тренированных, не могло и не стремилось к захвату территорий и городов (Манн, 306). Таким образом, качество войска способствовало раздробленности Эллады на множество полисов.

Аристотель был убежден в том, что «средние граждане» более всего склонны к хорошему образу правления и из них выходят самые лучшие законодатели (Аристотель, 508). Великий философ подчеркивал, что крайняя нищета и богатство порождают беспорядки и кровавые внутриволисные конфликты, в которых часто гибнут богатые граждане, и присоединился к высказыванию Фокилида: «У средних множество благ, в государстве желаю быть средним» (Аристотель, 508).

Идеал государственного устройства с доминированием средних по доходам граждан Аристотель усматривал в строе (правлении) Четырехсот и Пяти тысяч, когда полноправными были лишь те, кто способен был вооружиться на свои средства. Согласно Аристотелю это был качественно иной строй, нежели демократия: он называет его политией и *катастасисом* (κατάταξις — «установление, учреждение, устройство», «порядок»). (Доватур, 206–207). Безудержная власть демоса превращалась во власть толпы, которая правила, казалось бы, совершенно легитимно через народное собрание, но издавая декреты, идущие вразрез с принятыми ранее законами. Сдерживание черни, обладавшей гражданскими правами, порождает в схожих системах схожие тактики: в Генуе в 1395 г. дож Адорно созвал в Палаццо Дукале собрание 700 (Эпштейн, 381).

Прямо в соответствии с аристотелевскими критериями оптимального среднего государственного устройства, в Черкесии к

власти пришли зажиточные мелкие и средние землевладельцы (*старшины* русских источников). Первый элемент соприязного общества, согласно Н. Карлгофу, это свободное семейство со своими подвластными и рабами. Он использует определение «среднее сословие», считая его статус господствующим, наряду с князьями и дворянами (Карлгоф, 539–540). Часть старшинской верхушки шапсугов может быть определена как высший слой среднего класса, как зарождающаяся буржуазия: как писал С. Хан-Гирей, «есть между ними люди, способные к производству торговых оборотов» (Султан Хан-Гирей, 173). С другой стороны, их можно назвать и «новым неродовитым дворянством» (Сивер, 81).

Самая главная обязанность северокавказских «гоплитов» — быть вооруженным защитником. Если от небольших рейдов можно было уклониться и участие в них носило добровольческий характер, то масштабная агрессия против горской республики требовала всеобщей мобилизации (Люлье, О натухажцах..., 236).

В противоположность повышенной социальной конфликтности эллинов, **институциональная трансформация у черкесов происходила преимущественно мирным путем**. «Полисы» у черкесов союзна и лояльны друг другу: «У абадзехов каждое общество (хальб) разделяется на общины (псухо), независимые друг от друга, *но не враждебные* между собой, а тесно связанные союзом (блягага)» (Сталь, 86).

В 1796 г. шапсугское дворянство спровоцировало кровопролитие с народом, обратившись за поддержкой к старшему князю бжедугского владения Хамышей. Но убийств из-за угла не было ни до, ни после. Люлье отмечает особо это обстоятельство: «Надобно однако же заметить, что во время этих смут ни один дворянин не сделался жертвой вражды простолюдинов» (Люлье, О натухажцах..., 234). В период наибольшего ожесточения, сразу после 1796 г., соприязники объявили **бойкот** дворянам: «дома простолюдинов закрылись для дворян»; «последняя мера сохранилась в памяти народа под названием *харам*; она оставалась в полной силе до тех пор, пока брожение умов не утихло» (Люлье, О натухажцах..., 234). Относительно

небольшая группа шапсугских дворян во главе с Султан-Али Шеретлуко в 1799 г. переселилась в российские пределы (Чемсо, 17–19).

Соответственно, исходя из общей картины, следует признать, что сотворцами демократических изменений в Западной Черкесии были местные дворяне: Шупако, Зазиико и др. в Натхокуадже; выдающийся военачальник Кизбеч Шеретлуко у шапсугов; практически в полном составе сохранялось абадзехское дворянство. Ситуация сложилась таким образом, что знатные фамилии согласились на определенное понижение своего сословного статуса или упрощение связанных с ним социальных практик, далеко не только цены крови. Они трансформировали себя в новое качество национальных лидеров, народных трибунов, приглашаемых командовать военачальников. У. Хорак отметил этот инклюзивный характер демократических институтов у черкесов, позволивший представителям знати, воспринявшим интересы народа как свои собственные, «стать причастными к демократии» (Норак, 67). Люлье отмечал в этой связи, что «большая часть из них решила остаться на родине, в надежде на прежнее свое влияние и на своих приверженцев (*clientelle*); но не пользуется другими преимуществами, кроме тех, которые дают ум, красноречие или храбрость» (Люлье, О натухажцах..., 234). Это напоминает стратегию вживания в демократию генуэзской знати, которая устала бороться с ревностно настроенными пополанами и от стратегии открытого доминирования, характерного для XII–XIII вв., на протяжении XIV столетия перешла к закулисному оперированию.

Дж. Бэлл подчеркивал важный **идеологический фактор** усиления среднего сословия у черкесов, который состоял в распространении идеи «абсолютного равенства, проповедуемого турками, основанного на том кораническом положении, что все люди равны перед Богом» (Бэлл, I..., 367–368). В качестве идеологии не только проповедниками, выходцами из простонародья, но и османскими наместниками и религиозными авторитетами была составлена трактовка ислама, подтверждающая правомочность действий, направленных на освобождение от социального угнетения. Наблюдая растущую мощь черкесского

среднего класса, османское правительство сделало ставку на него как на союзника в деле противодействия царистской экспансии. «В борьбе с княжескими привилегиями вожди повстанцев обратились к изначальным исламским идеям равенства и главенства рационального шариатского закона. Это была типично простолюдинская моральная контридеология, аналогичная крестьянским войнам Европы и Реформации» (Дерлугьян, 152–153).

Натухай, Шапсугия и Абадзехия **почти полностью изжили уголовный бандитизм**, настолько эффективно здесь подействовало выравнивание в правах и созданная система сдержек и противовесов. Эффективная власть народного собрания и присяжных судов сделала бандитизм невозможным как массовое явление. Ш.Б. Ногмов подчеркивал кардинальное отличие в этом плане шапсугов от кабардинцев: «Между шапсугами существует в полном смысле взаимная любовь и братское согласие. Один другому зла не делает, а готов оказать всевозможную помощь» (Ногмов, 112). Здесь надо отметить, что это не было неким исконным состоянием приверженности «древним обычаям» в их «полной чистоте», что для Ногмова соответствует мифу о «золотом веке». Социальная упорядоченность шапсугов была результатом социальной трансформации, сформировавшей общество полисного типа.

Дж. Лонгворт с удивлением сообщал, что за весь год его нахождения среди черкесов он слышал только об одном убийстве, совершенном к тому же психически больным человеком. «Ни в какой другой стране мира, — отмечал Дж. Лонгворт, — поведение народа не является более умеренным и достойным» (Лонгворт, 208). Ни этот, ни другие авторы, длительно наблюдавшие условия жизни в этой части Черкесии (Л. Люлье, Т. де Мариньи, Дж. Бэлл) не зафиксировали проявлений не только социального, но и уголовного бандитизма. Полностью уголовный разбой, конечно же, исчезнуть не мог. Яркий пример разбойника «полисного» периода — абрек Донекей из шапсугской тфокотльской фамилии Дзер (Султан Хан-Гирей, 523–524).

Дж. Лонгворт считал, что снижение конфликтности в обществах Западной Черкесии и почти полное искоренение таких

преступлений как убийство и разбой были следствием социального переустройства, и встраивания местной знати в демократические политические структуры (Лонгворт, 208). «Вообще убийства весьма редки и считаются необыкновенным происшествием в крае»; «грабеж и разбой по дорогам у горцев не существует» (Люлье, Учреждения..., 7, 9). Н. Карлгоф дал очень высокую оценку уровню общественного спокойствия на территориях демократических племен (Карлгоф, 532). Это состояние можно считать закономерным: «Избавившись от наиболее агрессивных представителей своей знати, Генуя наконец вздохнула свободно» (Эпштейн, 152).

Народное собрание. Переход от родовой лояльности к территориальной

У. Хорак считает сопоставление черкесских демократически управляемых обществ с греческими полисами, которое проводили европейские наблюдатели XIX в., проявлением романтического восприятия черкесов и их борьбы (Horak, 45). Статья содержит ссылки на К. Маркса и даже заявляется, что «как и французские крестьяне, черкесские крестьяне “не могут представлять себя, они должны быть представлены” (Маркс, «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта»)» (Horak, 63).

Заметим, что если кто и мог себя представлять, так это черкесские крестьяне, свободные, вооруженные лучше русских солдат, зажиточные (даже в условиях войны), создавшие успешно функционирующее самоуправление. «Вольные земледельцы в племенах, имеющих народное правление, — писал Султан Хан-Гирей, — не зная над собою никакой власти иного класса, пользуются совершенною свободою и составляют собою, так сказать, самостоятельный народ; каждый из них есть член целого колена и независимость одного сопряжена с безопасностью целого общества» (Султан Хан-Гирей, 106).

П. Мэннинг развил целое теоретическое построение на ошибочном утверждении Дж. Лонгворта о том, что демократическое представительство у черкесов носило *виртуальный* характер. Согласно британцу, участники народных собраний никого конкретно на самом деле не представляли, поскольку их не

избирали на местах. Они просто тонко чувствовали настроение массы и, обладая большим личным авторитетом, брали на себя полномочия говорить от имени той или иной группы, племени, всего народа. Подобный тезис должен был бы насторожить П. Мэннинга и заставить его провести обычную сопоставительную работу. Но нет, он абсолютно доверился тексту Лонгворта, рассматривая его утверждения в разделе «Виртуальное представительство: черкесские советы» (Virtual Representation: Circassian Councils) (Manning, 607–613).

П. Мэннинг создает такие определения, которые искусственно усложняют картину общественной жизни черкесов и рисуют ее в экзотических тонах: «черкесская система непредставительства»; «у черкесских советов отсутствовали все свойства парламентаризма, не было ни права голоса, ни представительства, да и делегированных органов, которым можно было бы доверить исполнение его решений»; «черкесские представления о личной автономии отрицали любую возможность представительных форм демократии, как и любое понятие формального делегирования или представительства как такового» (Manning, 608–609).

Эти надуманные построения полностью проваливаются при прочтении большой группы источников. Черкесский старшина (ад. *тхьаматэ*) являлся избранным депутатом народного собрания или суда. «Способов созывать депутатов или представителей народных два: первым из них от каждого племени (clan) назначается определенное число доверенных лиц, для выбора которых племя должно предварительно собраться; вторым же выбор делается: у магометан от *джемаата*, а у жителей прибрежья морского, где еще не водворился закон Магомета, от *тгахалха*, которые можно сравнить с нашими церковными приходами. Преимущественно употребляется последний способ» (Люлье/1857, 235). Н. Карлгоф отмечал, что депутаты на народное собрание посылаются от *псухо* («долин») (Карлгоф, 531).

Г.В. Новицкий определенно говорит о выборности и в состав собрания, и в состав присяжного суда: «Земли сих народов разделяются на округа; в каждом округе находится общество *избранных* старейшин, и суд, который они производят,

называется *хас*. <...> В совет присяжных судей *выбираются* старейшины испытанного ума, честности и храбрости. Князь, дворянин и простой *одинаково выбирается* в сие почетное звание, если кто заслужил оное прошедшей примерной жизнью. Удостоенный сохраняет звание сие на всю жизнь. По смерти же одного из судей достойнейший из среды народа *выбирается на его место*» (Гарданов, 260–261). То есть, нет речи о том, что кто-то вообще мог себе позволить говорить от лица общества без процедуры выборов. А в случае с присяжными судьями это и вовсе немыслимо: статус пожизненный, все знают о том, что данный индивид имеет этот статус, что у него есть «место», которое никто другой не может занять. В физическом смысле это место находилось в священной роще, в кругу таких же избранных судей.

Султан Хан-Гирей в 1836 г. отмечает, что абадзехи, шапсуги и натухаевцы «избирают старшин в присяжные судьи, каковых судей каждый *тхапшь* или *приход* имеет по несколько человек» (Султан Хан-Гирей, 118). Термин *тхапшь* («приход») у Султана Хан-Гирея обозначает немногочисленное общество из нескольких аулов («округ» у Новицкого) и восходит к понятию христианского прихода (церковной общины). «Когда же бывают дела, касающиеся до всего племени, то старшины эти съезжаются в одно место» (Султан Хан-Гирей, 118).

Большую роль в ходе общественно-политических преобразований у абадзехов, шапсугов, натухайцев и убыхов сыграло Адагумское собрание, длившееся с февраля 1848 г. по февраль 1849 г. Тяжело представить, чтобы годовое по длительности собрание было составлено из случайных лиц, не наделенных полномочиями от псухо. Результатом работы этого собрания явилось создание единой административно-судебной системы и образование конфедеративного государства (Чирг, 109–112). Вся территория конфедерации была разделена на административные участки по 100 дворов в каждом. Участки одной долины (псухо) управлялись советами старшин. Начальник Черноморской береговой линии А.И. Будберг сообщал заместнику Кавказа М.С. Воронцову о целях Адагумского собрания следующее: «Народное собрание в Адагуме имело обширную политическую

цель: устроить из черкесских племен, населяющих край от Кубани и Лабы до Черного моря, одно связанное целое и поставить народ в такое положение к нам, в каком находится одна независимая держава к другой» (Чирг, 113).

Таким образом, полисоподобная структура у черкесов была связана не с соприязычными братствами, а с территориально организованными политиями. Эгалитаристская трансформация опиралась и на силу соприязычного братства, и на силу псухо. В соответствии с ландшафтом и под воздействием социально-политических факторов, полисоподобное территориальное сообщество со своим собранием и судом могло оставаться самостоятельным, но могло и сливаться с подобными ему соседними образованиями в крупную политию.

Это и есть процесс **синойкизма**, слияния поселений в полис, происходивший в архаической Греции. И, если у греков было время для этого процесса, под прикрытием гор и отсутствия больших вторжений, то у черкесов шансов на спокойную и независимую жизнь не было ни в XIX в., ни до того. Синойкизм на примере «вольных обществ» Дагестана рассмотрен в монографии М.А. Агларова (Агларов, 200). Это его наблюдение поддержано Л.Е. Грининым: «Некоторые общины насчитывали до 1500 и более домов, то есть были размером с небольшой полис, и имели многоуровневую (до пяти уровней) систему самоуправления» (Гринин, 25).

В XIX в. в Западной Черкесии существовали крупные населенные пункты, которые обозначаются в источниках как «огромные аулы». Примеры таких аулов в Абадзехии по воспоминаниям К. Гейнса: «большой аул» Исхака Соолохова; «огромный аул» эфенди Багова; «огромный аул» Мартуко-Хабль (Гейнс, 19, 20, 35). В равнинной части Большой Шапсугии: аул Кабаниц «лежал на обоих берегах Иля, раскинувшись в густом лесу более чем на 3 версты вверх по реке, и состоял из нескольких, один возле другого расположенных аулов» (Богуславский, 320–322); аул Убин, 800 дворов, протяженность 8 верст, был расположен у оживленной транспортной артерии — так называемой Анапской или Генуэзской дороги (Богуславский, 323); аул Схунокояк, «имевший до 1000 сакель», на правом берегу

Афипса (Богуславский, 327); аул Мерчан, «весьма населенный», на правой стороне Абина (Корганов, 98–99); аул Кияб, более 1500 дворов, на р. Азипс (Корганов, 102); «большой, укрепленный завалами аул Камелюк, находящийся между рр. Убином и Афипсом» (Проблемы..., 168).

Политическая повседневность на территории соприсяжных обществ охватывала массу людей

«Люди свободные, — заметил Э. де ла Боэси в середине XVI в., — стремятся сделать как можно больше для общего блага; каждый в меру своих сил старается сделать все возможное; они все хотят иметь свою долю либо в беде поражения, либо в благе победы» (Ла-Боэси, 26–27).

Соприсяжник у черкесов был обязан принимать участие в общественных делах (Карлгоф, 526), что также находит аналогию в греческом полисе (гражданин, уклоняющийся от общественной деятельности, считался *идиотом*, умственно и духовно неполноценной личностью). Анри Мишель, разбирая концепцию Бенжамена Констана, отмечал: «В античных республиках граждане потому более дорожили верховною властью, что действительно пользовались ею на общественной площади. Осуществление своей воли было для них живым и постоянным удовольствием» (Мишель, 275). Ж.-Ж. Руссо, задавшись вопросом: существуют ли в новом мире народы, способные к законодательству, дает парадоксальный, на первый взгляд, ответ — только корсиканцы (Мишель, 62).

Постоянное участие в общественной жизни, которое было сопряжено с произнесением речей на собраниях, сделало **ораторские навыки** высоко ценимыми среди черкесов. Причем, умение излагать свою точку зрения, выступать в судебных прениях специальным образом тренировались в аристократической среде (Дубровин, 226). По мере формирования демократически управляемых территорий ораторство получило развитие в среде тфокотлей (Люлье, Учреждения..., 4). Ю.М. Ботяков отметил, что и в этом отношении культура горцев напоминает античные образцы (Ботяков 253).

Выводы

Самоуправляющиеся общества у черкесов были основаны на сочетании двух принципов лояльности: территориального или локального (полисного) и экстерриториального (в рамках соприязыжного братства). Это избавило черкесов и от столкновений между территориальными «полисами» (крупными территориальными объединениями псучо), и от столкновений между соприязыжными братствами.

Соответственно новый политический строй черкесов не был полисным, но только имел значительный набор полисных черт. Это было полисоподобное устройство с развитыми институтами самоуправления и доминированием среднего сословия.

Возникла отчетливо выраженная способность к переменам, что означало важный культурный переход, связанный с отказом от *мимесиса*. В традиционном обществе, считал А.Дж. Тойнби, мимесис (подражание, воспроизведение) «обращен назад, на прошлое, правит обычай, и это общество остается статичным» (Тойнби, 102). Мимесис на адыгской или кавказской почве предполагает воспроизводство той социальной и культурной модели, которая завещана сакрализованными предками. Люди в полисоподобных формациях западной части Черкесии стали стремиться к равноправию, модернизации, всеобщей грамотности, экономическому развитию, интеграции в мировое сообщество в качестве полноценного государства.

Библиография

Агларов М.А. Сельская община в Нагорном Дагестане в XVII — начало XIX в. (Исследование взаимоотношения форм хозяйства, социальных структур и этноса). М.: Наука, 1988. 240 с.

Андреев Ю.В. Греция в архаический период и создание греческого полиса // История древнего мира. Расцвет древних обществ. М.: Главная редакция Восточной литературы, 1983. С. 69–93.

Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. М.: Мысль, 1983. 830 с.

Бациева С.М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М.: Наука, 1965. 223 с.

Богуславский Л. История Апшеронского полка. 1700–1892. Т. II. СПб., 1892. 552 с.

Бондаренко Д.М. Родственный и территориальный принципы организации общества и феномен государства // Ранние формы политических систем. СПб.: МАЭ РАН, 2012. С. 99–134.

Бондаренко Д.М., Коротаев А.В. Политогенез, «гомологические ряды» и нелинейные модели социальной эволюции (К кросскультурному тестированию некоторых полиантропологических гипотез) // Общественные науки и современность. 1999. № 5. С. 128–139.

Ботяков Ю.М. Публичная личность и ораторская традиция в меняющихся политических и социальных условиях Западного Кавказа // Традиции народов Кавказа в меняющемся мире: преемственность и разрывы в социокультурных практиках. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2010. С. 234–305.

Бэлл Дж. Дневник пребывания в Черкесии в течение 1837–1839 годов. В двух томах. Пер. с англ. К.А. Мальбахова. Нальчик: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.», издательский центр «Эль-Фа», 2007. Т. 1. 408 с.; Т. 2. 328 с.

Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации: Коллективная монография. М.: Логос, 2000. С. 96–114.

Виппер Р.Ю. Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи (начало). Избранное сочинение в двух томах. — Т. I. — Ростов н/Д: Издательство «Феникс», 1995. 480 с.

Гарданов В.К. Общественный строй адыгских народов. (XVIII — первая половина XIX в.). М.: «Наука», 1967. 331 с.

Гейнс К. Пешеходный отряд с октября 1862 г. по ноябрь 1864 г. // Военный сборник. 1866. № 1. С. 3–58.

Гринин Л.Е. Ранние государства и их аналоги в политогенезе: типологии и сопоставительный анализ // Ранние формы политических систем. СПб.: МАЭ РАН, 2012. С. 9–98.

Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы. М.: Изд.-во Института Гайдара, 2013. 384 с.

Доватур А.И. Политика и Политии Аристотеля. М.: Наука, 1965. 391 с.

Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. I: Очерк Кавказа и народов его населяющих. Книга I: Кавказ. СПб.: В Типографии Департамента уделов, 1871. 640 с.

Карлгоф Н. О политическом устройстве черкесских племен, населяющих северо-восточный берег Черного моря // Русский вестник. Т. XXVIII. № 8. М.: В типографии Каткова и К^о, 1860. С. 517–550.

Классен Х.Дж.М. Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма // Альтернативные пути к цивилизации. М.: Издательская группа «Логос», 2000. С. 6–23.

Корганов А.С. История 45-го драгунского Северского его величества короля датского полка. Тифлис: типография А.А. Михельсона, 1884. 392 с.

Коротаев А.В. Горы и демократия: к постановке проблемы // Восток. 1995. № 3. С. 18–26.

Коротаев А.В. Социальная история Йемена, X в. до н.э. — XX в. н.э. Вождества и племена страны Хашид и Бакил. М.: Комкнига, 2006. 192 с.

Крадин Н. Политическая антропология. М.: Логос, 2004. 270 с.

Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. 557 с.

Ла-Бозси, Этьен де. Рассуждение о добровольном рабстве / Пер. и комм. Ф.А. Коган-Бернштейн. М.: Изд.-во АН СССР, 1952. 200 с.

Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

Лапинский Т. Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. Описание очевидца Теофила Лапинского (Теффик-бея), полковника и командира польского отряда в стране независимых кавказцев / Пер. В.К. Гарданова. Нальчик: «Эль-Фа», 1995. 463 с.

Лонгворт Дж.А. Год среди черкесов / Пер. с англ. В.М. Аталикова. Нальчик: «Эль-Фа», 2002. 541 с.

Люлье Л.Я. Учреждения и народные обычаи шапсугов и натухажцев // ЗКОИРГО. Кн. VII. Вып. 1. Тифлис, 1866. С. 1–18.

Люлье Л.Я. О натухажцах, шапсугах и абадзехах // ЗКОИРГО. Кн. IV. Тифлис, 1857. Отд. I. С. 227–237.

Манн М. Источники социальной власти: в 4 т. Т. 1. История власти от истоков до 1760 года н.э. / Пер. с англ. и науч. ред. Д.Ю. Карасева. М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. 760 с.

Маслов А.А., Попов В.А. Социально-коммуникативные сети как фактор вторичного политогенеза (к проблеме стадийного и цивилизационного развития доколониальной Тропической Африки) // Ранние формы политических систем. СПб.: МАЭ РАН, 2012. С. 330–349:

Материалы по истории западных адыгов. (Архивные документы 1793–1914 гг.) / сост. А.В. Сивер. Нальчик: Издательский центр КБИГИ, 2012. 158 с.

Мишель А. Идея государства. Критический опыт истории социальных и политических теорий во Франции со времени революции. М., 2008. 536 с.

Ногмов Ш.Б. История адыгейского народа. Составленная по преданиям кабардинцев. Вступительная статья и подготовка текста Т.Х. Кумыкова. Нальчик, 1994. 232 с.

Проблемы Кавказской войны и выселение черкесов в пределы Османской империи (20-е — 70-е гг. XIX в.). Сборник архивных документов. Нальчик: «Эльбрус», 2001. 496 с.

Сивер А.В. Шапсуги: Этническая история и идентификация. Нальчик: Полиграфсервис и Т, 2002. 216 с.

Сталь — Этнографический очерк черкесского народа / Составил генерального штаба подполковник барон Сталь в 1852 году // Кавказский сборник. Т. XXI. Тифлис, 1900. С. 53–173 (Отд. II).

Султан Хан-Гирей: Избранные труды и документы / Составление, подготовка текстов, научное редактирование, комментарии М.Н. Губжоева. Майкоп: ОАО «Полиграф-ЮГ», 2009. 672 с.

Тит Ливий. История Рима от основания города / Редакторы переводов М.Л. Гаспаров и Г.С. Кнабе. Редактор комментариев В.М. Смирин. Т. I. М.: Наука, 1989. 576 с.

Теучеж И.Э. Генофонды абхазо-адыгских народов, грузин и армян в евразийском контексте / И.Э. Теучеж, Э.А. Почешхова, Р.А. Схаляхо, Х.Д. Дибирова, А.Т. Агджоян, Е.В. Балановская и др. // Вестник Московского университета. Серия XXIII *Антропология*. 2013. № 2. С. 49–62.

Тойнби А. Исследование истории / Пер. с англ. К.Я. Кожурина. М.: АСТ МОСКВА, 2010. 1119 с.

Чемсо А.К. Гривенно-Черкесская станица. Краснодар: Известия, 2002.

Чирг А.Ю. Развитие общественно-политического строя адыгов Северо-Западного Кавказа (конец XVIII — 60-е гг. XIX в.). Майкоп, 2002. 204 с.

Шарнина А.Б. Проксения в межполисных отношениях Эллады // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: Сборник статей. 2014. С. 129–142.

Эпштейн С. Генуя и генуэзцы. 958–1528 / Пер. с англ. И.Д. Травина. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2022. 576 с.

Derluguian, G.M. The Forgotten Complexities of the North Caucasus Past // Кавказология. 2017. № 1. С. 41–55.

Horak, William. Social Revolution in Circassia: The Interdependence of Religion and the World-System // Journal of Caucasian Studies (JOCAS). November 2018 - May 2019. Vol. 4, № 7-8, pp. 37–72.

Longworth, J.A. A Year Among the Circassians. Vol. I. London: H. Colburn, 1840. 312 p. ; Vol. II,

Manning, P. (2009). Just like England: On the Liberal Institutions of the Circassians. Comparative Studies in Society and History, 51(3), 590–618.

About Genesis of Nart Democracy and the Old Testament Pastoralism*

Aslan Shazzo**

Abstract

The article compares some plots of the Old Testament and separate episodes from the works of the Nart epic of Circassians. The subject of the research is what agricultural work inhabitants of the ancient Canaan – the Narts/Attas and the ancestors of Jews – were engaged in, what their idea of God was, what type of society they built, what ideology drove them, and what level of morality they supported.

Keywords: Anatha, God, Tha, Canaan, Circassians, Adygs, Jews, Semites, Hettes, Hettian, Hittite, Hatts, Attas, nomads, Adam, Eve, Abel, Cain, İbrahim, Sarah, pharaoh, patriarch.

Nart Demokrasinin Kökenleri ve Eski Ahit Pastoralizmi

Özet

Makalede Eski Ahit'in ve Çerkes Nart Destanı'nın bazı konuları karşılaştırılıyor. Antik Kenan sakinlerinin - Nartlar/Attalar ve Yahudilerin ataları – hangi tarım işleriyle uğraştıkları, Tanrı hakkındaki tasavvurları, nasıl bir toplum inşa ettikleri, onları hangi ideolojinin yönlendirdiği ve maneviyat dereceleri bu araştırmanın konusunu oluşturuyor.

Anahtar Kelimeler: Anatha, Tanrı, Tha, Kenan, Çerkesler, Adigeler, Yahudiler, Samiler, Hattiler, Hititler, Attalar, göçebeler, Adem, Havva, Habil, Kabil, Abraham, Sarah, firavun, patrik.

---

* «К генезису нартского демократизма и ветхозаветного пасторализма». Гуманитар ушэтынхэмкIэ Адыгэ республикэ институтым и «ШIэныгъэгъуаз» / «Вестник науки» Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований. / “Vestnik Nauki” of the Adyghe Republican Institute for Humanitarian Studies, Issue 29 (53), ARİGi Maikop, 2021, pp. 144-151. Translate by Oleg Nesheretov.

** Aslan Shazzo - Post-graduate student, researcher of the Information and Publishing Department of the Adyghe Republican Institute for Humanitarian Studies. E-mail: a.shazzo@mail.ru

Introduction

It is known that in the ancient times some peoples of the Near East worshiped the goddess Anatkha whose name is etymologized in the Circassian (Adyge) language: the word "ane" means "mother", "Ткхе (Тхьэ)" – "God". Anatkha as Anath ("Anath"), in particular, was recorded as one of the most revered West Semitic (Canaanite) goddesses. The name "Anatkha" as a borrowing should speak of the presence in ancient Canaan – a region inhabited mainly by the ancestors of Jews – of influential Pra-Circassian communities. And this, in turn, allows us to make comparisons between the early works of Circassian Nart epic and the subjects of the Old Testament. The leading point of comparison is the correlation of the levels of those two peoples' involvement in the agricultural production. After all, the level of prosperity that it brings to a person, ultimately, is reflected in the cognitive, moral, spiritual ideas, and socio-cultural characteristics of peoples. "Zimí'am yani fehachezhirep (Зимылэм яни фэхьаклэжьырэн)" – "Who does not have (the means), even cannot meet the mother as a guest," Circassians say, even though a guest is an exceptional phenomenon for them. In Russian the word "good" conveys two meanings: "property" and "good" as a moral category not by chance – one is conditioned by the other.

Main Section

"Anatha is the Mother Goddess, (the goddess of hunting and war)", writes in her article "The Nature of Theonym "Tha" ("God"): Basic Hypotheses" candidate of philosophical degree, religious scholar E.A. Akhokhova, ranking the goddess among the ancient Semitic deities (Akhokhova, 115). And although her name is not found in the pantheon of the Circassian pagan gods, she offers the only interpretation etymologizing the theonym "Anatha" as "Mother Goddess". And the additions she put in brackets ("the goddess of the hunt and war"), obviously, was the way she was perceived by the peoples who lived in Canaan and contacted the local pra-Circassians.

In general, the West Semitic version of the name "Anath" gives its later analogue – "Anat". The sound (t) in it, apparently, was not

initially accompanied by a full-fledged sound (h), but only aspiration (Anath) which was a characteristic of the Circassian theonym "Tkhe (Тхьэ)" and its original version "T^he" – "Giver", as well as the borrowed names of gods into other ancient languages. For example, it is found in the Egyptian language of the era of the pharaohs: **pth** – Ptah, **sth** (**swth**) – Set, **hthr** – Hathor, **nbtht** – Nebethet (Akhokhova, 115). Obviously, the sound (t^h), which was borrowed by the ancestors of Jews together with the theonym "Anath", at a later time became simpler – the aspiration disappeared in it. Changes also affected its semantics, as a theonym it went further and further into the past, but nevertheless remained in the memory: now "Anat" is one of the most popular female names in Israel. Speaking about the probable presence of pra-Circassian communities in ancient Canaan, one cannot ignore the biblical name Het, that one of Noah's great-grandsons bore (Bible, 9). That name is repeated in the ethnonyms "Hettites" (Bible Encyclopedia ..., 14) and the Hittites (Bible Encyclopedia ..., 21, 22), the names of peoples, which, on the one hand, can be identified as a Semitic tribe – the descendants of Het, however, on the other hand, following the Hittological scholars, as the ancient name of the Indo-European people – Nesites. Hittites, according to the Brockhaus Biblical Encyclopedia, "neither in language nor in origin ... did constitute a single whole," and their history "can be traced back to approximately since 3000 BC" (Bible Encyclopedia ...). In other words, in the name Het, in the ethnonyms "Hettites" and "Hittites", one can see quite a definite confirmation of the history of the stay of the people "Khatu, Hatti or Athi" on the territory of the Fertile Crescent (One of the ..., 9), who returned to their ancestral home from the North Caucasus to become the ruling class in it and to organize a united agricultural state. According to the Circassian historian and archaeologist N.G. Lovpache, the Indo-European element (Aryans – *A.Sh.*) originally was a part of the people of "Khatu, Hatti or Athi" (Lovpache, 20, 21). At the same time, the ethnonyms "Hittites" and "Hatties" the author of that article proposes to consider as derived from the ethnonym "Atkhi" or "Atta", which translated from Pra-Circassian means "fathers" (Shazzo, 29-34).

That is, it can be assumed that the proper name Het was given to Noah's great-grandson in honor of the multiethnic people-ruler and farmer of Biblical Egypt, Canaan, etc., in which, apparently, the Pra-Circassians ruled, as evidence to which the name of the goddess Anatha found in the mythologies of local peoples, can serve. About the return from the North Caucasus to the Middle East about 5800 years ago of a certain people, called "North Caucasians", is also written by a specialist in the ancient Anatolian cuneiform languages, Doctor of Philology A.S. Kasian (Kasian, 174).

From the very first pages of the Bible we learn that Adam was expelled from the "garden of Eden" "to cultivate the land from which he had been taken" (Bible, 3). His sons Abel and Cain were engaged in different types of the agricultural labor: "Abel was a shepherd of sheep, and Cain was a farmer" (Bible Encyclopedia ...). And when each of them brought the Creator a gift from their labors, then "the Lord looked upon (blessed – *A.Sh.*) Abel and his gift", "but upon Cain and his gift he did not look" (Bible, 4).

The above quotes indicate that the Garden of Eden is the creation of God (or gods), it appeared before the potential earthly creators – Adam and Eve. It is about the same with sheep breeding and farming. At the same time, however, the Creator gives preference not to sedentary agriculture, that provides a higher standard of living, but with it the possibility of successful development of animal husbandry in general, but to sheep breeding, which gives a limited amount of benefits and implies a less equipped – nomadic or, more precisely, shepherd way of life. Nevertheless, here we see the beginnings of the emergence of the pastoral nomadism as an ideology that substantiates the supremacy of nomads over farmers.

It is also interesting that the gifts from the agricultural labor were presented to God not by Adam, the man-plowman, but by his sons. For Adam the cultivation of soil was not a gift at all, it was assigned to him because he had eaten the forbidden fruit – the heavenly apple. The Lord reproaches him: "... you listened to the voice of your wife and ate from the tree about which I had commanded you, saying: "do not eat of it," the land is cursed for you; with sorrow you will eat of it all the days of your life; thorns

and thistles it will grow for you; and you will eat the grass of the field; in the sweat of your face you will eat bread, until you return to the ground from which you were taken, for dust you are and to dust you will return” (Bible, 3). That is, as we see, agriculture for Adam and his early descendants was unambiguously a harsh and even humiliating punishment.

Agriculture (together with the accompanying animal husbandry), as we know, is a time-consuming and physical investment, which, according to the Nart epic of Circassians, can only develop in a democratic system, well-coordinated work of a large community, division of labor among its members, determination of chiefs and subordinates (or like among Circassians – older and younger), etc. But to nomads who preferred to remain less busy, less attached to a certain place, it seemed, judging by the quotes above, to be a hopeless slavery.

On the whole, we have the following picture: God, having created Adam, having created a paradise for Himself and people, expelled them from paradise, because he feared that they would become equal to Him: “And the Lord God said: so Adam became like one of Us, knowing good and evil; and now no matter how he stretched out his hand, and also took from the tree of life, and taste, and begin living forever” (Bible, 3). Such a formulation of the question, let us agree, should generate in a person not only the desire for liberation from such excessive guardianship, but also to fight against God. On the other hand, the word "Us", used by the Lord God, says that He addresses his words to someone, even justifies himself before someone. Perhaps the interlocutor was the West Semitic supreme god El, but it is no less likely that that is the common Semitic agricultural god Baal / Vaal, who entered the pantheon directly under the influence of the Pra-Circassians' All-Creator "T^he".

In this relation, at the mythological level, some interesting confirmations can be found. “One of the most common misconceptions about the religion of the ancient Judeo-Israeli society was the widespread notion that it was immemorial monotheistic from time,” – the Soviet orientalist, Doctor of Historical Degree I.Sh. Shifman noted... – Numerous slips of the

tongue, reservations, and often direct evidence of the Old Testament show that the original religion of the ancient Israelites was polytheistic." According to his information given there, "Baal (translated into Russian as the owner)" was one of the main gods in the common Semitic pantheon – the god of agriculture (Shifman). And he figured, by the way, along with Anatha / Anat. "According to the 'Song of Baal' found in Ugarit, Anat was Baal's sister and mistress. After the Baal's abduction by the god of the Lower World Mot Anat and her friend, the sun goddess Shapash descended into the underworld, where Anat defeated Mot and set his brother free" (Anat). A parallel to the life of Baal / Vaal is observed in the fate of the ancient Egyptian god of "rebirth and the fertile forces of nature" Osiris, who was also rescued from the other world and in which you can see the strokes to the portrait of the permanent leader of the Nart Khase Orzamadz (Shazzo, 83-91), and, possibly, Uar-Khatu (Lovpache, 20, 21; One of the ...), the leader of the people of the "Hittites, Hatts or Athi", Uazirmes / Orzamadz, the hero of the Nart epic of Circassians, Osiris, the ruler and the god of the Ancient Egypt, Baal / Vaal – the "master" and the god of the Pra-Semites – are one and the same person.

In the Nart epos of Circassians a parallel to the heavenly apple exists in the form of two sorts of "golden apples" that grew on the same tree. But they belonged to the Narts – not the gods – and were not fruits forbidden for their owners, but rather a necessary help. If a childless woman bit off a part of the red half from the first sort of apple, she gave birth to a son, if she did from the white half, she gave life to a daughter (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 96). And the thought conveyed through that image was simple: Narts (they were also "attas" / "fathers") were rather serious about childbirth, the harmonious growth of the number of members of their own kin, and the human community as a whole. The second sort of apple made a person more generous, responsive and younger (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 102). That is, he was obliged to be on the side of good. After all, if he must be generous and responsive, then it means that he is addressed to the needs, including those of strangers towards him. If he must be young, then he must always be in a good shape. After all, farming, sharing knowledge and skills

with other people in the neighborhood of ambitious nomads is one of the most dangerous activities. And if nomadism was accompanied by its own ideology, then the Nart democracy should have had its analogue all the more. And it existed, for example, as an ancient version of the ideological concept "Adygage" / "Circassianness" that had come down to us, but also reversed in the old days, i.e. "Nartyge" / "Nartness", which is akin to humanity but higher than it.

The apple tree itself was shown as a result of the creative activity of Thagalidzh (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 102), a Nart, who was endowed with the abilities by "Tkhe". How God rewards a person with a talent is shown in the Circassian epic on the example of the Nart-blacksmith Tlepsh. For him a woman asked – the wife of Tkhagalidzh, who passed the test of moral fortitude (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 211-212). And at her request he really became a unique specialist. Then her husband Tkhagalidzh became talented.

In other words, all the work on domestication of both plants and animals, according to the Circassian epic, was carried out by Narts, i.e. the people which is much more believable than the version offered by the Bible.

The theonym "Tkhe" (God) among the Narts, sounding in ancient times as (t^he), meant "Giver". That meaning can be traced in the names of God and theophores of various peoples of antiquity. That is, He created a wonderful world, placed a perfect person in it – "Tkhe" could create only the ideal – and with the help of His next gift – talent, He provided him with the opportunity to improve the world, adapt himself to it, and it to himself, making it at the same time even more beautiful ... But most importantly, "Tkhe" was very warm, paternal towards his creation – a man: he built a democratic relationship between himself and him, did not bother him with excessive care, did not demand unconditional obedience, instead giving him freedom as one of the most expensive values. That is why a person, imitating "Tkhe", called himself "at^he > ate" – "father-Giver", which has come down to us today in such an ancient ethnonym as "atkhi" / "atty" (fathers), which became the oath of the atts / narts and then Adygs /

Circassians, brought by "Tkhe", to remain constantly improving His ideal creation.

However, antiheroes, for example, Emynezh (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 102), of course, were also among the very first – perfect – Narts. But they, apparently, were not rewarded with a talent, and therefore, becoming lonely, uncompetitive, they got embittered, took hostile actions against their successful relatives and were punished then. But they were punished not even by Narts – heroes but representatives of their personal environment, like it happened to Emynezh. He was killed by his own horse (Narts (Adyghe Epic), Vol. II, 45).

The punishment of God in the understanding of the Adyghe Nart epic's creators obviously existed still not being direct. It consisted in "psekod" (псэклод / псэкlyэд) – a sin, while the literal translation of that word is "disappearance, loss of soul." If a person, thanks to his soul, was initially equal to "Tkhe", including in the eternal life, then, putting up with evil in himself and, probably, in the people around him, he gradually lost it.

In the Bible Cain the farmer was cursed directly by the Lord, just as his land was: "... when you cultivate the land, it will no longer give its strength to you; you will be an exile and a wanderer on earth, – He said to the fratricide. – And Cain went from the presence of the Lord and settled in the land of Nod, east of Eden. And Cain knew his wife; and she conceived and bore Enoch. And he built a city; and he called the city after the name of his son Enoch." That is, the punishment for Cain, in the end, turned out to be not too harsh. And was it a punishment?... Further, we learn that Cain the farmer became a resident of the land of Nod, then the founder of the city and, possibly, its head, and Lamech, the great-great-grandson of his son Enoch – the ancestor of nomad nomads, as well as musicians and blacksmiths (forging all tools made of copper and iron) (Bible, 4).

But the quote we used contains also additional information that is thematically related to our research. First, attention is drawn to Cain's departure from "the face of the Lord." That is, Cain was made invisible to the Lord, unattainable, from which the conclusion follows: the God of the Old Testament was really local

– for a certain place and the people who inhabit it. Secondly, the phrase “Cain knew his wife,” says that in the land of Nod (and therefore in other places far from the Lord), before the appearance of the exile in it, people lived, and a woman from among them became his wife. And if that was so, then there is no reason to think that they were small in number (the city cannot be without a sufficient number of inhabitants) and did not belong to the Prasemites or Attas, Hatts and Hittites. Third, we know that the copper, referred to in the text, is not forged. However, the mention of it, along with iron, we consider not accidental. Therefore, the phrase “was a blacksmith of all tools made of copper and iron”, understanding almost literally, we used to date the analyzed events. Between "copper" and "iron", as you know, there is the Bronze Age. It includes the period when Egypt, the territory of the Fertile Crescent, which included Mesopotamia, where, apparently, the action took place, thanks to the efforts, first of all, of the Atts / Narts, a new agricultural boom swept over. Therefore, it is natural to assume that Cain settled in the land of Nod and founded the city of Enoch just then.

The fact that the Pra-Circassians in the Bronze Age controlled the territory including Mesopotamia, was stated, for example, in the article “Ethnonym “Kas” in the Eurasian Toponymy” written by Doctor of Historical Degree B.Kh. Bgazhnokov (Bgazhnokov).

We cannot but be interested in the moral side of the conflict between the brothers. Though we will have to talk exclusively about their relationship, but not about the moral consistency of the Lord God, who provoked the murder. Its definition, obviously, should be addressed to theologians. From the point of view of our research, of course, the guilt of Cain, who killed his brother only because of envy, is immeasurable. It will be even more aggravated if we compare the two biblical brothers with the twin brothers Pydzh and Pyzgesh, the heroes of the poetic legend “Nartxe ya dishe zhir (Нартхэ я дыщэ жыгыр)” – “The Golden Tree of Narts”, which is one of the earliest works of the Circassian Nart epic. Pydzh and Pyzgesh were not just twin brothers, they were alike, like two drops of water. Mygezesch-Guasche, Pyzgesch's wife, seeing Pydzh walking from the hunt for the first time, made

a mistake about him with her husband and greeted him as affectionately as her husband. That scene was seen by Pyzgash, who just appeared from the forest, too. But, having flared up, he directed his anger not at his wife or brother, but at himself. He launched the arrow vertically upward. It returned, pierced him through and went into the ground "through seven layers." Pydzh, seeing and understanding what had happened to his brother, did not dare to stay alive: he pierced himself with his own sword. A moral monster was also present in the legend – in the understanding of Narts. That was Tlebychezhey, who immediately, in exchange for a promise to bury the two brothers, offered the widowed Mygezesch-Guashche to marry him. But she, of course, refused him (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 103-111).

Pastoral nomadism as a phenomenon has been studied for a long time. Researchers, in particular, noted that the pastoralist peoples showed a pronounced inclination to create "nomadic empires", the most famous embodiment of which is the Mongol Empire. And they draw scientific conclusions from the analysis of its civilizational characteristics: advantages, contradictions, costs, etc. (Legrand). However, the domestication of plants and animals first occurred on the territory of the Fertile Crescent in the Neolithic time, when the glaciers retreated to the north, and the local climate remained rather humid. The earliest pastoralism was also formed there – with the emergence of ever more extensive and still not too dry steppes. Therefore, that nomadism should be considered as a reference sample.

As it was stated in the above thesis, the peoples, engaged in agricultural production in a complex manner, were democratic. And that, in turn, reveals what the ideology of "nomadic empires" became an alternative to what brought the 'imperial' spirit into the Nart democracy. Therefore, the main cycles of the Nart epos of Circassians are devoted to the military upholding of their way of life, built on "(nartigha (нартыгъэ)" / "Nartness". The way they having escaped from authoritarianism, emanating, for example, from Bearded man ("Zhechezh (Жэклэжь)"), managed to return democracy in the form of their traditional governing body – Khase,

is shown in the legend "The History of Sethenai-Guashche" (Narts (Adyghe Epic), Vol. I, 150-152).

The ancient Semites came to the nomadic shepherding not at once; moreover apparently not all of them did that. A convincing evidence of that is the character of the biblical Noah. Thus, having become by the will of God the builder of the ark (Bible, 6), he showed himself to be a very skilled person, belonging to the class of artisans, who appear mainly among farmers. Secondly, after the flood: "Noah began to cultivate the land and planted a vineyard" (Bible, 9), while, however, staying to live in a tent. Abram / Abraham – his descendant, the first Jew and Jewish patriarch, – leads only a nomadic way of life: "And Terah took his son Abram, and Lot, the son of Aran, his grandson, and Sarah, his daughter-in-law, the wife of Abram, his son, and went out with them from Ur of the Chaldees to go to the land of Canaan; but when they reached Harran, they stopped there." (Bible, 10). The reason for that delay, apparently, was the old age of Terah, Abram's father. Indeed, he died soon after that. Generally, the problem of the pastoralist peoples was, apparently, in the fact that only meat and dairy products did not feed them well enough for harmonious nutrition, as some crop production was still needed. That is, it became necessary to have exchange between nomads and sedentary inhabitants of the region. However, farmers, as a rule, did not suffer from a shortage of meat and dairy products, so such exchange could not be fair. And that exacerbated the competition among nomads and provoked them into conflict with farmers. Therefore, according to the promise of the Lord: "... I will make a great nation out of you" – Abram came "to the land of Canaan" (Bible, 11).

For Abram, as we know, there were no people at all for a long time. He and his wife Sarah, Lot's nephew, as the rest ones were numerous slaves from which he sometimes formed an army. But on the whole, Abram's focus on Canaan symbolizes the fact that with the dominance of nomadism in him, there was also his understanding of Attic democracy. After all, it is not for nothing that he was awarded the name "patriarch" – "father, ancestor, from πατήρ – father, ἀρχή – the beginning, the power" ("Great

Russian Encyclopedia") – the head of the patriarchal family, who, however, had to be a father only to his slaves for some time.

In Canaan "... the Lord appeared to Abram and said: I will give this land to your offspring. And he built there an altar to the Lord who appeared to him ..." (Bible, 11). But Abram did not stay there, despite the words of the Lord. By that time he could not get children from his wife Sarah, as she was "barren". And the production niche in Canaan into which he was able to fit, apparently, turned out to be fully occupied and well protected. Therefore, he went south, where, passing the hungry lands, he reached Egypt. There he managed to get rich, and his wealth with which he returned to Canaan was again calculated by the nomadic yardstick – his slaves and livestock.

And Abram gained such property thanks to the fact that he deceived Pharaoh, presenting his wife Sarah as a sister and marrying her to Pharaoh. In reality, she was both his sister and wife. Referring to his kinship with the pharaoh, he could probably use better quality pastures, exchanged his animals for crop products under more favorable conditions, sold surplus cattle-raising activities, acquired what was needed, etc. For us it seems important to emphasize that even in the most progressive agricultural Egypt of that time with especially unique opportunities for it, Abram managed to neglect the complex agricultural labor activities. Despite the fact that the Lord regularly appeared to Abram, and that is tantamount to Circassian Narts' understanding of the gift of God – talent, – he, trying to increase his herd quantitatively, did not care of its quality – he did not carry out any selection work in it. That can be considered with the fact that he was married his sister, and his son Isaac, born of him after the direct intervention of the Lord by the already very old Sarah, insisted to marry a close relative, too. As it happened, Isaac was sent to the homeland of Abraham – Mesopotamia, where he married his cousin Rebekah. At the same time the Bible emphasizes: that was done so that Isaac would not bring a Canaanite into the family. That is, if Abram / Abraham did not recognize eugenics, with the help of which the mankind can be improved, and ignoring of which, in particular incest, leads to

disastrous genetic consequences, then, having abandoned the requirements of selection, he could have a not disease-resistant degenerating herd ... Figuratively speaking – to own property but not good.

It is believed that incest – incestuous marriages – came into practice in order to let property accumulated by fathers, remain in the families of heirs. That was especially true of those families who were in power. But from the earliest of their application, there was also an ideological basis for that. For example, the pharaohs of Ancient Egypt were considered to be children of the gods, and they practiced incest so that the rule was passed on to descendants who possessed "pure blood." The divinity of one father, according to their ideas, was not enough, it was important that mother also had the same quality. That means that a pharaoh could wait for a heir to the throne either from his own sister or even from his daughter (Prudnikov, 47-48). Somewhat different but leading to a similar result, apparently happened with the tribe of the ancient Semites interesting to us. At first, having fallen under the influence of the one All-Creator "The" – the Giver and the Father, it showed intolerance towards Him. Then, finding their purpose in cattle breeding and becoming members of the new agricultural world in that capacity, its founders came to pastoralism and the theory of divine election. That is, an imperial ideology arose, which substantiated, in particular, the seizure of power in agricultural Canaan.

But Abraham himself, having already got married his son Isaac, the second Jewish patriarch after himself, his sister, seems to have become more tolerant of Atta agricultural democracy. So, after the death of Sarah, he nevertheless acquired his first land plot from the "Hittites" in Canaan, although not for processing but for the burial of his deceased wife – in a cave on its edge. "The sons of Het answered Abraham and said to him: Hear us, our lord; you are the prince of God in our midst; bury your dead in the best of our burial places; none of us will refuse you a burial place for the burial of your dead" (Bible, 21), the Bible says. On the one hand, the entire subsequent scene of the transfer of the land site into Abraham's ownership is filled with signs of mutual respect between

representatives of two different peoples participating in it. The owner offered to give the land for free, and the acquirer insisted on paying for it without fail. On the other hand, the phrase “you are the prince of God in our midst”, said by the sons of Het, seems to distinguish and exalt Abraham among the present ones as a noble person – chosen by God.

However, if the indicated phrase is considered from the point of view of our research, it may turn out that it is both a support for faith in one God and an attempt to reward it. Only the Attas – not even the Hutts or Hittites, – who originally had many gods – could appreciate the monotheism of Abraham. Even if by that time a goddess named Anatha had appeared under the influence of neighboring religions. The second aspect of the matter, apparently, is that if it was not difficult for Abraham to find empty land to graze his livestock, then he could choose any suitable site from them for his special needs. However, he acted the other way, apparently because it was possible to secure it for himself only after acquiring from a person who at that time represented the ruling class of the state and was a legalized owner of the local lands.

Moreover, after the death of Sarah Abraham married a Canaanite by the name of Hetturah which name has meaning for our study. And if earlier he had only two sons: the first – Ishmael, born by Hagar, a slave of Sarah, the second – Isaac – by Sarah herself, then the last wife "... gave birth to Zimran, Jokshan, Medan, Midian, Ishbak and Shuakh." (Bible, 24). Thus, she seemed to confirm the thesis that the increase in the number of people in that period was possible not on the basis of nomadism, but on the basis of settled life and diversified farming on the land.

Conclusion

In general, the last marriage of Abraham in addition showed that the struggle of ideologies – pastoralism and democracy – will continue to be waged not only between the societies professing them, not only within the societies separated by them, but also in the souls of individuals, seized by doubts, temptations, etc. It also illustrated that the societies of nomadic pastoralists who develop

the imperial ideology of pastoralism, did not separate forever from the societies engaged in complex agricultural labor and inclined towards democracy.

The presented analysis also showed the Lord God in development – from polytheism to monotheism. At the same time we saw the reason why the Pra-Circassian "The" – the All-Creator, the Giver and the Father – found a pair with Anatha. We also saw how "Tha", having transferred a part of his powers to Anatha, took the first step from his monotheistic nature to a polytheistic one. Biblical morality is gradually evolving from fratricide to the words of Christ "turn the other cheek", and Nart etiquette is simplified from the incredible actions of Narts Pydzh and Pызгеш to cunning, even deceit, used in battles, for example, by such a fundamental hero of the Nart epic of Circassians as Sousyryko. He also killed his brother – a cousin – true, being unaware of that kinship, and during a knightly duel (Narts (Adyghe Epic), Vol. II, 141).

Literature

Анат. (*Anat*, (electronic resource) – Access mode: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/393253>, (date of access 09/26/2021).

Anath deity (h). (electronic resource) – Access mode: <https://www.britannica.com/topic/Anath>, (date of access: 08/31/2021).

Ахохова Е.А., «Природа теонима «Тха» («Бог»): базовые гипотезы», *Мир культуры адыгов*. – Майкоп, 2002. – С. 112-117. (Akhokhova E.A., "The Nature of the Theonym "Tha" ("God"): Basic Hypotheses", *World of Circassian Culture*, Маикоп, 2002, pp. 112-117).

Бгажноков Б.Х., *Этноним «кас» в топонимике Евразии* (Bgazhnokov B.Kh., *The Ethnonym "Kas" in the Toponymy of Eurasia*) (electronic resource) – Access mode: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22532504>, (date of access: 08/31/2021).

Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета, Москва, 1991, 296 с. (*Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments*, Moscow, 1991, 296 p.)

Библейская Энциклопедия Брокгауза. Хеттеи. (*Bible Encyclopedia of Brockhaus, Hittites*. (electronic resource) – Access mode: <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/biblejskaja-entsiklopedija-brokgauza/4428>, (date of access: 09/09/2021).

Большая российская энциклопедия. Патриарх. (*Great Russian Encyclopedia. Patriarch.* (electronic resource) – Access mode: https://bigenc.ru/religious_studies/text/2324037, (date of access 07/10/2021).

Касьян А.С., *Клинописные языки Анатолии (хаттский, хуррито-урартские, анатолийские): проблемы этимологии и грамматики*, Москва, 2015, 445 с. (Kasian A.S., *Cuneiform Languages of Anatolia (Hatti, Hurrian-Urartian, Anatolian): Problems of Etymology and Grammar*, Moscow, 2015, 445 p.).

Легран Жак, *Пасторальный номадизм и его роль в истории.* (Legrand Jacques. *Pastoral Nomadism and its Role in History.* (electronic resource) – Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/pastoralnyy-nomadizm-i-ego-rol-v-istorii>, (date of access: 09/15/2021).

Ловпаче Н.Г., *Этническая история Западной Черкесии*, Майкоп, 1997. (Lovpache N.G., *Ethnic History of Western Circassia*, Maikop, 1997).

Нартхэр (адыгэ эпос), Текст угъоигъэ томибл / *Нарты (адыгский эпос)*, Собрание сочинений в семи томах, Мыекъуапэ / Майкоп, 2017. (*Narts (Adyghe Epic)* / Collected works in seven volumes. – Maikop, 2017).

Прудников М.Н., *История государства и права зарубежных стран*, Москва, 2013. (Prudnikov M.N., *History of State and Law of Foreign Countries*, Moscow, 2013).

Тарихъым шъышъ зы напэ. Хъатухэр / Одна страница истории. Хатты // Гъээтэу «Гъуаз» / Газета «Вестник». – Стамбыл / Стамбул, 1913. – №46. (One of the Pages of History. Hatts // Newspaper "Vestnik". – Istanbul, 1913. – No. 46).

Шаззо А.М., «Этимология этнонима «адыгэ» в свете его дополнительного значения», *Вестник науки АРИГИ*, №19 (43), Майкоп, 2018. (Shazzo A.M., "Etymology of the Ethnonym "Adyghe" in the Light of its Additional Meaning", *Bulletin of science of the ARSIGR*, No 19 (43), Maikop, 2018).

Шаззо А.М., «К цивилизационным параллелям между легендарной Нартией и Древним Египтом», *Вестник науки АРИГИ*, №27 (51), Майкоп, 2021. (Shazzo A.M., "Towards Civilizational Parallels Between the Legendary Nartia and Ancient Egypt", *Bulletin of Science of the ARSIGR*, No 27 (51), Maikop, 2021).

Шифман И.Ш., «Во что верили древние евреи?», *Атеистические чтения*, 1988. (Shifman I.Sh., "What Did the Ancient Jews Believe?", *Atheistic Readings*, 1988. (electronic resource) – Access mode: <http://www.etheroneph.com/gnosis/47-vo-chto-verili->, (date of access 08/31/2021).

Review of Religious Revival and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan by Dobrosława Wiktor-Mach

Eva Lennartz*

Abstract

This book review considers Wiktor-Mach's Religious Revival and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan. The author provides an excellent example of how religious revival developed in a post-Soviet country, i.e., Azerbaijan, through interviewing religious actors and individuals. She embeds her analysis in a historical perspective on Islam in Azerbaijan, which makes it clearer why there is a division between pious and ethnic Muslims and why the differences between Shia and Sunni interpretations of Islam ceased to be important. Wiktor-Mach predicts that Sunni Islam in its Turkish variant will gain strength, while Shiism is not giving up. Wiktor-Mach focuses on Baku, and thus, her work can be counted among Islamic urban studies. Further studies would be welcome which analyse the development of Islam in the regions of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Baku, Islam, religion, revivalism

Dobrosława Wiktor-Mach'ın Sovyet Sonrası Azerbaycan'da Dini Uyanış ve Laiklik Üzerine İncelemesi

Özet

Bu kitap incelemesi, Wiktor-Mach'ın "Sovyet Sonrası Azerbaycan'da Dini Uyanış ve Laiklik" kitabını ele alıyor. Yazar, Sovyet sonrası bir ülkede, yani Azerbaycan'da dini dirilişin nasıl geliştiğine dini aktörler ve bireylerle röportajlar yaparak mükemmel bir örnek sunuyor. Analizini, dindar ve etnik Müslümanlar arasında neden bir ayırım olduğunu ve İslam'ın Şii ve Sünni yorumları arasındaki farklılıkların neden önemini yitirdiğini netleştiren, Azerbaycan'da İslam üzerine tarihsel bir perspektif içine yerleştiriyor. Wiktor-Mach, Şiilikten vazgeçilmeden Sünni İslam'ın Türk versiyonunun da güç kazanacağını tahmin ediyor. Wiktor-Mach Bakü'ye odaklanıyor ve bu nedenle çalışmaları İslami şehir çalışmaları arasında sayılabilir. Azerbaycan bölgelerinde İslam'ın gelişimini analiz eden daha fazla araştırma memnuniyetle karşılanacaktır.

---

* Eva Lennartz, Postgraduate Student, Eurasian Studies School of Sciences and Humanities, Nazarbayev University. E-mail: eva.lennartz@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0006-5817-3766

(Received/Gönderim: 05.11.2022; Accepted/Kabul: 08.12.2022)

***Anahtar Kelimeler:* Azerbaycan, Bakü, İslam, din, diriliş**

Review

The Soviet Union officially promoted atheism and oppressed religion. After the end of the Soviet Union, religion started to revive and play a role in social and political life. Islamic revivalism was quickly read through a prism of extremism and perceived as dangerous (Malik, Zhussipbek et al.). In post-Soviet Azerbaijan the political elites were wary of “imported” radical Islamic ideas and therefore increases state supervision of religious communities and activities (Bedford). In contrast to other post-Soviet states in Central Asia, Azerbaijan is the most secularised Muslim country in the world (Sultanova). Current debates of religious revival revolve around the debate whether it leads to the privatisation of religion, meaning that religion becomes a private matter, or whether religion has taken on a social function in society (Malik; Bedford & Souleimanov). Considering that religion plays a decisive role in the future development of society, it is important to shed light on the choices of individuals who return to religion.

Dobrosława Wiktor-Mach is a Polish researcher who focuses on urban development, heritage, and the sociology of religion (Islam). In the fall semester of 2009, she was Visiting Professor in the Department of Eastern Languages and Religious Studies at Khazar University in Baku. The data she collected during that time period became part of her dissertation entitled “Competing Islamic Traditions: An Anthropological Perspective” (Wiktor-Mach, 42). Wiktor-Mach interviewed forty-two Muslims as well as religious leaders (for example from mosques, educational institutions or faith-based organisations) and experts from academia and media on the religious situation in Azerbaijan (44). In addition, she conducted two focus groups with religious communities. Her contacts were established through people related to religion or through visiting mosques herself.

In the reviewed book Wiktor-Mach analyses religious revivalism, that is the revival of Islamic values, traditions, institutions and identity, in Azerbaijan after the end of the Soviet Union. Religious revivalism has been studied by other scholars. Asad is well-known for his idea of studying Islam as an evolving discursive tradition. Mahmood and Hirschkind, for example, showed how ordinary pious Muslims integrate Islamic rituals in their daily lives. Both argue that secularism

is complex and impacts on the religious traditions in a different way – “secularism never escapes its own religious histories” (UC Berkeley). Schielke investigated the daily practices of “ordinary Muslims” in an Egyptian village during Ramadan.

Wiktor-Mach joins the ranks of scholars who have studied religious revivalism, focusing on Azerbaijan. She argues that liberal religious policies in the 1990s in post-Soviet Azerbaijan provided room for foreign and local religious leaders to promote their ideas. She seeks to understand the competition between those leaders and the choices made by individuals. In doing so, she perceives of Baku as an economic marketplace, in which different Shia and Sunni Muslim movements propose faith options to follow. Among the Sunni Islamic options, she identifies Salafism, Turkish Islam and an Islam proposed by reform-oriented intellectuals. She finds that there is a growing trend towards religiosity, despite governmental restrictions and interference. She explains religious revival by the diversity of options proposed by religious traditions belonging to Islam and the fact that some religious groups included references to modern science in their discourses (140-141).

In her work, Wiktor-Mach provides an excellent overview of the contemporary Islamic religious options available to the people in Azerbaijan. Through studying religious revival in post-Soviet Azerbaijan, she makes a strong case that Islam is not a monolith, but more nuanced. This is line with Mahmood and Hirschkind’s understanding that secularism – Azerbaijan is one of the most secular Muslim countries in the world - is complex and impacts on religious traditions in a different way. With her study Wiktor-Mach also seeks to counter stereotypes surrounding Islam. She adds to scholarship on the anthropology of Islam in Azerbaijan, which is scarce. In her view, the current religious revival in Azerbaijan will “determine the future of Islam in the region” (111). She finds that depending on the result of the current competition between religious discursive traditions, Azerbaijan may be either a Sunni or Shia majority country in the future: On the one hand, she notes that Sunni Islam and its Turkish variant attract new followers. However, the Azerbaijani regime seeks to limit Turkish influence, considering, for example, that the Caucasus University described by Wiktor-Mach, which is supported by the

Turkish *fethullahçı*¹ movement, was closed in 2017 and renamed Baku Engineering University. On the other hand, she finds that Shiism “in its various interpretations, not necessarily pro-Iranian”, is not giving up (ibid.). However, the influence of Iran might not be that limited, considering that at funerals of soldiers subsequent to recent border clashes between Armenia and Azerbaijan in September 2022, a group of people chanted the religious slogans: “Şah Hüseyn, vah Hüseyn”², and concerns were raised that these people are not true believers, but carrying out propaganda for Iran (Mirayiq).

In Azerbaijan there are a variety of religious discourses and their interaction is complex (Kotecha). Religiousness means different things in different settings, for example in private as compared to public, and functions in society on different levels, such as nationalism, tradition and morality. It also is a social-identity glue (Kotecha 3). Wiktor-Mach’s work helps to shed light on these religious identity issues and how they came into being. In order to do so, she necessarily starts off her analysis with an overview of the historical development of religion in Azerbaijan. She distinguishes five periods, which were significant for the religious history of Azerbaijan: The introduction of Islam under the Arabs in the 7th century, the influx of Turkic and Mongol tribes who brought with them their own models of Islamic practice, the establishment of Shiism as an official religion of the Safavid Empire in 1501; the spread of secular ideas under Tsarist Russia, and the Soviet period under communism. Her historical analysis is concise, yet detailed.³

Wiktor-Mach was intrigued by the paradox that Azerbaijanis eagerly evoke a tradition of religious and cultural coexistence and tolerance. This perception is also called into question by Grant who finds that there is a “long record of fraught cohabitations for which many Caucasus societies have long been known” (126). Wiktor-Mach

---

¹ Refers to adherents of Fetullah Gülen.

² Translated as “Shah Husayn, poor Husayn” – Husayn is considered to be the third Imam of Shia Islam and perceived as a martyr due to his suffering and death in the Battle of Karbala.

³ However, for a reader learning for the first time about the development of religion in Azerbaijan Wiktor-Mach’s analysis might seem complex. For a more comprehensive description of Islam in Azerbaijan see Yunusov. For a short, but less complex explanation see Cornell.

reveals that the coexistence between Shias and Sunnis was not always peaceful: For example, the Seljuk Turks, Sunni Muslims, “ruthlessly struggled with all manifestations of Shiism” and then under Safavid rule non-Shia groups were cruelly eliminated (56, 66).

In her historical analysis, Wiktor-Mach finds the roots for the current division in Islamic revival between “ethnic” and “pious” Muslims – the former referring to those who practise religion occasionally with some beliefs in God, whereas the latter refers to those Muslims with complete faith in the divine revelations. These parallel traditions were reinforced during the Soviet period, argues Wiktor-Mach (37). Furthermore, during the communist period, Sunni and Shia differences ceased to be important; and religion became privatised (Tohidi). Wiktor-Mach points out that this has resulted in the fact that many young Muslims in Azerbaijan cannot differentiate whether they are Shia or Sunni (107). In this respect, the book is also relevant for young Azerbaijanis who want to understand more about their religious identity. Interestingly, Wiktor-Mach finds that some Islamic rituals were merged with communism during Soviet times, for instance, the *namaz*⁴ was promoted as a way of ensuring a healthy life and treated as a sport activity (79).

Wiktor-Mach conducted her fieldwork in 2009 and the book was published in 2017. Since then, more than ten years have passed. In my personal opinion, people in Baku have not become more religious. For people from poorer families and from the villages surrounding Baku religion might be attractive, however, the practice of religion is perforce limited by the market: It will be more difficult for pious Muslims to find a job which allows them to perform the *namaz*, for instance. Furthermore, I disagree that Baku is “a battlefield for the minds and souls of ‘ethnic Muslims’” (Book description). Rather, I think that it is crucial to take developments in the regions of Azerbaijan into account. Especially in the South of Azerbaijan the influences of Iran are stronger. I find it worrisome that recently parents in Zaqatala in North-Western Azerbaijan do not see a necessity to send their children to school. Azerbaijan’s geography and historical development have led to regional variation in religiousness: Religiousness varies across Azerbaijan and Baku (Kotecha). Wiktor-Mach only looks at Baku in her

---

⁴ Muslim daily prayer.

analysis of religious revival. However, her analysis provides a starting point to explore the anthropology of Islam in the Azerbaijani regions. She also puts her research into the larger picture, drawing references to developments in Central Asia, and Muslim communities in the Pankisi valley in Georgia and in Poland.

In the book under review, Wiktor-Mach describes how young people in Azerbaijan turn to religion. Although I agree that young people do so especially in periods of their lives in which they are confronted with uncertainty, I diverge from the author's opinion that young people actively compare the different Islamic faith options available to them. In my view, this rather has to do with proximity and the influence of their peer group or personal relations. For instance, a young woman from Zaqatala grew up in a family in which women did not wear the veil. However, now after she got married, she wears the veil since her husband, who comes from a more conservative family, requires it from her. Young students might temporarily turn to religion, but later they might find incongruencies in what is preached in the mosque and turn away from religion. However, I do agree that young people have to "prove their choice at every step" (Wiktor-Mach, 87). Interestingly, some young converts⁵ do not fully adhere to the religious obligations, for instance, Wiktor-Mach writes that Hafiza, a young student with whom the author shared an apartment in Baku, does not find the hijab⁶ fashionable, instead Hafiza expects that she will lead a more religious life when she will be over 40 years old (155). This resonates with other scholarship on the complexities of Muslims' religiosity in everyday life.⁷

In sum, Wiktor-Mach provides an excellent example of how religious revival developed in a post-Soviet country, i.e., Azerbaijan, through interviewing religious actors and individuals. She embeds her analysis in a historical perspective on Islam in Azerbaijan, which makes

---

⁵ The term "converts" is questionable since it is rather a return or re-assertion of religion.

⁶ Islamic head covering.

⁷ See for example Debevec, Liza. Women and Islam in Urban Burkina Faso: Piety between Definitions and Interpretation. *Development, Modernism and Modernity in Africa*, edited by Augustine Agwuele, Routledge, 2012, pp. 230-241.

it clearer why there is a division between pious and ethnic Muslims and why the differences between Shia and Sunni interpretations of Islam ceased to be important. Wiktor-Mach predicts that Sunni Islam in its Turkish variant will gain strength, while Shiism is not giving up. It would be interesting to see in practice what the state of religious revival in Azerbaijan is today. I personally know a young woman who used to wear the *hijab*, but recently took it off. Does this perhaps mean that the religious factor is losing strength? In her study, Wiktor-Mach focuses on Baku, and thus, her work can be counted among Islamic urban studies. Further studies would be welcome which analyse the development of Islam in the regions of Azerbaijan.

References

Asad, Talal. *The idea of an anthropology of Islam*. Occasional Papers Series, Center for Contemporary Arab Studies, Georgetown University, 1986.

Bedford, Sofie. *Islamic Activism in Azerbaijan: Repression and Mobilization in a Post-Soviet Context*. 2009. Stockholm University. PhD dissertation, Statsvetenskapliga institutionen, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-8429>.

Bedford, Sofie & Souleimanov, Emil Aslan. "Under construction and highly contested: Islam in the post-Soviet Caucasus", *Third World Quarterly*, vol. 37, no. 9, 2016, pp. 1559-1580, DOI: [10.1080/01436597.2016.1166047](https://doi.org/10.1080/01436597.2016.1166047)

Book description. *Religious Revival and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan*, by Dobrosława Wiktor-Mach, De Gruyter, 2017.

Cornell, Svante E.. "The Politicization of Islam in Azerbaijan". Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2006.

Grant, Bruce. "Cosmopolitan Baku", *Ethnos*, vol. 75, no. 2, 2010, pp. 123 – 147.

Hirschkind, Charles. *The Ethical Soundscape. Cassette Sermons and Islamic Counterpublics*, Columbia University Press, 2006

Kotecha, Hema. *Islamic and Ethnic Identities in Azerbaijan: Emerging trends and tensions*, OSCE, Jul. 2006, <https://www.osce.org/files/f/documents/b/c/23809.pdf>. Accessed 6 November 2022.

Mahmood, Saba. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton University Press, 2011.

Malik, Bilal A. "Islam in Post-Soviet Kazakhstan: Experiencing Public Revival of Islam through Institutionalisation", *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, vol. 13, no. 3, 2019, pp. 351-369, DOI: [10.1080/25765949.2019.1630576](https://doi.org/10.1080/25765949.2019.1630576)

Mirayiq, Afaq. *Şəhid dəfnlərində verilən əzaların doğurduğu reaksiya*. 23 Sep. 2022, https://musavat.com/news/sehid-defnlerinde-verilen-ezalarin-dogurdugu-reaksiya_922855.html, accessed 25 September 2022.

Schielke, Samuli. "Being good in Ramadan: ambivalence, fragmentation, and the moral self in the lives of young Egyptians". *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 15, 2009, pp. 24-540, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2009.01540.x>

Sultanova, Shahla. *Azerbaijan: Islam Comes with a Secular Face*. 15 Aug. 2013, <https://eurasianet.org/azerbaijan-islam-comes-with-a-secular-face>, accessed 6 November 2022.

Tohidi, Nayereh. *Soviet in Public. Azeri in Private. Gender, Islam, and Nationality in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*. *Women's Studies International Forum*. vol. 19, no. 1-2, 1996, pp. 111-123.

UC Berkeley. Saba Mahmood, In Memoriam. 2, <https://criticaltheory.berkeley.edu/people/saba-mahmood/>, accessed 27 October 2022.

Wiktor-Mach, Dobrosława. *Religious Revival and Secularism in Post-Soviet Azerbaijan*, De Gruyter, 2017.

Yunusov, Arif. *Islam in Azerbaijan*, Zaman, 2004.

Zhussipbek, Galym et al. "Some Common Patterns of Islamic Revival in Post-Soviet Central Asia and Challenges to Develop Human Rights and Inclusive Society." *Religions*, vol. 11, no. 548, 2020, pp. 1-18. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3730891>

A Review of *Ethno-cultural Diversity in the Balkans and the Caucasus* edited by Ioana Aminian Jazi and Thede Kahl

Kerem B. Topçu

Edited by Ioana Aminian Jazi, a researcher who focuses on a PhD in Sociolinguistics that compare the identity among the Kalmyk and the Sephardic Jews in Turkey in the Austrian Academy of Sciences in Vienna and Thede Kahl, who serves as the professor of South Slavic Studies at the Friedrich Schiller University in Jena and a member of the Austrian Academy of Sciences and the Academia Europaea, the book, in its introduction written by these two authors, highlights the similarity of two regions in terms of *“unusually wide-ranging linguistic, religious and societal diversity”* after underlining the necessity of a multidisciplinary approach which includes subjects such as *“geography, humanities, political sciences, linguistics, comparative literature studies, and social and cultural anthropology”*, heralding the interdisciplinary methodology used throughout its corpus.

As scholars who study the Balkans and the Caucasus are well-aware, the linguistic, religious and social diversity which highlights the uniqueness and difference in similarity of these two regions, are one of the main aspects of these two regions which create a resemblance in one another. However, there is a political actor too, whose presence looms and haunts these two regions, the political actor that is now called Russia. Therefore, it can be said that the book also sheds light on the role assumed by this actor in these two respective regions.

The first article of the book, written by the late historian Keith Hitchins, titled *“On the Edge of Empires: Southeastern Europe and the Caucasus, 18th Century”*, the role of Imperial Russia, which dons the mantle of the dominant power in these two regions as the Ottoman Empire weakens, is especially highlighted in regards to the similarity between the princes of Romania and the king of

Georgia, Erekle II, especially in terms of seeking an international guarantee to their existence and the presence of the Orthodox Church as the religious entity in both of the regions, the latter only further consolidating the looming presence of Imperial Russia in the region. However, despite this presence in both regions and nations, very much resembling the “difference in similarity” of these two regions, the role and the presence of Russia was at best, multifaceted and prismatic.

The looming presence of Imperial Russia, a mantle taken on by its historical successor, the Soviet Union, also establishes itself in the second article of the book titled *“Archaeology, Society and Politics, or How and Why the Ancestors Were Invented in the North Caucasus”* by Victor E. Shnirelman. In his study, Shnirelman focuses on the deportation of the Nakh peoples from their homeland and the subsequent politicization of Alan archeology and history. Drawing from sources such as Soviet historians Krupnov, Kibizov and Abaev, Shnirelman manages to give credit where it is due but also does not shy away from criticism when it is absolutely necessary. Shnirelman, in an article rightfully concerned with the relationship between history and politics in a turbulent time for the intellectual grounding of an ethnogenesis in the Caucasus, underlines the different approaches regarding the linguistic, cultural and ethnic origins of the Alans. As an example of these differentiated approaches during these turbulent times for Caucasus, marked by the exile of the Nakh peoples, which also coincided with the danger of the Third Reich, Shnirelman delves deep into the denomination “Aryan” used by the Nazis to denote the Alan people and the avoidance of this concept by the Ossetians by distancing themselves from their Iranian-speaking ancestors lest they share the fate of the Nakh while Krupnov insisted on such an ethnogenesis.

Another article, which amplifies the focus on the Persian influence on the Caucasus in the shadow of Soviet Russia, follows Shnirelman’s thorough study. In *“Republic of Azerbaijan: Ethnic Identity and Census Categories”*, Babak Rezvani explores the linguistic and cultural relationship between the “North” and “South” Azerbaijanis, the latter being located in Iran. Exploring the

Russian and the Persian influence in the North and the South, Rezvani focuses on the de-Iranization of the Azeris in Soviet Russia in order to sever their ties with Iran. After establishing parallels with the Cold War discourse in regard to the naming of the “North” and “South”, Rezvani delves into toponyms and their relation to politics in an era which Soviet Union was bordered with a Western ally. Rezvani then introduces the censuses on the Talysh, Lezgins, Kurds and Georgians in order to highlight Azerbaijan’s politics on minorities, which chiefly rest on assimilation.

The next article, in regards to Caucasus, is one of the most thought-provoking articles that exist within the scope of this study. In “Identity and Traditional Law in Albania and Georgia”, Stéphane Voell elaborates on the Albanian *Kanun* and the traditional laws that still hold sway in Svaneti. Then, Voell masterfully compares these two traditional laws and drawing from the studies of Brubaker and Cooper (2000), establishes how the existence of these traditional laws contributes to the self-understanding and identity of the peoples who uphold these laws. This particular article shows great promise regarding Caucasus studies, for it could pave way to new visions, conceptualizations, comparisons and contrasts regarding the region.

Another article related to the Georgian identity follows Voell’s study. In “The Diplomatic and Military Relationship between Georgian Highlanders and the Russian Empire: From the 17th Century to the Present Day”, Florian Mühlfried explores the identity and the autonomy of the Tushetan Highlanders in regards to their use of military skill and diplomacy. Identifying the existence of Tushetans as a “form of resistance to being governed” by drawing from the anthropologist James Scott (2009), Mühlfried explores the clan-mentality, martial prowess and diplomatic skill of the Tushetans in regards to defending their own self-governance against other tribes, kings and even Tsars.

Marieta Schneider’s article titled “‘Dancing’ Ethnicity in the Caucasus and the Balkans” deals with the existence of Kosovo Circassians who have migrated to the Balkans during and after Tsitsekun. In this article, drawing from the return of the Kosovo Circassians to their ancestral homeland and how they preserved

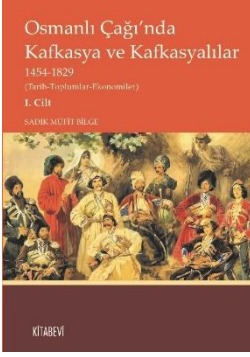
their language and dances, debates whether dance could be used as a cultural signifier, Highlighting the fact that one of the most important identifiers regarding the ethnicity of the Kosovo Circassians, was their good command on Circassian Language, Schneider aptly addresses a dilemma which should be a focal point in diaspora studies regarding the Circassians; the possible dichotomy between the dance and the languages in regards to highlighting ethnicity and culture, which she argues that the latter cannot be considered while one is thinking about the former. Delving into the significance of the dance during the time of the Soviet Union and Russia, Schneider establishes different peripheries regarding what the dance can signify for the Circassian Culture.

The last article in the book is concerned with one of the key disciplines that a scholar familiarizes themselves while studying the Caucasus: Linguistics. In “Emphatic Reflexive Particles in the Nakh-Dagestanian Languages”, Diana Forker primarily focuses on the Avar, Bagvalal, Hinuq, Tsez and Bezhta languages and the uses of emphatic particles in these languages before focusing on reflexivization and emphatic reflexives, expressing identity in regard to pronouns, expression of contrast, scalar additives and the emphatic particles which occur with verbs.

Comparing two different regions in regards to ethnicity, geography, linguistics, cultural norms and anthropology, it can be said that *Ethno-Cultural Diversity in the Balkans and the Caucasus* is a book that lives up to its name. The multidisciplinary approach it heralds in its introduction, is thoroughly fulfilled by the works of scholars who are well-versed in their disciplines and research topics. Apart from minor grammatical errors, the skills of the editors of the book are highly commendable and their successful attempt at bringing various disciplines together in regard to two extremely complex regions of the world deserves praise. All in all, it can be easily said that this book is a source that could be used and enjoyed by academics and enthusiasts alike.

Kitap Tanıtımı

Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih-Toplumlar-Ekonomiler)

Sadık Müfit Bilge

Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2023,

I. Cilt 556 s., II. Cilt 582 s.

ISBN (I): 978-625-8055-34-4, (II) 978-625-8055-35-1

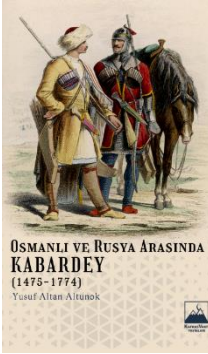
30 yıldan fazla süren bir araştırma ve çalışmanın ürünü olan *Osmanlı Çağında Kafkasya ve Kafkasyalılar 1454-1829 (Tarih, Toplumlar, Ekonomiler)* başlıklı kitabın birinci cildinde dört yüzyıla yakın bir dönemde, bölgeye hâkim olmak için birbirleriyle mücadele eden üç büyük devletin (Osmanlı, Rusya ve İran) Kafkasya'daki siyasi, askeri ve diplomatik faaliyetleri konu ediliyor.

Kitapta yerel hükümdarlar, padişahlar, şahlar ve çarlar ile onların vezirleri, bakanları, hanları, bürokratları, generalleri ve askerlerinin Kafkasya'daki mücadeleleri, politikaları, faaliyet ve uygulamaları, Kafkasya halklarının yaşadıkları zorluklar, acılar, kıyımlar ve var olma çabaları anlatılıyor.

Kitabın ikinci cildinde Kafkasya'daki Osmanlı eyaletleri, kaleleri, kalelerde görev yapan askerler ve kalelerin lojistiği, Osmanlı şehirleri ve şehir hayatı, Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya yönelik deniz ve kervan ticareti, tacirler ve taşınan mallarla, ticaret yöntemleri ve gümrükler incelenmektedir. Osmanlılara tabi Gürcü devletleri ile Abhazya'nın siyasi, toplumsal ve iktisadi tarihi de detaylı olarak ortaya konmaya çalışılmaktadır.

Kuzey Kafkasya halklarının toplumsal yapıları, köyleri, evleri, ev eşyaları ve silahları, tarım ve tarım yöntemleri, zanaat, ticaret ve ticaret yöntemleri, gündelik hayatları, yeme-içme ve giyecekleri, soylular, savaşçılar, din adamları, tüccar ve zanaatkârlar, köylüler ve köleler ele alınmaktadır.

Güney Kafkasya'daki Safevi eyaletleri, Azerbaycan ve Dağıstan'daki hanlıklar, Gürcü krallıkları, Ermeni meliklikleri, kır ve şehir hayatı, Gürcü, Ermeni, Dağıstan halklarının dört yüzyıla yakın bir dönemde toplumsal, iktisadi, dini durumları, gündelik yaşayışları anlatılmaktadır.

Osmanlı ve Rusya Arasında Kabardey (1475-1774)

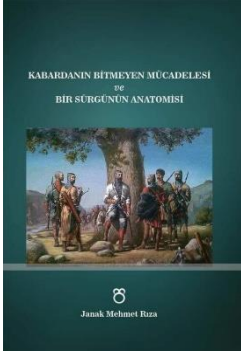
Yusuf Altan Altınok

Kafkas Vakfı Yayınları, 2022, 176 sayfa

ISBN: 9786057126306

Bu kitabın bizi bıraktığı yerde başlayan Kafkas-Rus savaşlarının yankısı nesiller boyunca tüm dünyaya yayıldı ve Kafkasya tarihinin önceki safhaları kaçınılmaz olarak savaşların gölgesinde kaldı. Oysa 1774'e kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sınır teşkil eden Kabardey'in iki emperyal güç arasında geçen uzun yılları da oldukça heyecan verici bir hikâyedir. Diplomasiden çatışmalara, sürekli değişen ittifaklardan köle ticaretine, dengeleri belirleyen bütün siyasi, ekonomik ve askeri ilişkileri kapsayan; Osmanlılar, Ruslar ve Kabardeylerin yanında diğer Çerkes kabileleri, Kırım Tatarları, Kumuklar, Nogaylar, Kazaklar ve bölgedeki diğer halkların da aktörleri arasında yer aldığı bir hikayedir bu.

Ancak bu kitap Kabardey'in Osmanlı ve Rusya arasındaki serüvenine eşlik etmenin ötesine geçiyor. Kuzey Kafkasya'nın stratejik açıdan çok önemli bir parçasına odaklanarak, esaslı bir meseleye, iki büyük gücün genel olarak Kafkasya ile ilgili yaklaşım ve politikalarına ışık tutuyor. Üstelik savaşların ve çatışmaların neredeyse günümüze uzandığı bir coğrafyanın hep kabaca geçiştirilen arka planını ve çoğu zaman yanlış anlaşılan yönlerini açık ve kapsayıcı şekilde resmetme çabasıyla bir Kafkasya tarihine giriş niteliği de taşıyor.

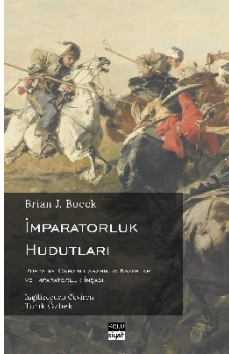
Kabarda'nın Bitmeyen Mücadelesi ve Bir Sürgünün Anatomisi

Janak Mehmet Rıza

Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara, 2022

ISBN: 978-625-00-0888-1

Kitapta, Kabardey prenslerinin 1763 yılında Mozdok'ta kale inşa edilmesine karşı çıkmalarıyla başlayan çatışmalar, Yedi Ay Savaşı, Rusya ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki savaşlardan sonra imzalanan antlaşmaların Kuzey Kafkasya halklarına etkileri, Rusya'nın bu antlaşmalar sonucu kazanımları ve Kabardey'i işgal ve ilhak çabaları, işgale tepki olarak Kabardey prenslerinin Osmanlı'ya ait sayılan Kuban ötesindeki topraklara geçerek bağımsızlık mücadelesine devam etmeleri ele alınıyor. Uzun ve kanlı savaşta Rus Çarlığı'nın uyguladığı soykırımı varan katliamlar sonucunda Kabardey Prensligi'nin ilhak edilmesi, Kabardey halkının vatanlarından sürgün edilerek uzak Osmanlı topraklarına yerleşmeleri ve sürgün yaşamları inceleniyor.

İmparatorluk Hudutları. Rusya ve Osmanlı Arasında Kazaklar ve İmparatorluk İnşası

Brian J. Boeck

Çev. Tarık Özbek

Koyusiyah Kitap, Nisan 2023, Ankara, 352 s.

ISBN: 9786057290656

İmparatorluk Hudutları, Büyük Petro döneminde Rusya'nın Don Bozkırı sınır boylarındaki emperyal yayılması ve bu bölgedeki yerel dönüşümler üzerine bir çalışmadır. Brian Boeck, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının Kuzey Karadeniz havzasındaki

rekabetini, sınırda yağmacılığa adanmış açık, demokratik, çok etnikli bir erkek kardeşliğinden Rus devletinin sınırlarını savunmaya ve ilerletmeye adanmış kapalı bir etnik topluluğa dönüşen Don Kazaklarının sosyal tarihiyle ilişkilendiriyor. I. Petro'nun sınır devriyesini, göç kontrolünü, sınır ötesi temasların bürokratik düzenlemesini ve muhaliflerin sınır dışı edilmesini teşvik ederek eski bozkır dünyasını nasıl yok ettiğini ve onun yerine yeni bir emperyal Kazak düzenini nasıl yarattığını gösteriyor. İmparatorluk Hudutları, bu dönüşümü incelerken emperyal yayılma, devlet dışı şiddetin gayrimeşrulaştırılması, sınırların inşası ve devlet otoritesinin yerel toplulukların yaşamlarına müdahalesi gibi temel tarihsel meseleleri ele alıyor.

Türkiye'nin Etno-Kültürel Ötekileri

Ahmet Kerim Gültekin, Çakır Ceyhan Suvari
Çev. Erdoğan Boz

Koyusiyah Kitap, Ankara, Nisan 2023, 320 s.
ISBN: 9786057290649

Türkiye'nin Etno-Kültürel Ötekileri sadece tarihsel, antropolojik ve sosyolojik bilgi paylaşımı aracılığıyla değil, aynı zamanda güncel gelişmelerin değerlendirilmesi yoluyla Türkiye'nin az bilinen madun etno-dinsel gruplarına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Etno-kültürel kimlikler, dinamik ve değişken özellikler taşıyan bir görüngü olarak Türkiye'nin mevcut uluslararası politikalarının sosyo-siyasal yansıması şeklinde ele alınmaktadır.

Kitap aynı zamanda Türkiye'nin etno-kültürel ötekilerine karşı, kökleri geç Osmanlı dönemine kadar giden ve bugüne kadar devam etmiş olan ayrımcı ve ötekileştirici politikalarının sürekliliğine dikkat çekmektedir. Hangi alanlarda benzer siyasal yaklaşımlar sergilenmeye devam ettiği ve hangi alanlarda değişimler olduğunu değerlendirilmektedir. Ayrıca kitapta, etno-

kültürel ötekilerin etno–siyasal hayatta kalma stratejileri değerlendirilerek çağdaş Türkiye’deki siyasal çalkantıların ve sosyo–kültürel dönüşümün bir değerlendirmesinin sunulması amaçlanmaktadır.

Etno–kültürel ötekiler kavramıyla hem ulusal ve uluslararası yasalarla tanınan, hem de resmi olarak tanınmayan azınlıklar kast edilmektedir.

Kitap şu bölümlerden oluşmaktadır:

- Martin Van Bruinessen: Giriş: Modern Türkiye’de Etnik Ve Dinsel Farklılıklarla Yüzleşmek
- Ahmet Kerim Gültekin: Kürt Aleviler: Çoklu Etno–Siyasetin Kesişim Noktasında Sıra Dışı Bir Kültürel Kimlik
- Hakan Mertcan: Türkiye Cumhuriyeti’nin Arap Alevileri (‘Alawîler): Genel Değerlendirme
- Victoria Arakelova: Türkiyeli Ezidiler – Damgalanmış Bir Kimlik
- Eberhard Werner: Zazalar – Parçalanmış Bir Etnik Topluluk
- Nilüfer Taşkın: Lazlar: Çok Kültürlü Türkiye’nin Makbul Yurttaşları
- Aude Aylin De Tapia: Türkiye’deki Rumlar – ya da Yunan–Ortodoks Hıristiyanlar
- Erdoğan Boz: Türkiyeli Çerkesler: Hariçten Gelen Ötekiler
- Çakır Ceyhan Suvari: Sovyet Casusluğundan Eski Güzel Komşularımıza Karşı Malakanlar
- Benedetta Panchetti - Marcello Mollica: Çağdaş Güneydoğu Anadolu’da Etno–Dinsel Canlanmada Karşılaşılan Trajik Anılar: Doğu Asuri Kilisesi Örneği
- Philip O. Hopkins: Unutulan Ermeniler: Türkiye’deki Ermeniler

Karadeniz Bozkırında Savaş, Devlet ve Toplum (1500-1700)

Brian L. Davies

Çev. Tarık Özbek

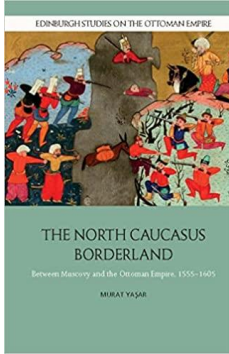
Koyusiyah Kitap, Ankara, Mart 2023, 360 s.

ISBN: 9786057290618

On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Moskova Knezliği, Karadeniz'in yukarısındaki verimli bozkırların kontrolü için Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Polonya-Litvanya Devletler Topluluğu'na karşı maliyetli bir mücadele yürüttü. Bu, büyük stratejik ve ekonomik öneme sahip bir bölge – o dönemlerde Avrasya'nın muhtemelen merkezi idi. Yine de Rusya tarihindeki bu önemli dönem, tarihçilerce bugüne kadar göz ardı edilmiştir. Brian L. Davies'in çalışması, Rusya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkışına ilişkin temel bir kavrayış sağlıyor.

Uzun süren savaş seferleri Rusya'nın nüfusuna, ekonomisine ve kurumlarına büyük bir zarar verdi ve Batı'daki Rus askeri ve diplomatik tasarılarını defalarca engelledi veya dönüştürdü. Bu mücadele, Rus devlet inşa sürecini yönlendirmek, askeri reformu çabuklaştırmak ve Rusya'nın İmparatorluk düşlerini şekillendirmek için tıpkı Rusya'nın kuzey ve orta Avrupa'daki savaşları kadar önemliydi.

Karadeniz Bozkırında Savaş, Devlet ve Toplum (1500–1700) bu mücadelenin gidişatını inceliyor ve Rusya'nın nihai hâkimiyetinin, ordu komuta-kontrol, lojistik ve taktiklerdeki gelişmelere ek olarak yeni askeri kolonizasyon stratejilerinden nasıl kaynaklandığını açıklıyor.

The North Caucasus Borderland: Between Muscovy and the Ottoman Empire, 1555-1605

(Kuzey Kafkasya Sınır Bölgesi: Moskof ve Osmanlı İmparatorluğu Arasında 1555-1605)

Murat Yaşar

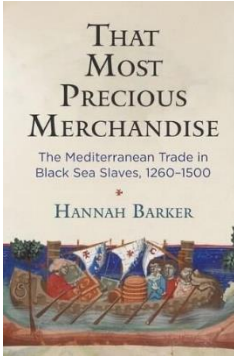
Edinburgh University Press; 1st edition, 2022, 288 s.

ISBN: 978-1474498692

New York Devlet Üniversitesi'nde tarih alanında doçent olarak görev yapan Murat Yaşar tarafından yazılan bu kitap, 16. yüzyılda Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında tartışmalı bir sınır bölgesi olarak Kuzey Kafkasya'nın rolünü araştırıyor. Araştırmalar bu iki imparatorluk arasındaki çatışmayı Balkanlar ve Doğu Avrupa'da arasa da aslında bu çatışmanın temeli 16'ncı yüzyılda iki emperyal güç arasında bir sınır bölgesi haline gelen Kuzey Kafkasya'da yatmaktadır. Bu kitap, Moskova Çarlığı'nın 1556'da yakınlardaki Astrahan Hanlığı'nı ilhakından, 1605'te Osmanlılar ve müttefikleri tarafından bölgeden sürülmelerine kadar, Osmanlı İmparatorluğu ile Moskova Çarlığı arasındaki şimdiye kadar tam olarak anlaşılamayan sınır bölgesini analiz ediyor. Osmanlı ve Moskova birincil kaynaklarına - mühimme defterleri ve *posol'skie knigi* (diplomatik kayıtlara) - dayanarak, emperyal karışıklıkların öyküsünü folklorik ve kültürel kaynakları da kullanarak birçok perspektiften ele alıyor, her iki imparatorluğun eylemlerini analiz ediyor ve arada kalan halkların motivasyonlarını göz önünde bulunduruyor.

Geniş bir bölge olan Kafkasya 16. yüzyılda çok sayıda farklı yönetici ve idareye sahip olmuştur. Bu, Kafkasya'yı farklı imparatorluklar için çekici kılmış, ancak Yaşar'ın gözlemlediği gibi, "Kuzey Kafkasya üzerindeki emperyal rekabet, bazı yöneticiler için bir bağımsızlık düzeyine ulaşan şekilde, halkın ve siyasetin geniş özerkliğine izin verdi." Başka bir deyişle, emperyal rekabetin öyküsü, yerel failin kaybının öyküsü değildir; tam tersine, kapı eşliğinde savaşan iki imparatorluk olması onu güçlendirmiş olabilir.

Kullanılan Osmanlı ve Moskova kaynakları, erken modern dönemde, birbiriyle çelişen özneleri ve bölge oluşturma stratejilerini göstermektedir. Ayrıca, rekabetlerinin Kuzey Kafkasya'daki yönetimlerin iç dinamiklerini ve stratejilerini nasıl değiştirdiğini, bölgeyi, siyasi yapılarını ve sonraki yüzyıllarda halklarının yaşamlarını nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

**That Most Precious Merchandise.
The Mediterranean Trade in Black Sea
Slaves, 1260-1500**
**(En Değerli Mal: Karadeniz Kölelerinin
Akdeniz Ticareti, 1260-1500)**

Hannah Barker

University of Pennsylvania Press, The Middle
Ages Series

2019, 328 s.

ISBN: 9780812251548

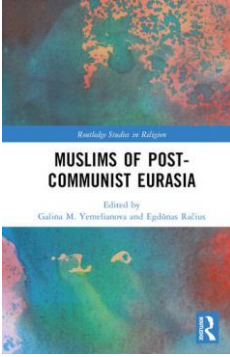
Akdeniz kölelerinin kaynağı olarak Karadeniz'in tarihi, antik Yunan kolonilerinden günümüzün insan kaçakçılığı ağlarına kadar uzanıyor. 14. yüzyılda ve 15. yüzyılın başlarında doruğunda olan Karadeniz köle ticareti, Akdeniz'deki kölelerin tek kaynağı değildi. Cenevizliler, Venedikliler ve Mısırlı tüccarlar, bölgedeki çatışmalarda Kuzey Afrika, Sahra-altı Afrika, Balkanlar ve Ege Denizi'nde ele geçirilen esirleri satın aldı. Yine de Karadeniz köle ticareti, tüccarlara kâr ve prestij; askerleri, vergi gelirleri ve diplomatik nüfuzu olan devletler ve kadınların, erkeklerin ve çocukların hizmet verdiği haneler sağlıyordu.

Cenova, Venedik ve Mısır'ın Memluk saltanatı ile Büyük Suriye, Karadeniz köle ticareti ağının en önemli üç kolu olmasına rağmen, bunlar nadiren birlikte incelenmiştir. Latince ve Arapça kaynakları birlikte inceleyen Hannah Barker, Akdeniz'in Hıristiyan ve Müslüman sakinlerinin ortak bir kölelik kültürü anlamına gelen bir dizi varsayım ve uygulamayı paylaştıklarını gösteriyor. Gerçekten de Ceneviz, Venedik ve Memlûk köle ticareti, geniş kapsamlı etkilerle, tamamen iç içe geçmişti. Cenevizliler ve Venedikliler'in Memluk ticaretini bozması, Memlûk şehirlerinde yaşayan İtalyan

tüccarlara karşı misillemelere yol açarken; ticarete katılımları, ticari güçlerin İslam'ın gücünü zayıflatmak için kozlarını kullanmasını talep eden haçlı hareketinin destekçileri tarafından da sert eleştirilere yol açtı.

Noter kayıtları, vergi kayıtları, hukuk, tüccar hesapları, gezginlerin hikayeleri ve mektupları, vaazlar, köle satın alma kılavuzları ve edebi eserlerin yanı sıra köle ticaretini ve haçlı seferi propagandasını düzenleyen anlaşmaları okuyan Barker, metninde tüccarların insanları ticaretini yaptığı ve köleleştirildiği bağlamın zengin bir resmini veriyor.

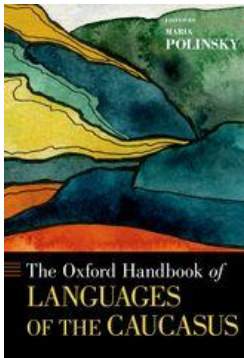
Muslims of Post-Communist Eurasia
(Post-Komunist Avrasya'nın Müslümanları)
Galina M. Yemelianova, Egdūnas Račius
(Ed.)

Routledge, 2023, 356 s.
ISBN 9780367545154

Bu kitap, İslam'ın devlet yönetiminin evrimini ve yerel Müslümanların komünizm sonrası Avrasya'da kendi "Müslümanlıklarını" yeniden keşfetmelerinin doğasını ve biçimlerini tartışıyor. Orta ve Güneydoğu Avrupa'nın Rusya'dan ve Kafkasya'nın çoğundan ve Orta Asya'dan siyasi ve ideolojik ayrışmasının İslam sahnesi üzerindeki etkilerini inceliyor. İslam'ın yeni, "küresel" yorumlarının çoğalmasının ve bunların mevcut "geleneksel" İslami inançlar ve uygulamalarla olan ilişkilerinin sonuçları özellikle ilgi çekicidir. Bu kitaptaki katkılar, bu konuları tarih, dini çalışmalar/teoloji, sosyal antropoloji, sosyoloji, etnoloji ve siyaset bilimini birleştiren disiplinler arası bir prizma aracılığıyla ele almaktadır. Kitapta, anayasal olarak seküler bağlamlarda İslam'ın kamusal alanda artan varlığı analiz ediliyor, İslam'ın Avrupa'da evcilleştirilmesine ve uyumlaştırılmasına dair bir eleştiri sunuluyor ve uluslararası Avrasya alanında olup bitenlerle

karşılaştırıyorlar. Tartışma Talal Asad, Bryan Turner, Veit Bader, Marcel Maussen ve Bassam Tibi gibi düşünürlerin çalışmalarından beslenmekte ve birincil ve ikincil kaynaklar ile etnografik gözlemlerden yararlanılmaktadır. Kolektivitelerin ve bireylerin küreselleşmiş İslami bağlamda Müslüman olmanın ne anlama geldiğini nasıl tanımladığına bakıldığında, bu kitap Din Bilimleri, İslami Çalışmalar, Siyaset Bilimi, Sosyoloji ve Antropoloji bilim insanlarının büyük ilgisini çekecektir.

İki ana başlık altında 18 bölümden oluşan kitapta Kafkasya odaklı olarak şu bölümler yer almaktadır: Azerbaycan'da Erken Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönemlerde İslam'a Yönelik Devlet Politikaları: Karşılaştırmalı Bir Analiz (Altay Goyushov); Dini Kendi-Kendini Meşrulaştırma, Beyin Doktrinleştirme ve Pasifleştirme: Çeçen Hükümetinin Çabaları (Marat İlyasov); Sovyetler Birliği'nin sona ermesinden bu yana Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk İslami etkileri (Bayram Balcı); Sovyet Sonrası Gürcistan'da İslam'ın Birçok Yüzü - İnanç, Kimlik ve Politika (Sophie Zviadadze); İslami Gelenekçiliğe Karşı Selefi İslam: Kabardey-Balkar Örneği (Galina M. Yemelianova ve Svetlana I. Akkieva).

The Oxford Handbook of Languages of the Caucasus (Kafkasya'nın Dilleri – Oxford El Kitabı)

Maria Polinsky (ed.)

Oxford University Press, 2021, 1192 s.

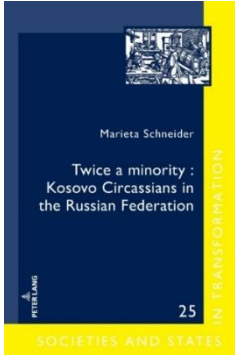
ISBN: 9780190690724

Bu el kitabı Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'da konuşulan Kafkasya'nın farklı dillerine bir giriş sunmaktadır. Bölgenin üç yerli dil ailesi arasında Nah-Dağistan, Kuzeybatı Kafkas (Abhaz-Adıge olarak da bilinir) ve Güney Kafkas (Kartvel olarak da bilinir) bulunur. Kafkas dilleri genellikle yanlış karakterize edilmiş veya egzotikleştirilmiş olsa da, birçoğu diğer

dillerde çok az bulunan veya hiçbir dilde bulunmayan diller arası nadir özelliklere sahiptir.

Bu el kitabı, uzmanlar tarafından yazılan dillerle ilgili gerçekleri ve açıklamaları sunar. Kitabın ilk yarısı, konuşmacıları hakkında demografik araştırmalarla zenginleştirilmiş dil profilleri ile dillere bir giriş niteliğindedir. Ana dil ailelerine genel bir bakışın yanı sıra birkaç ayrı dilin ayrıntılı gramer açıklamalarını içerir.

Kitabın ikinci yarısı, Kafkasya'nın bazı dillerinde bulunan ses sistemleri, anlaşma, eksiltme ve söylem özellikleri gibi dilsel özelliklerin teorik analizlerini daha derinlemesine incelemektedir. Gelecekteki araştırmalar için umut verici alanlar, tüm alt alanlardan dilbilimcilerin ilgisini çekecek olan el kitabı boyunca vurgulanmıştır.

Twice a minority: Kosovo Circassians in the Russian Federation (İki Kez Azınlık: Rusya Federasyonu'nda Kosova Çerkesleri)

Peter Lang, Societies and States in Transformation, 25

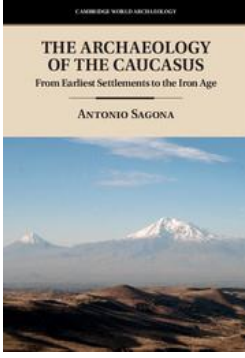
Marieta Schneider

2021, 338 s.

ISBN: 9783631854044

Bu kitap, 1989/99 Kosova ihtilafı sırasında Kosova'dan tarihi anavatanları Rusya Kuzey Kafkasyası'ndaki Adıgey Cumhuriyeti'ne göç eden 64 Çerkes ailenin hikayesini anlatıyor. Çalışma, göç öncesi ve sonrasında Kosova Çerkeslerinin kimlik oluşturma sürecine odaklanmaktadır. Marieta Schneider yaklaşımında, kimlik, etnisite ve kültür arasında çelişkili olmayan bir ilişki olduğuna dair milliyetçi varsayımlara meydan okuyor ve azınlık statüsünün bu etnik topluluğun kimlik oluşumu üzerindeki etkisini gösteriyor. Yazar hem eski Yugoslavya'daki hem de SSCB/Rusya Federasyonu'ndaki ulusal ve azınlık politikalarını karşılaştırarak, bu süreçte dilsel, dini, kültürel ve sosyal "sınırların" oynadığı rolün altını çiziyor. Kitap, Balkanlar'da, Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet

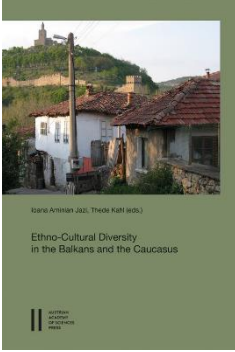
sonrası dünyada azınlık siyaseti ve kimlik belirleme süreçlerini inceleyenler için yeni bilgiler sağlıyor.

The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age (Kafkasya'nın Arkeolojisi: En Eski Yerleşimlerden Demir Çağı'na)

Antonio Sagona
Cambridge University Press
2017, 562 s.
ISBN:9781139061254

Kafkasya'nın Arkeolojisi'nde Antonio Sagona, en eski yerleşim yerlerinden erken Demir Çağı'nın sonuna kadar Avrasya kara kütleindeki kilit bir alanın ilk kapsamlı araştırmasını yapıyor. Bölgede bulunan şaşırtıcı kültürel yapı dizisini inceleyerek hem Sovyet hem de Sovyet sonrası araştırmalardan yararlanıyor ve bölgenin sınırları boyunca çok çeşitli ve çoğu zaman parçalanmış kanıtları sentezliyor. Maddi kültür ve teoriyi dengeleyen ilgi çekici bir tarzda yazılan eser, en önemli yerlere ve kültürel geleneklere odaklanıyor. Sagona ayrıca Kafkas topluluklarının başarılarının altını çiziyor ve onları Anadolu, İran ve Rusya'daki daha geniş komşuları çerçevesine yerleştiriyor. Çoğu ilk kez burada yayınlanan yeni verilerle dolu Kafkasya Arkeolojisi, çoğu Batılı araştırmacıların erişimine açık olmayan pek çok yeni fotoğraf, çizim ve plan içeriyor.

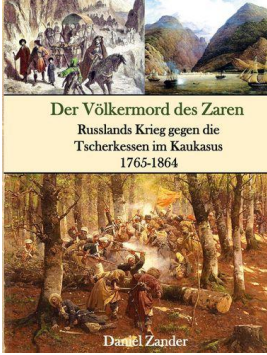

Ethno-Cultural Diversity in the Balkans and the Caucasus (Balkanlar ve Kafkasya'da Etno Kültürel Çeşitlilik)

Ioana Aminian Jazi - Thede Kahl (eds)
Austrian Academy of Sciences Press
2023, 394 s.
ISBN978-3-7001-8875-9

Bu kitap, Balkanlar ve Kafkasya bölgelerindeki etno-kültürel çeşitlilik üzerine mevcut çok disiplinli karşılaştırmalı araştırmaları ışık tutmak amacıyla çeşitli alanlardan çalışmaları bir araya getiriyor. Kitap, çok çeşitli konuları ve bu çok farklı iki coğrafi bölgenin etnik kimliğini, arkeolojisini ve dilbilimini haritalandıran çalışmaları içerir. Etnik kimlik, göç ve farklı etnik gruplar arasındaki temas ve iki kültürel bölgedeki azınlıklar ve çoğunluklar arasındaki etkileşimlerden kaynaklanan paralel süreçlere özellikle dikkat çekilmektedir.

Eskiden çalışmaların odağı daha spesifik konulara odaklandığı için gündelik kültürün (müzik, tiyatro, maddi kültür) dönüşümlerini ve toplumsal değişimleri (erkeklerin kadınlara oranı, toplumsal cinsiyet çalışmaları, sosyalist feminist siyaset, ataerkil toplumlara dönüş) ele alan kapsamlı araştırmalar Balkanlar ve Kafkasya için kıttır. Bu derleme, bu alanları karakterize eden benzerliklerin, farklılıkların ve dönüşümlerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmak ve daha derinlemesine karşılaştırmalı araştırmayı teşvik etmek için bu boşluğu kapatmayı amaçlamaktadır.

Der Völkermord des Zaren. Russlands Krieg gegen die Tscherkessen im Kaukasus 1765-1864

(Çar Soykırımı. Rusya'nın Kafkasya'da Çerkeslere Karşı Savaşı, 1765-1864)

Daniel Zander Verlag: Books on Demand,
Gesellschaft, Politik & Medien, 2022, 578
Sayfa

ISBN-13: 9783756256617

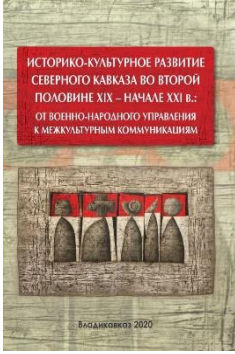
Kafkasya'nın batısında yer alan Çerkes halkı -kendilerine verdikleri adla Adıgeler- her zaman yabancı güçlerin tehditlerine karşı bağımsızlıklarını savunmak zorunda kalmışlardır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren yeni bir ölümcül tehditle karşı karşıya kaldılar: Rus İmparatorluğu'nun saldırgan yayılcı politikaları. Rusların Osmanlı İmparatorluğu ile çatışmalarının içine çekilen ve daha sonra uluslararası alanda izole edilen, ulusal varlıklarını sürdürmek için çaresiz bir mücadeleye zorlanan Çerkesler, Rus ordularının acımasız fetihlerine on yıllar boyunca direndiler. Sonunda Çarlık İmparatorluğu'nun baskıcı üstünlüğü karşısında teslim olmaya zorlandılar ve 1864'te insanlık tarihinin en büyük suçlarından birine katlanmak zorunda kaldılar: Çar'ın soykırımı.

Bu kitap, Doğu Kafkasya'da bugüne kadar çok daha ünlü olan mürid çatışmasının gölgesinde kalan bir savaşı anlatıyor. Bölünmüş bir halkın destansı direniş mücadelesinin öyküsünün, bu çığır açıcı ama unutulmuş silahlı savaşın aşamalarının, liderlerinin ve kampanyalarının ve Çerkeslerin son felaketinin - günümüz Türkiye'sine sürülmelerinin - izini sürüyor.

Daha önce Batı'da neredeyse hiç bilinmeyen bu yüz yıllık savaş ve onun trajik sonu, ilk kez burada çok sayıda kaynak kullanılarak kapsamlı, bilgili ve canlı bir şekilde sunulmaktadır.

"Çar Soykırımı" bu konuda yaklaşık 30 yıllık araştırmaların sonucudur.

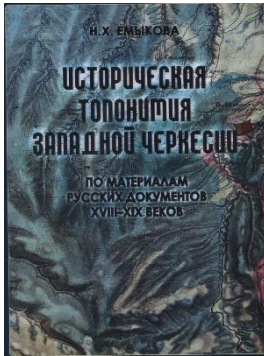
Çoğunluğu renkli olan elliden fazla tarihi illüstrasyonun yanı sıra 16 harita ve bir kronolojik tablo çalışmayı tamamlıyor.

Историко-культурное развитие Северного Кавказа во второй половине XIX – начале XXI в. (19. Yüzyılın İkinci Yarısı – 21. Yüzyıl Başlarında Kuzey Kafkasya'nın Tarihi ve Kültürel Gelişimi)

Kuzey Osetya K.L. Hetagurov Devlet Üniversitesi, Vladikafkas, 2020, 367 s.
ISBN: 978-5-91480-314-5

Monografide 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze Kuzey Kafkasya tarihinin belli dönemlerindeki siyasal ve kültürel gelişim süreçleri incelenmektedir. Tarihsel ve kültürel süreç, dönemlerin sosyal ve politik zorlukları nedeniyle değişen yönetim paradigmaları ve yönergeleri bağlamında sunulmaktadır. Bölge tarihinin geç emperyal döneminden Sovyet sonrası dönemine kadar Kuzey Kafkasya'ya yönelik devlet politikasındaki sosyo-kültürel bileşene özel ilgi gösterilmektedir. Kitap, bazıları bilimsel alanda ilk kez kullanılan çok çeşitli kaynaklara dayanmaktadır.

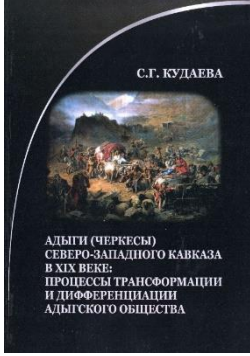

Историческая топонимия Западной Черкесии: по материалам русских документов XVIII—XIX веков (18-19. Yüzyılların Rus Belgelerine Göre Batı Çerkesya'da Tarihi Yer Adları)

Nurjan H. Yemukova
Poligraf-Yog, Maykop, 2021, 766 s.
ISBN: 978-5-7992-1008-3

Bu kitap, 18.-19. yüzyıllara ait Rus belgelerine dayanarak Batı Çerkesya'nın tarihi yer adlarını incelemeye yönelik büyük bir projenin ilk bölümüdür. Bu bölümde Çerkeslerin alt gruplarından biri olan Abzehlerin yaşadığı bölgenin coğrafi adları ele alınmaktadır. Toplanan tüm materyaller sistematize edilmiş ve alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Her adın yanında nerede ve nasıl kaydedildiği bilgisi yer almakta, orijinal şekli belirtilmekte, yeri

tespit edilmekte ve çalışılma tarihi takip edilmekte, literatürde anlamını açıklayan tüm versiyonlar ve etimolojisindeki yeni görüşler verilmektedir.

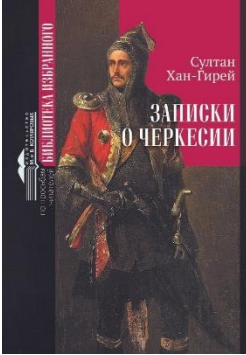

Адыги (черкесы) Северо-Западного Кавказа в XIX веке
(19. Yüzyılda Kuzeybatı Kafkasya'da Adıgeler (Çerkesler))
S.G. Kudayeva
Maykop, 2014, 388 s.

Kitap, bütünleşik bir yaşam desteği ve işleyişine sahip bir toplum olarak Çerkes etnisitesinin oluşumunu incelemektedir. Çerkes tarihinde bir dönüm noktası olan, halkın Kafkas Savaşı sonucunda bölündüğü ve zorunlu dönüşüme uğradığı dönem çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Çerkeslerin yeniden iskânında etnik ve sayısal kompozisyonunun analizi yapılmaktadır.

Şu anda farklı kıtalarda bulunan, dünyanın 40'tan fazla ülkesinde yaşayan Çerkes halkının tarihini incelerken, her şeyden önce şu sorular ortaya çıkıyor: Çerkesler her zaman bu kadar bölünmüş müydü, tarihi anavatanları hangi tarihte neresiydi? Çerkeslerden bağımsız bir etnik grup olarak söz edilebilir mi? Kitap, Çerkeslerin yaşadığı bölgenin coğrafi yapısına ve nüfusuna dair farklı arşiv belgelerinden yararlanarak bu sorulara cevap aramaktadır.

Записки о Черкесии (Çerkesya Notları)

Sultan Han-Girey

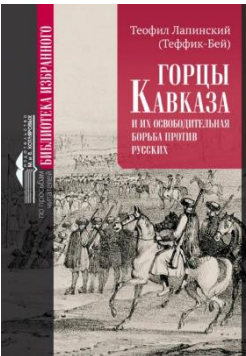
İzd-vo M. i V. Kotliarovih

Nalçik, 2022, 330 s.

Tiraj: 200

Çerkes tarih biliminin ve sanatsal edebiyatının temelini atan Han-Girey'in *Çerkesya Notları*, Nalçikli yayıncılar Mariya ve Viktor Kotlyarovi'nin hazırladığı çok ciltli "Seçilmiş Kişiler Kütüphanesi" kapsamında 25'nci eser olarak yeniden yayınlandı.

Han-Girey, Çerkes tarihi çalışmalarının temellerini atmış ilk etnograflardan, halkbilimcilerden, sanat eleştirmenlerinden, Çerkes alfabesinin yaratıcılarından biriydi. Ünlü eseri, Çerkeslerin yaşamının ve eserlerinin tüm yönlerini kapsayan bir tür ansiklopedidir.

Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских (Kafkasya Dağlıları ve Ruslara Karşı Kurtuluş Mücadeleleri)

Teofil Lapinski (Tevfik Bey)

İzd-vo M. i V. Kotliarovih, 2021, s. 346

ISBN: 978-5-93681-238-5

Kafkas Savaşı'nda Çerkeslerin yanında savaşan Polonyalı subay Teofil Lapinsky (1827-1886) Kafkasya'da Tevfik Bey olarak biliniyordu. Kafkas halklarının Ruslara karşı kurtuluş mücadelesini anlattığı kitabını 1863'te Hamburg'da yayınladı.

Адыги (Çerkesler) I-II

Şeucen A.H.

JSC "Polygraph-Yug", Maykop, 2022, 368 s.

ISBN: (I) 978-5-7992-1032-8; (II) 978-5-7992-1034-2

İki cilt olarak yayınlanan kitapta genellikle az bilinen Çerkes tarihinin birçok yönü anlatılmaktadır. Çerkeslerin tarihi, devlet oluşumu ve gelişimi, Çerkesler arasında dini inançların dönüşümü, yazının ortaya çıkışı, tarihi Çerkesya'da köle ticaretinin gelişimi ve Kuzey Kafkasya'nın coğrafi adlarının değişkenliği gibi sorunlu konular tarihsel kronoloji ve perspektifle ele alınmaktadır. Serinin ilk cildi Çerkeslerin tarihsel geçmişteki kökenine ilişkin belgeleri sunmaktadır.

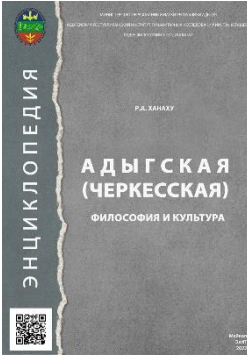
Birinci ciltte yer alan bölümler:

1. Çerkesler: Tarihsel geçmişte köken ve yerleşim
2. Erken Demir Çağı'nda Kuzeybatı Kafkasya kabilelerinin yerleşimi
3. Zih-Kasog-Çerkes kabilelerinin göçleri: Ortaçağ'da Çerkesya
4. Güçlü komşuların istilası ve yutulma tehdidi karşısında Çerkesya: 18. yüzyılda yeniden yerleşim ve nüfus
5. Kafkas Savaşı başlamadan önce Çerkesya'nın durumu
6. Kafkas Savaşı'nda "Çerkeslerin ölümü": Çerkes halkına karşı Çarlık otokrasisi
7. Sürgün (Muhacirstvo): Çerkeslerin Türkiye'ye "büyük göçü"
8. "Kanlı istatistikler": Kafkas Savaşı'nın ve Çerkeslerin Türkiye'ye sürgününün sonuçları
9. Reform sonrası dönemde Çerkeslerin yurdu: Soykırım devam ediyor mu?
10. Sovyet iktidarı yıllarında Çerkes ülkesi

İkinci ciltte yer alan bölümler:

1. Adıgey devletine dönüşün yolu
2. Halk efsanelerinde Çerkeslerin köken ve yerleşim tarihi

3. Çerkeslerde dini inançlar
4. Çerkesler ve kölelik
5. Çerkeslerin kültürü ve yaşamı
6. Çerkeslerde dil ve yazı
7. Çerkesler: Sporun şövalyeleri
8. Çerkeslerin dünya ülkelerindeki modern yerleşimi
9. Adbilim (Onomastik) ve Yeradları Bilimi (Toponomi): Çerkes topraklarında özel adlarını ve coğrafi adlarının tarihi.

Адыгская (Черкесская) философия и культура (Adıge (Çerkes) Felsefesi ve Kültürü)

Ruslan A. Hanahu (Der.)

Adıgeyskoe Respublikanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Майкоп, 2022, 512 s.

ISBN: 978-5-7608-0983-4

Ansiklopedi niteliğinde hazırlanmış olan bu kitap, Çerkes felsefesi ve kültürüne adanmış, felsefi, kültürel, etnolojik, antropolojik terimler, kavramlar ve tanımların sistematik tanımlarını içeren bir yayındır. Okuyucuya Çerkeslerin felsefi ve kültürel mirasının daha önce bilinmeyen bir katmanını göstermektedir. Kitapta yer alan 300 kadar kavram ve tanım, Çerkesliğin entelektüel ve ruhsal gelişiminin ana hatlarını yansıtmaktadır.

Kitabın elektronik versiyonuna Çerkes Araştırmaları Merkezi sitesinin kütüphanesinden erişilebilir:

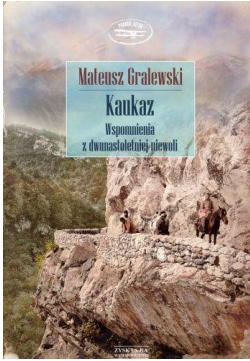
<https://circassianstudies.org/kutuphane/>

Независимость Республики Абхазия в свете международного права (Uluslararası Hukuk Işığında Abhazya Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı)

Viacheslav Chirikba
Suhum, 2022, 252 s.

Kitap, uluslararası hukuk teorisi ve uluslararası ilişkiler pratiği açısından Abhazya devletinin uluslararası yasal statüsünün çeşitli yönlerini tartışmaktadır. Birinci bölümde anlaşılır olması açısından metin soru cevap şeklinde verilmiştir. İkinci bölüm, ilk aşamalardan 2018 yılına kadar Abhazya'nın siyasi tarihinin bir taslağını sunar. Çalışmaya, Abhazya'nın devlet sembolleri ve tarihi haritalarının yanı sıra istatistiksel materyaller, yasal belgeler eklenmiştir.

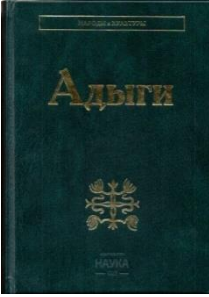
Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli (1877) (Lehçe) (Kafkasya: On İki Yıllık Tutsaklığın Hatıraları) (1877)

Mateusz Gralowski
Zysk i S-ka, 2015, 588 s.
ISBN: 978-83-7785-424-2

Gralowski, Polonya Uluslar Birliği üyesi olarak kendi vatanının bağımsızlığı için yüksek bir bedel ödemiş ve gizli faaliyetleri nedeniyle Kafkasya'ya sürgün edilmiştir.

Yazarla Kafkasya'ya yapılan gezi, aynı anda birçok dünyaya yapılan bir yolculuktur. Bir yanda halkları özgürlüğünden mahrum bırakan Rus İmparatorluğu'nun acımasız kolonyal yayılma dönemine, diğer yanda Çerkes, Oset, Balkar, Çeçen, Dağıstan ve

Gürcü halklarının günlük yaşamlarına değinmektedir. Kendisini rahatsız eden soruların yanıtlarını derinlemesine arayan yazar, Kafkaslıların gelenek ve göreneklerini büyük bir dikkatle gözlemleyerek, onların düşünce dünyasını, tarihini ve kültürünü öğrenmiş ve aktarmıştır. Ayrıca kitapta Gralewski gibi, Rus baskısının bir sonucu olarak Kafkasya'da kalan çok sayıda Polonyalının kaderinden de bahsediliyor.

Адыгы: Адыгейцы. Кабардинцы. Черкесы. Шансуги (Adıgeler: Adıgeyliler, Kabardeyler, Çerkesler, Şapsığlar)

A.H. Abazov, Y.D. Ançabadze, A.V. Kuşhabiyev, M.M. Paştova (der.)

Nauka, 2022, 870 s.

ISBN 978-5-02-040924-8

Çoğu yazarının itirazına rağmen başlığı Sovyetlerden miras garip terminolojiyle yayınlanan kitap, Çerkeslerin etnik kültürünün ana unsurlarını, antik çağlardan günümüze tarihsel varlıklarının kronolojisinde inceliyor. Çerkes kültürünün ekonomik, yaşamı destekleyen, sosyo-normatif ve manevi alanlarının karakteristik özellikleri, benzersiz imajını oluşturan faktörler ve belirleyiciler hakkında bilgileri ortaya koyuyor. Çerkes diasporasının tarihine ve etno-kültürel özelliklerine dair detaylı bilgiler veriyor.

